

35119
T. 14, RH. 3
1976-77c.

13/99
ПА II б
пг 87

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО
ГЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V.TIRNOVO

ГОДИНА 1977

ТОМ XIV, КН. 3

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКО- ТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ ·КИРИЛ И МЕТОДИЙ·

БАНДАРНІ
ОПРАВЫ
ДЛЯ ФОТОГРАФІЙ

ТОМ XIV, КНИГА 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ГОДИНА 1977

ПАИБ
III 87

Редакционна колегия

Доц. Петър Горанов /отг.редактор/, доц.Христо Коларов, доц. Янка Николова, гл.ас. Христо Глушков /секретар/

5726 |
(948)

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО ДП

Рецензенти

Любомир Огнянов, Стефка Ангелова,
Георги Братанов

Коректор Р. Тонева Техн. редактор Пр. Колева

Дадена за набор на 13.1X.1977 г. Подписана за печат на 11.1.1978 г.
Излязла от печат на 30.1.1978 г. Формат 60/90/16 Печ.коли 18,50
Издателски коли 18,50 Литературна група II-6 Изд. № 25932

Тираж 530 Код 02 9531422431 Пор. 609
0602-6-78

ДИ "Наука и изкуство"
ДП "Валентин Андреев"

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ
И МЕТОДИЙ"

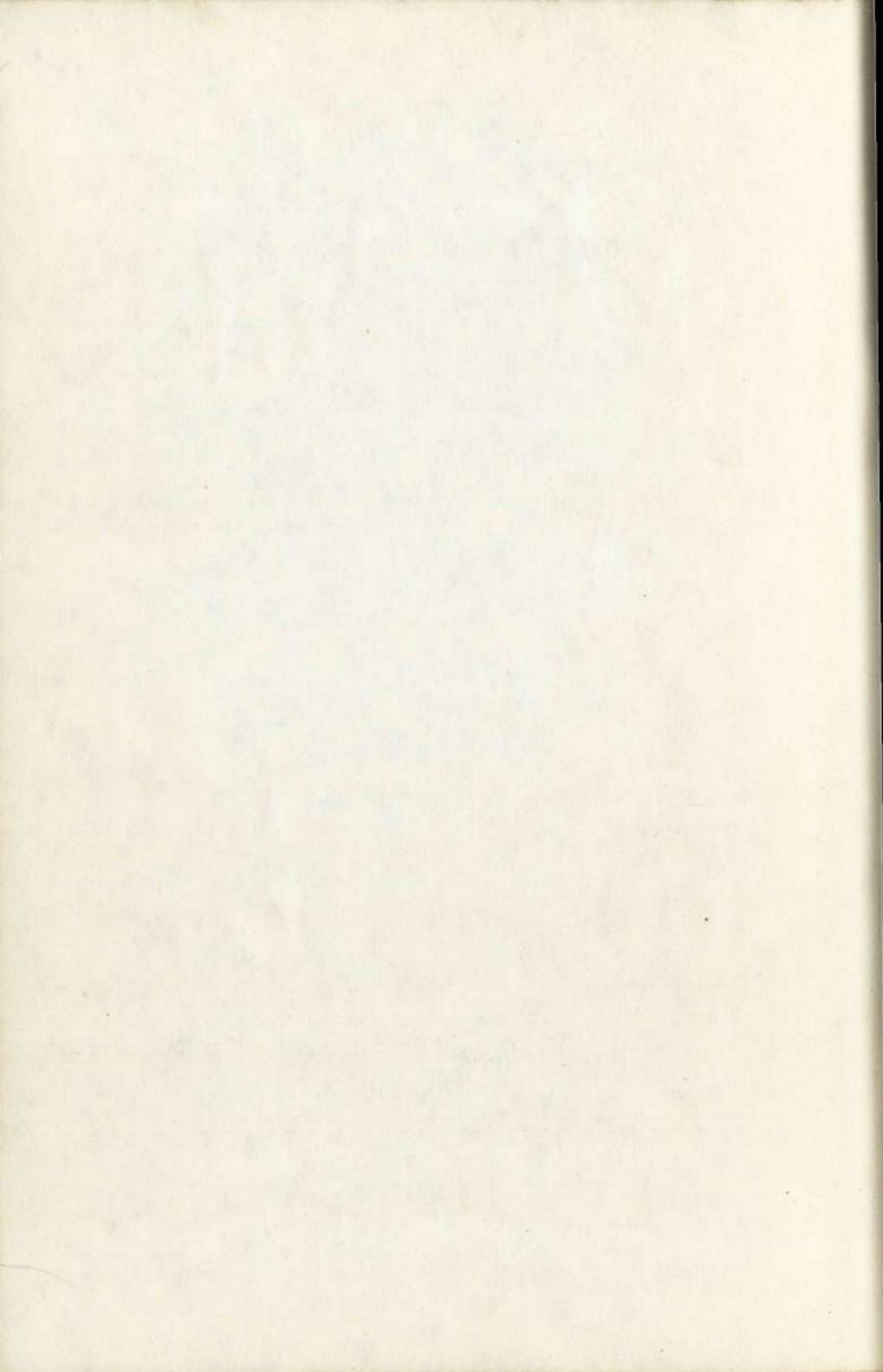
TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V.TIRNOVO

TOME XIV, LIVRE 3
FACULTÉ D'HISTOIRE

ANNÉE 1977

С ТУДИИ И СТАТИИ

ARTICLES

СЪДЪРЖАНИЕ

I. СТУДИИ И СТАТИИ

1. ПЕТЬР ГОРАНОВ - Развитие на работническото и социалистическото движение в град Ловеч от Освобождението до Балканската война.....	9
2. ЛЮДМИЛ СПАСОВ - Врангелистите и българската общественост във Великотърновски окръг през 1922 г....	93

II. СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

3. МАРГАРИТА БЕЛОВА - Религията на Одесос, Дионисополис и Бизоне в предримската епоха.....	141
4. ТОДОР ОВЧАРОВ - Историческото минало на село Крън, Старозагорски окръг, според писмените извори и археологическите проучвания.....	179
5. ГЕОРГИ ПЪРВЕВ, СТОЯН БОГДАНОВ - Пътните бележки на Гийом Лежан като извор за българската история.....	217
6. КАЛЧО КАЛЧЕВ - Отношението на БРСДП /ш.с./ към някои проблеми на първата руска революция 1905 - 1907 г.	267

TABLES DES MATIERES

I. ARTICLES

1. PETAR GORANOV - Developpement du mouvement ouvrier et socialiste a Lovetch depuis la libération a la guerre balkanique.....	9
2. LUDMIL SPASSOV - Les partisans de Wrangel et la population bulgare dans la region de Veliko Tirnovo en 1922	93

II. COMMUNICATIONS ET DOCUMENTS

3. MARGARITA BELOVA - La religion d'Odesos, de Dionysopolis et de Bisoné a l'epoque preromaine.....	141
4. TODOR OVTCHAROV - La passe historique du village de Kran, region de Stara Zagora, d'apres les sources ecrites et les recherches archeologiques.....	179
5. GUEORGUI PARVEV, STOYAN BOGDANOV - Les notes de voyage de Guillaume Lejean - source pour l'histoire bulgare.....	217
6. KALTCHO KALTCHEV - L'attitude du parti ouvrier social-democrate bulgare (socialistes larges/ sur certains problemes de la révolution russe de 1905 - 1907.....	267

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIV, кн.3 Факултет за история 1976 – 1977
TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO
Tome XIV, livre 3 Faculté d'histoire 1976 – 1977

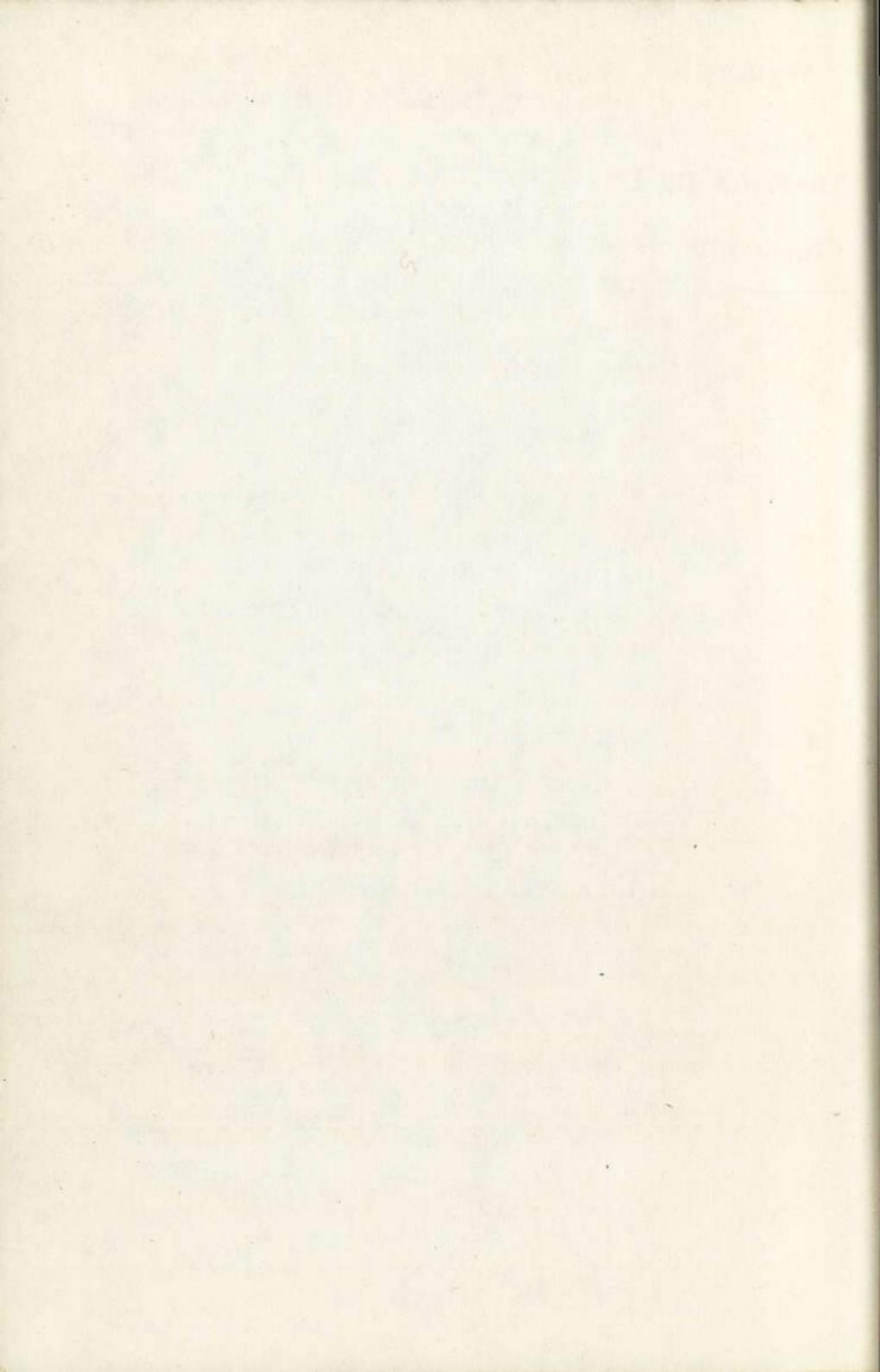
ПЕТЬОР ГОРАНОВ

РАЗВИТИЕ НА РАБОТНИЧЕСКОТО
И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ
В ГРАД ЛОВЕЧ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО
ДО БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

PÉTAR GORANOV

DEVELOPPEMENT DU MOUVEMENT OUVRIER
ET SOCIALISTE A LOVETCH
DEPUIS LA LIBERATION
A LA GUERRE BALKANIQUE

Велико Търново, 1978

При написването на настоящата студия авторът изхожда от разбирането, че изследването на възникването и развитието на работническото и социалистическото движение в отделните селища и окръзи е необходима предпоставка за цялостното научно разработване на историята на Българската комунистическа партия.

Изследванията от този род имат не само познавателно, но и голямо възпитателно значение. Разкриването на идейната твърдост, високата комунистическа съзнателност, себеотрица нието, героичните борби и безпределната преданост на първите социалисти към великото пролетарско дело буди у читателя чувство на възхищение и преданост пред техния подвиг, вдъхновява го за трудови подвиги в изграждането на развитото социалистическо общество. Особено полезна в това отношение е историята на възникването и развитието на работническото и социалистическото движение в гр. Ловеч.

1. Формиране на работническа класа

Възникването на капиталистически отношения и формиране на работническа класа в българските земи започнали още в условията на турското феодално иго. Но този процес станал господствуващ едва след Освобождението. В това отношение не правел изключение и гр. Ловеч. До Освобождението той се нареждал сред процъфтяващите градове на българските земи, сред големите стопански центрове, средище на търговски пътища и връзки между Дунав и Бяло море и между Черноморието и Адриатика. Евлия Челеби съобщава, че той имал 22 махали, над 3000 къщи и над 15 000 жители. В него се наброявали 215 дюкяна, 2 бани, 7 хана, 6 училища, 6 чешми и много занаятчийски работилници.¹

¹ Вж. Страшимир Димитров, Евлия Челеби - Пътепис, Институт за балканистика при БАН, С., 1972, с. 56.

Унгарският историограф Феликс Каниц, който при пътуването си из България е престоял най-дълго в гр. Ловеч, ни дава ценни данни за икономическото му състояние през 70-те години на XIX в. Според неговите пресмятания през 1871 г. градът е наброявал 12 хил. жители. По големина той го сравнява с Гьотинген. Преобладаващата част от населението са били мюсюлмани. Мнозинството от тях обаче са били българи-мохамедани, преселени от околните села. Каниц съобщава, че по сведения, получени от каймакамина на града, през 1870 г. Ловеч имал 36 магазина за търговия на едро, 603 дюкяна: обущари, шивачи, сарачи и други, разположени в дървени бараки на базара, 14 хана, 33 кафенета, 2 бани, една часовниковка кула, 5 ледника, 1 дървен хамбар, 16 мелници, 23 фурни, 1 кляница, 46 табахни, 12 сапунджийници, 20 джамии, 1 телеграфо-пощенска сграда, 2 моста, 1 барутен погреб, 8 грънчарници, 2 свещоливници, 1 ножарница, 3 черкви, митрополия, няколко турски и няколко български училища. Общо в града се наброявали до 3 хил. сгради за живеене, за работа, за складове, за училища, казарми и др. Доста били текстилните работилници, в които се изработвала главно аладжа. Развити били също абаджийството, гайтанджийството, сапунджийството, папукчийството, калпакчийството, саракчеството и други стари български занаяти. В околностите на града добро развитие получило соватчийството /угояването на добитък за производството на месо/. Значителна част от угоенния добитък е била продавана из големите турски консумативни центрове, друга е била клана за задоволяване нуждите на града от мясо и месни произведения. По този начин много отрано в Ловеч се добивало голямо количество сирови кожи. Той се превърнал в един от най-важните центрове на всички браншове на кожарския, кожухарския и някои други занаяти, свързани с преработката на скотовъдни продукти.²

Най-процъфтяващ е бил кюркчийският занаят. През 1871 г. в него са били заети 80 български майстори, а в следващите години до Освобождението броят им се удвоил. В хлебарския,

² F. Kantez, Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien in den Jahren 1860-1879, Zweite neu bearbeitete Auflage, II BAND, Leipzig, 1883, S.18.

шивашкия и сапунджийския занаят работели само българи. Значително развитие получило железарството. Редица данни говорят, че по това време в ловешките села Голяма Желязна и Малка Желязна се добивали и преработвали железни руди. В Ловеч възникнал цял квартал, наричан "Маданито", където имало около 60 железарски работилници. Ловешките железари произвеждали палешници, мотики, лопати, брадви и друг стопански инвентар. Особено силно развитие достигнало производството на гвоздеи. Важно стопанско значение за града имало и развитието на лозарството, копринарството, пчеларството, овошарството и др.³

Развитието на занаятите повишило търговската роля на гр. Ловеч. Значително е било развитието и на амбулантната търговия от т. нар "кърджии", които разнасяли по цялата страна произведенията на ловешките занаятчи и доставяли от там кожи, лой, вошина, вълна и други сировини за същите. Много едри занаятчи станали и едри търговци. Те открили свои кантори в Цариград, Измир, Битоля и в други градове на турската империя. Някои от тях, като Марин К. Бешков, братя Димчови, Петър и Марин Казакови и други, създали търговски кантори в Румъния, Русия, Италия, Австрия, Франция, Англия. Те изнасяли табашки изделия, пашкули от копринена буба, вълна и други сировини, а внасяли от там кафе, чай, подправки за ястия, мед на кюлчета и др.⁴

От дотук казаното следва да предполагаме, че тогава в Ловеч е имало и значителна маса градска беднота, състояща се от чираци, калфи, домашни прислужници и други наемни работници. Те представлявали социална среда, която след Освобождението благоприятствуvalа ранното и бързо разпространение на социалистическите идеи в града, където конфликтът между труда и капитала се задълбочил.

В навечерието на Освобождението в Ловеч значително развитие достигнало просветното дело. Отначало почти при всяка черква е било откривано килийно училище, издържано от еснафските организации. Впоследствие се откривали и класни

³ Вж. пак там, с. 19-20 и Окръжен партиен архив - Ловеч /по-нататък ОПА - Ловеч/, инв. № 139, л. 3 - 4 - Архив на Чачо Сяров.

⁴ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 3 - 4, също инв. № 118, л. 1 - Архив на Петър Казанджиев.

училища. Учениците се обучавали от добре подгответи учители, като Никола Ковачев, Мильо Павлов, Манол Лазаров, Митю Попкостов Макочанов. За тях Каниц пише, че са много интелигентни мъже.⁵ За известно време в Ловеч учителствували и пламенните възрожденски дейци Петко Р. Славейков и Никола Обретенов. Създаването в града на значителна интелигенция, закърмена с борческите прогресивни традиции на Възраждането, е станало друга благоприятна предпоставка за ранното и значително широко разпространение на социалистическите идеи в този край на родината.

През Възраждането Ловеч бил седалище на епископия, числяща се към Търновската митрополия.⁶

По време на Освободителната война Ловеч силно пострадал. Той на два пъти преминавал от турски в руски ръце. Подложен е бил на силен артилерийски обстрел. Три дни преди завладяването му от руските войски мюсюлманското население започнало да го напуска, като оплячкосвало магазините и домовете на българите. В резултат на войната населението на града намаляло на 6 хил. души. От тях 4600 души са били българи, 300 души цигани, 150 души турци и 1000 души гарнизон на местната земска войска. Както пише Каниц, "внезапното оттегляне на голяма част от населението е довело до голямо смущение в материалните отношения на града и все пак те постепенно достигнали отново до нормалното състояние".

Макар че силно пострадал от войната, Ловеч запазил значението си на важен стопански център. След Освобождението той станал седалище на окръг. През 1887 г. жителите му се увеличили на 7008 души, през 1900 г. - на 7956, през 1905 г. - на 8178 и през 1910 г. - на 8421 души.⁸ Още по-вече са засилила търговията му през свищовското пристанище. Някои по-едри ловешки търговци правели поръчките си директно в Будапешта, Виена, Лайпциг, Одеса, Марсилия и другаде.

⁵ Вж. Ф. Каниц, пос. съч., с. 21.

⁶ Вж. К. Иречек, Княжество България. Част втора, Пътувания по България, Пловдив, 1899, с. 242.

⁷ Ф. Каниц, цит. съч., с. 24.

⁸ Статистически годишник на Българското царство, година трета, 1911, София, 1914, с. 33.

чрез свои комисионери там. Те изнасяли пашкули от копринена буба, кожи и кожухарски изделия за фина дообработка и др. Тогава една от най-известните ловешки търговски фирми била тази на братя Димчови. Тя търгувала главно със земеделски произведения. Големи търговски фирми са били тези на братя Дочеви и съдружие и на Петър Димитров, които търгували с унгарски спирт на едро. Тези търговци построили в Ловеч фабрика за спирт, която работела по най-модерна технология.⁹ Активна дейност развивали и фирмите "Хаджи Дойчинови", "Атанас Кунчоолу", "Колю Бороолу" и др. Старите работилници в одаите на Ганковите, хаджи Дойчиновите и другите ханища, из стаите на втория етаж на дюкяните по чаршията, по къщите продължили производствената си дейност. Заети били и дюкяните на "покрития мост". Животът в града като че ли продължавал в старото си русло.

Кои са били причините за по-бавното пропадане на старите занаяти в Ловеч? Според нас една от тях е било обстоятелството, че за значителна част от ловешките занаятчии занаятчиството не е било единствен източник на препитание, както това било в някои други градове. Те се занимавали и с лозарство. То им осигурявало допълнителни източници за препитание.¹⁰ От друга страна, превръщането на града в окръжен административен център със значително голям военен гарнизон, струпването на голямо количество чиновници и войници осигурявало значителен пазар за занаятчите му. На трето място трябва да се отчете и обстоятелството, че Ловеч е град във вътрешността на страната. Отдалечеността му от главните водни и жп. съобщения затруднявало масовото и бързо проникване на европейските фабрични произведения на неговия пазар.

Въпреки посочените обстоятелства Ловеч не останал незасегнат от дълбоките следосвобожденски социално-икономически промени, които обхванали цялата страна. И тук, макар и по-късно, започнало пропадането на старите занаяти. Главни причини за това били: загубването на широките турски пазари, масовото изселване на турското население, което би-

⁹ Ф. Каниц, цит. съч., с. 24.

¹⁰ През 1890 г. в Ловешката община имало 6198 дка лозя, подлежащи на облагане с поземлен данък. ОДА - Ловеч, ф.25К, оп. 1, а.е. 446, л. 1- 65.

ло главният потребител на ловешките занаятчийски произвeдения, бързото увеличаване на данъчното бреме върху дребните стокопроизводители, непрекъснатото засилване на конкуренцията на чуждестранните фабрични произведения, конкуренцията на развиващата се българска индустрия и др. В бр. 24 от 28.II.1897 г. в. "Социалист" съобщава, че нахлуването на новата техника и на чуждия капитал в България предизвикало и в Ловешко пролетаризирането на много занаятчии и влошаването на положението на работниците. Голяма част от тях останали без работа. Посочва се, че в Ловеч след построяване фабrikата за брашно на братя Никифорови 60 хлебарски работници били изхвърлени на улицата. От 1877 до 1900 г. кожухарските дюкяни намалели от 80 на 40 броя, дръндарките от 40 на 4 броя, кафанджийниците от 40 на 5 броя, железарниците от 15 на 4 броя, чохаджите от . 12 на 1 брой, са^у пунджите от 20 на 1 броя, бъчварите от 10 на 2 броя и т.н. Според стария партиен деец Петър Казанджиев пропадането на занаятчите било още по-масово. Той съобщава, че някои занаятчийски браншове напълно били ликвидирани, като чохаджийския /направата на сърмени дрехи/ и астраджийския /тъкане на платна/. Само малка част от старите занаяти останали да съществуват в жалко състояние. Папукчиите от 35 души намалели на 3, калпакчиите - от 40 на 2 души, кафанджите /шиене на памуклии дрехи/ - от 50 на 8, бакърджите - от 25 на 8, бъчварите - от 40 на 6, сарачите и цървулджите - от 70 на 5, абаджите - от 30 на 5 и т.н.¹¹

Масовото разорение на старите ловешки занаяти в последното десетилетие на XIX в. не било изолирано явление, присъщо само на гр. Ловеч. То било непосредствено свързано с аналогичния процес, обхванал цялата страна под влияние на масовото нахлуване на евтините и по-доброкачествени европейски фабрични стоки, на политиката на ограбване на държавната казна от разни правителствени "партизани", приемачи, доставчици и други, на ограбване на трудещите се народни маси от страна на капиталистите и държавата. То било предизвикано и от настъпилите по това време природни бедствия.

¹¹ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 4. Спомени на Петър Казанджиев.

Много голяма роля за това изиграло унищожението на старите лозя от появилата се филоксера. То лишило ловешките занаятчии от допълнителни средства за препитание, които им осигурявали по-голяма издръжливост в сравнение със занаятчите от нелозарските селища. Унищожаването на старите лозя била основна причина за почти пълното ликвидиране на бъчварския занаят.

Изследванията показват, че работниците на всички стари занаяти многократно намалели. Някои занаяти, като сапунджийския, астараджийския и други, почти престанали да съществуват. Това означавало, че много майстори, калфи и чираци и членовете на семействата им загубили предишния си поминък. Пропаднал заможният дотогава ловешки железарски майстор Павел Илиев, който имал 12 работници. Пропаднали и старият сапунджийски майстор и изтъкнат обществен деец от времето на борбата за черковна независимост чорбаджи Колю Василев - Врачанеца и синът му Иванчо Колев, сподвижник на Васил Левски и член на Вътрешния централен революционен комитет в Ловеч. Пропаднал изтъкнатият майстор Петър Златев и др.

В града се формирал пазар на наемна работна сила за сметка на разорявящите се занаятчии, на членовете на семействата им и от притока на значителен брой синове и дъщери на бедни и разорени селски стопани. Те се наемали като домашни прислужници, чираци по хановете, строителни работници, работници в тухларниците, мелниците, кожарските работилници /табахните/, шивачниците и др.

Докато в избирателния списък през 1895 г. липсва графа "работник", вече в избирателния списък през 1898 г. в тази графа са посочени 258 избиратели, а в избирателния списък през 1903 г. - 320 избиратели.¹³ Действителният брой на работниците е бил по-голям, тъй като в списъците са били посочени само работниците, имащи избирателни права.

Данните от избирателните списъци през 1898 и 1903 г. показват значително намаление на броя на самостоятелните занаят-

¹² Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 6 и инв. № 118, л. 3.

¹³ Вж. ОДА - Ловеч, ф. 25К, оп. 1, а.е. 36, л. 29 - 31, а.е. 37, л. 10 - 100 и а.е. 38, л. 24 - 44. Данните са сумирани от автора.

5726 | 1978

ции в каменоделския, брашнарския, терзийския, кожухарския, табашкия и в други браншове. Същевременно от тях се вижда, че основната маса от градското население все още съставлявали дребните занаятчи, влечеши жалко съществуване.¹⁴

Пролетариизирането на занаятчиите от старите занаяти и на част от селяните била едната страна на процеса на първоначалното натрупване. Успоредно с него вървяло и натрупването на капитали в ръцете на шепа ловешки лихвари, едри търговци и др. Така спекулантите Каравасилев и синът му Михо Каравасилев от с. Прелом вземали пари от банката срещу ниска лихва и ги раздавали на нуждаещите се селяни срещу 2 - 3 пъти по-висока лихва. Така те натрупали огромно състояние.¹⁵

Лицата, които чрез спекула и лихварство натрупали значителни капитали, започвали да ги влагат за организирането на капиталистически предприятия, в които безмилостно експлоатирали наемни работници. Такива предприятия станали построените по това време мелница на братя Никифорови, тю-тюнева фабрика "Хр. Ботев" на Дерибеев и Моралиев, първа българска кошничарска фабрика "Осъм" и др. През 1899 г. в града имало 10 предприемачи, 17 магазина за колониални стоки, 12 за манифактурни стоки, 4 хотели и гостилиници и др.¹⁶ През първото десетилетие на XX в. били открити още една модерна мелница, циглена фабрика с 25 работници, плетачна фабрика "Прогрес", която изработвала почти всякакво трико, и др. Така в Ловеч възниквали капиталистически предприятия и се формирал промишлен пролетариат.

2. Проникване на социалистическите идеи и възникване на Ловешката социалистическа дружинка

Положението на ловешките пролетари било тежко, част от тях не можели да намерят постоянна работа, понеже про-

¹⁴ Вж. ОДА - Ловеч, ф-25К, оп. 1, а.е. 36, л. 29 - 31, а.е. 37, л. 10 - 100 и а.е. 38, л. 24-44. Данните са сумирани от автора.

¹⁵ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 6 - 7.

¹⁶ Вж. Адмънах "България", С., 1900, кн. I, с. 213 - 215.

цесът на пролетариизирането изпреварвал темпа на развитието на новите капиталистически производства. Положението се утежнявало и от конкуренцията на прииждащите от селата пролетариизиращи се селски стопани и синове и дъщери на разорени и бедни селяни. Те търсели работа дори и срещу нишожно заплащане.

Наличието на голяма маса пролетарии селяни и занаятчии давало възможност на капиталистите: предприемачи, търговци, млади фабриканти и на заботателите занаятчийски майстори от новите занаяти, да плащат на работниците ниски наднадници. Ловешките капиталисти използвали отсъствието на работническо законодателство, за да определят произволно условията и заплащането на труда. Работният ден продължавал по 15 - 18 и повече часове. В общарската работилница на Рачо Лазаров той започвал от 4 часа сутрин и продължавал до 8 часа вечер. В табахните, разположени по брега на р. Осъм, работели 50 - 60 работници в стари, влажни, недостатъчно осветлени и смрадливи помещения. Никакви мерки не се вземали за охраната на труда. Поради това инфекционните заболявания били чести явления.¹⁷ В печатницата на Ст. Рясков въобще не прониквала светлина. Плетачница "Труд" на С. М. Павлов била разсадник на туберкулоза. В шивачницата на Горан Вълчев работели 6 - 7 работници в тясно нехигиенично помещение. Поради изпаренията от ютиите вратите се оставяли отворени и при най-голям студ.¹⁸

Срещу убийствения труд работниците получавали нишожни наднадници, които не можели да удовлетворяват и най-оскъдните им нужди. Надницата на калфа първи клас през първата година на работа достигала най-много до 20 ст., а през втората година - до 40 ст. Калфа втори клас е получавал от 50 ст. до 1,90 лв. дневно. Чираците стажували безплатно най-малко 2 години.¹⁹ Господарите присвоявали част от мизерните над-

¹⁷ Вж. в. "Работнически вестник", бр. 243, от 4.IX.1912 г.

¹⁸ Вж. Изложение на ловешкия окръжен управител за състоянието на окръга през 1890/1891 г., също ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 2 и инв. № 190, л. 2.

¹⁹ В. "Работнически вестник", бр. 19, от 21.X.1906 г., бр. 30 от 2.XII.1906 г. и в. "Кожаро-обущар", бр. 1 от 1910 г.

ници на работниците чрез чести глобявания. В работилницата на Рачо Лазаров само заради 5 минути закъснение работниците били лишавани от надница за целия ден. Шивашкият майстор Горан Вълчев системно крадял от заплатите на работниците. На един от тях той задържал 30 лв. и когато работникът настоял да си ги получи, бил изгонен от работа.²⁰ В мелницата на братя Никифорови един работник, заработвал средно годишно 1178 лв., а получавал едва 526 лв.

Положението на трудещите се се влошавало и от бързото поскъпване на живота. В сравнение с август през 1900 г. през август 1910 г. средните пазарни цени в Ловеч на някои поважни стоки от първа необходимост се повишили, както следва: на една пуйка от 2 на 2,76 лв., на 1 кг краве масло от 1,90 на 2,35 лв., а на 1 кг овче масло от 1,50 на 2,25 лв., на 1 литър прясно мляко от 25 на 50 ст., на 1 кг говеждо месо от 50 на 80 ст., на 1 кг овче месо от 50 на 70 ст., на 1 кг сирене от 60 ст. на 1 лв., на 1 кг кашкавал от 1,85 на 2 лв.²¹

И след Освобождението в Ловеч продължавало да се развива доста интензивно просветното дело. Феликс Каниц съобщава, че "избухналата в Европа голяма борба между училището и църквата намерила в полите на Балкана /в Ловеч - П.Г./ пламтящ отбъсяк". Той констатирал, че младата ловешка интелигенция имала много радикални възгледи и стремежи.²³

Наличието на много занаятчии с либерални възгледи и на учители с радикални възгледи било основа за разпространението на различни идеини и политически течения сред младежта в града. Част от ловешките младежи, които учили в Габровската гимназия и в много други градове на страната, през 80-те години се завърнали в Ловеч вече като привърженици на руското народничество. Появили се и привърженици на сиромахомилството на Спиро Гулапчев. Сред тях най-активен си-

²⁰ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 2.

²¹ Пак там, инв. № 190, л. 2, и в. "Раб.вестник", бр. 19 от 21.X.1906 г.

²² ОДА - Ловеч, ф.25К, оп.1, а.е. 555, л.2, а.е.564, л.1, а.е. 565, л.16 и а.е. 569, л.15.

²³ Вж. Ф. Каниц, пос.съч. с. 22.

ромахомил бил учителят по рисуване Георги Баев. Но привържениците на различните идеини течения в града още не били организирани в отделни партии. Дейността им се изразявала предимно в теоретически спорове из училищните канцеларии и театралните салони, в приятелски компании и на други подобни места.

По същото време, когато пропадането на старите ловешки занаяти се ускорило, когато процесът на формирането на промишления пролетариат се засилил, а идеите на народничеството и сиромахомилството обхванали част от ловешките младежи, в България вече започнали да се разпространяват примамливите идеи на научния социализъм от Димитър Благоев и неговите съратници. През април 1891 г. била проведена Търновската сбирка на социалистическите дружинки от градовете Търново, Дряново, Габрово, Севлиево и Казанлък, а през юли същата година на хайдушкия връх Бузлуджа било поставено началото на Българската социалдемократическа партия.²⁴

Този факт направил огромно впечатление и оказал силно влияние върху прогресивните кръгове на българското общество. Навсякъде се заговорило за социализма и за социалистите. Всички честни и онеправдави започват да се обявяват за привърженици на социализма, разбира се, така както всеки от тях си го представял.

Пролетаризиращите се ловешки занаятчии, формиращата се класа на наемните работници, част от народната интелигенция, закърмени с възрожденските революционнодемократични идеи на Ботев и Левски, станали благоприятна почва за разпространението на социалистическите идеи. В Ловеч първи започнали да се наричат социалисти Денчо Тодоров, Минчо Пънdev, Дончо Бочев, Йочо и Пенчо Стайкови и др.²⁵ Те обаче не са имали ясна представа за същността на социализма, наричали се социалисти, но в действителност са били надъхани с различни анархистически, нихилистически и народнически идеи. Няма данни те да са имали организация. Най-вероятно е те да не са имали такава, а да са развивали предимно просвет-

²⁴ Вж. Българска комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, 1891-1918, т. I, С., 1957, с. 7 - 9 и 10 - 25.

²⁵ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 8.

на дейност чрез градското читалище. Това са били хора, които още живеели с революционните идеи на най-светлите умове на нашата възрожденска мисъл, хора, недоволни от бруталното рушение на старите патриархални отношения под ударите на развиващия се капитализъм, хора, недоволни от тиранията на Ст.Стамболов, от тежестите, които новата капиталистическа държава стоварвала върху плещите им под формата на задължителна военна служба, големи данъци и др. Но новите условия безспорно играели роля за постепенно идейно избиствряне сред ловешките младежи. Притискани все повече от ръстящото данъчно бреме на държавата и общината, от дейността на лихварите, от чуждестранната конкуренция и от общото посягване на живота, те прегръщали идеите на социализма, макар че не ги разбирали напълно. На тази основа през първата половина на 90-те години на миналия век в Ловеч вече имало значителна група привърженици на социалистическите идеи, симпатизанти на БСДП и лично на Димитър Благоев.

Михаил, Марин и Димитър Хаджинеделчеви съобщават, че през 1893 г. в Ловеч вече имало доста социалисти, привърженици на БСДП, които още същата година се организирали в социалистическа дружинка. През пролетта на същата година, вероятно по покана на ловешките социалисти, в града за известно време пристигнал Димитър Благоев. Той присъства²⁶вал на една от сбирките им и си направил снимка с тях.

По сведения на Цачо Сяров преди десетина години снимката е била предадена на представители на Музея на революционното движение в София. Той изказва предположение, че Ловешката социалистическа дружинка е била учредена по почин на Димитър Благоев по време на пребиваването му в Ловеч. Уредителното събрание е станало някъде по закътаните полянки на местността Стратеш²⁷.

Засега още не разполагаме с документални материали, за да установим дали дружинката е била създадена и след това е поканила Д.Благоев да ѝ гостува, или пък е била създадена по време на пребиваването му в Ловеч. С положителност се знае обаче, че през лятото на 1893 г. ловешките социалисти започнали да водят организационен живот и главно просветна

²⁶ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 11.

²⁷ Вж. пак там.

дейност. Те преодолели страха си от стамболовистката тирания и решили открыто да манифестират идеята и организационната си принадлежност към БСДП. За тази цел на 25 август 1893 г. било изпратено до общия съвет на партията следното писмо: "На 25 август в редовното си заседание дружината единодушно реши да съставим една местна социалдемократическа дружина и се съединим, като подадем братски ръката си на другите дружини и като застанем под червеното работническо знаме на Българската социалдемократическа партия, да действуваме според програмата и организацията на партията."²⁸

Фактът, че в писмото е употребен изразът "в редовното си заседание", а не е употребен израз "в учредителното си заседание", ни дава известно основание да предположим, че дружинката е била създадена още преди 25 август, както съобщават братята Михаил, Марин и Димитър Хаджинеделчеви и както твърди Цачо Сяров. В подкрепа на тази теза говори и изразът "нашите събрания се посрещнаха с големи негодувания, съпротивление от страна на майсторите. Така шото те се събраха няколко пъти на съвет, за да обмислюват като как да изкоренят социализма из нас. И майсторите не се забавиха да съобщят устно на пешия старши стражар целта ни, за кое то той им обещал, че ще ни пречи."²⁹ От друга страна обаче, изразът "... единодушно реши да съставим една местна социалдемократическа дружина и се съединим...., като застанем под червеното работническо знаме на Българската социалдемократическа партия" разкрива учредителния характер на заседанието. Поради това трябва да се приеме за най-правдоподобно предположението, че през пролетта и лятото на 1893 г. в Ловеч е съществувала значителна група социалисти, които често се събирили и разменяли мисли помежду си. В резултат на това те са стигнали до решението да се обединят в местна дружинка на БСДП. Напълно естествено е да се предполага, че такива съвети те са получили и от Д. Благоев, когато им е гостувал. Ето защо най-логично е да се приеме, че учредяването на социалистическата дружинка в Ловеч и при съединяването ѝ към БСДП е станало на 25.VIII.1893 г.

²⁸ В. "Работник", бр. 46 от 11.IX.1893 г.

²⁹ В. "Работник", бр. 46 от 11.IX. 1893 г.

Първите организирани ловешки социалисти М. Вълчев, Рачо Г. Пънdev, Пенко Христов и други си давали сметка за големите трудности, които ги очаквали, но не се боели от тях. В писмото си те пишат: "...дружината не се бои от никакви заплашвания. Ние знаем, че те /полицайте - П.Г./, както и майсторите ще ни преследват, защото нашите стремления да се освободим от сиромашията, която от ден на ден ни наляга, е против интересите им."³⁰ Тази позиция на дружинката се обуславяла от нейния социален състав, характеризиращ се с участие в нея главно на пролетариизирани занаятчи, занаятчийски работници и учители.

Дейността на дружинката се заключавала в пропагандиране идеите на социализма сред занаятчийските работници и учениците в града. В Ловеч бил организиран и марксически кръжок.³¹

Скоро обаче дружинката трябвало да понесе насилието на Стамболовата полиция. Тя жестоко преследвала нейните членове и често ги арестувала. Най-отявлените гонители на социалистите били полицайите Коста Пашев /Коцкара/, Атанас Коджаманов и Георги Черногореца. Те често нанасяли побой на учениците-социалисти и особено когато ги заварвали на събрание на дружинката.³²

Поради тези непоносими условия през 1894 г. организацияната дейност на дружинката замръяла.³³

3. По-нататъшно разпространение на идеите на социализма "Общо работническо дружество "Васил Левски"!"

Просветната и пропагандна дейност на първите ловешки социалисти не минала без положителни последици. Семената на социалистическите идеи намерили благодатна почва в сърцата на редица ловешки ученици. Някои от тях, като Тодор Луканов, Дойчин Петров и Петко Неков, впоследствие стана-

³⁰ В. "Работник", бр. 46 от 11.IX.1893 г.

³¹ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 140, л. 3 и инв. № 118, л. 2.

³² Вж. пак там, инв. № 139, л. 11.

³³ Пак там, инв. № 118, л. 2

ли учители и смели пропагандатори на социализма в околията и в страната.³⁴

Още като ученици те се обявявали решително против диктатурата на Стефан Стамболов, който станал проводник на политиката на младата българска търговско-промишлена буржоазия. Заради тази им дейност те били изключвани от гимназията. Въпреки гоненията на буржоазната власт тези смели разпространители на социалистическите идеи печелели свои привърженици сред трудещите се и интелигенцията чрез умела и неуморна агитация.

Особено големи заслуги за разпространението на социалистическите идеи в Ловеч и Ловешко имал угърчинският учител Вълчо Колев Русковски. Той бил талантлив поет и публицист, написал стихотворенията : "Овчар и стадо", "Както вчера, така и днес", "Кучета и мърша", "Мечка и буболечка", "Химна на труда", писцата "Старата и новата година" и много други, които се декламирали, пели и играли в ученически³⁵те кръжици, на работническите събрания, вечеринки и др.

Със своите литературни произведения Русковски разобличавал капиталистите и подтиквал работниците към организирана борба за защита на интересите си. Макар че стихотворенията му значително са повлияни от народнически дух, те много допринесли за подготвяне на почвата за разпространението на социалистическите идеи.

В спомените си Цачо Сяров пише, че "творенията на Русковски обаче, както и тия на Хр.Ботев, са отразявали чувствата и въжделенията на трудещите се в града и селото и затова цялата прогресивна интелигенция и работниците имаха сбирките с произведенията³⁶ на Русковски и Ботева и ги декламираха с въодушевление".

³⁴ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 10 - 11.

³⁵ Вж. В.К. Русковски, Сцени из живота, съставени и подредени за литературни вечеринки, Ловеч, 1899, Издание и печат на Т.А. Кунчев.

³⁶ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 10. Вълчо Колев Русковски е роден на 25.XII.1874 г. в с. Угърчин. Завършил е Кюстендилското педагогическо училище. Учителствуval е в Ловеч, Угърчин, Торос /Лазарстанево/, Тодоричене и другаде. Русковски поддържал връзки с Д.Благоев, Никола Габровски,

Русковски често излизал с доклади на просветни събрания на социалистите в Ловеч. Заедно с други ловешки социалисти той обикалял работническите одаи и е пропагандирал идеите на социализма. Ето как видният партиен деец Власи Власковски, който по това време е бил работник в Ловеч, описва едно събрание, проведено от В.К. Русковски: "Аз тогава бях твърде млад, едва тринаесетгодишен, но буден юноша. Помня, че в един неделен ден дойде в Ганковия хан един млад, немного висок, хубав слаб човек, който се придружаваше от още един, също непознат човек, и ни поканиха да се съберем в една стая всички работници, за да ни говорят нещо:

Събрахме се в стаята на един по-стар калфа - Калчо Спахийски от Троянско. Беше екендия. Почна да ни говори хубавият и слабият човек на един непознат от нас дотогава език: - Работници, вие работите от тъмно до тъмно. Вие създавате блага. Вие, боси, дрипави, живеете в мръсни и склонени къщурки, не си дояждате, не си доспивате, отрано се прегърбвате, кашляте, заболявате... Господарите ви грабят труда, живеят в разкош и удобства... Училищата за вас са затворени, а чорбаджийските деца се учат и се готвят да ви управляват и грабят... Работниците страдат от глад и болести и пр. и пр.

Говореше увлекателно, ясно, разбрано. Ние слушахме това чудно слово, което беше цяло откровение и раздираше булото на мрака и теглото ни... Тогава ненадейно, брутално в стаята нахълтаха полицаи, нахвърлиха се срещу сказчика и придвижаващия го, арестуваха ги, а нас разгониха с камшици и псувни... Чак на другия ден можахме да се видим из одаите, да коментираме станалото и си кажем кой беше, който ни говореше и беше арестуван. Тогава разбрах, че се казва

Г.Бакалов и други прогресивни дейци. Сътрудничил в издателството на Бакалов и на педагогическото сп. "Право дело" под псевдонимите Бодрин, Будний и Храбрий. Поместил е много дописки и статии против диктатурата на стамболовистите. Участвувал най-активно в политическите борби. Той бил племенен пропагандатор на социалистическите идеи и един от основателите на учителското социалистическо движение в Ловеч и окръга. Починал е в.Ловеч през 1903 г. По-подробно виж ОДА Ловеч, инв. № 56/a/, Спомени на дъщерята на В.К.Русковски Н.Рускова.

Вълчо К. Русковски - учител казваха бил в с. Угърчин.³⁷

В Ловеч идеите на социалистическото движение намират тогава горещи привърженици и разпространители както сред младата генерация на интелигенцията - Тодор Луканов, Ламби Каандев и Дойчин Петров, така и сред част от работниците - Велко В. Кючуков, Петко Митев и Петко Арнаудов. Те страстно търсели марксическата литература и жадно погълъщали редовете на брошурите "Кой на чий гръб живее", "Наемен труд и капитал", "Нравствените задачи на интелигенцията", "Шо е социализъм и има ли той почва у нас" и др.

Но пламенните социалисти от Ловеч имали да преодоляват много трудности по пътя на разпространението на социалистическите идеи. Те трябвало да се преборят не само с полицията на стамболовистите, народняците и радославистите, но и с консерватизма на традициите и с наслоенията в съзнанието на простолюдието, подхранивани от буржоазната антисоциалистическа пропаганда. Отначало работниците, чиращите и калфите не смеели да посещават събранията на социалистите поради страх от майсторите и поради това, че буржоата дамгосвали социалистите с различни обидни епитети като: хайлази, хора, които искали да вземат имотите на другите, да направят жените общи, и т.н. При тази обстановка, за да установяват контакт с работниците, тези, за които е предназначена социалистическата пропаганда, ловешките социалисти организирали събрания в кафене "Работник". Там те произнасяли беседите си на висок глас, за да ги слушат и хората, които стоели вън от кафенето. Работниците слушали и се оглеждали да не би да дойде полицията. Те можели да избягат или да се оправдаят, че случайно са минавали и не са дошли специално за събранието.³⁸

Под влияние на социалистическата пропаганда беднотата постепенно започва да разбира социалистическата правда и по-решително да посещава събранията на социалистите. Учителите-социалисти Дойчин Петров, Петко Неков и други започнали да организирват пък събрания с реферати по домовете си. Така се формирали просветни социалистически групи. Тази

³⁷ ОПА - Ловеч, инв. № 56/a/, Спомени на Власи Власковски.

³⁸ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 12.

форма на работа се налагала поради обстоятелството, че учителите се страхували да излизат открито с доклади на социалистическите събрания, защото тази им дързост се наказвала с уволнение от работа.³⁹

Падането на Стефан Стамболов от власт през 1894 г. временно разведрило натегнатата политическа атмосфера в страната и послужило като отдушник за ново политическо раздвижване, за по-широко разпространение на социалистическото движение. Активизирало се то и в Ловеч. Въпросите за класите и класовите отношения, за положението на работническата класа и за пътищата за подобряването му вече открито се дискутирали из работническите одаи на Ганковите ханове, в табашките работилници и из кафенетата. Аbonатите на в. "Работник" се удвоили.⁴⁰

Започналото по-широко разпространение на идеите на социализма в Ловеч сред занаятчите, занаятчийските работници и прогресивни интелигенти намерило нова организационна изява. През пролетта на 1896 г. в града било образувано Общо работническо дружество "Васил Левски". В него членували занаятчи и интелигенти – учители. Сред членовете му личат имената на 15 занаятчи като : Пенко Микренски, Пенчо Стайков, Христо Доктора, Христо Инжов, Златю Парашкевов, Колю Българанов, Минко Балевски и други, двама калфи – Иван Дълбочанина и Коста Контето, и значителна група интелигенти: Вълчо Русковски, Михаил Карицин, Т.Луканов, Петко Неков, Дойчин Петров и др.⁴¹

Разнородният социален състав на членската маса станал основа за вътрешни борби. Интелигентите настоявали дружеството да се нарече социалдемократическо. На това се противопоставили занаятчите. По тяхно настояване то се нарекло общо работническо дружество "Васил Левски", макар че в него имало само двама работници, които после станали самостоятелни майстори.

Общото работническо дружество "Васил Левски" се смятало за идейно свързано с БРСДП. От забележка № 2 към финансовия отчет на ЦК на партията за юли, август и септември

³⁹ ОПА – Ловеч, инв. № 139, л. 13.

⁴⁰ Пак там, л. 12.

⁴¹ Вж. ОПА – Ловеч, инв. № 118, л. 2.

ври 1896 г. се вижда, че от Ловеч са получени 28 лв. помощ за в. "Социалист".⁴²

Дружеството развивало културно-просветна дейност, организирало изнасянето на пиеци и сказки, провеждането на вечеринки и литературно-музикални програми. За по-добро провеждане на дейността си през 1896 г. то открило специален клуб. Той се помещавал в сградата на Пеню Маринов в кв. "Вароша". По това време член и ръководител на дружеството станал Еню Разпопов от с. Кортен, Новозагорско, който бил назначен в Ловеч за съдия.⁴³

Очевидно е, че значителна част от членовете на дружеството по социалното си положение не са могли да възприемат напълно идеите на научния социализъм. Това се сънася особено много за занаятчиите - майстори. Но като дребни производители, влечещи жалко съществуване и заплашвани от разоряване, те считали себе си за работници и за идейни привърженици на БРСДП.

През 1897 г. дружеството за пръв път в Ловеч организирало честването на бойния празник на труда Първи май. По този повод още на 19 април била организирана вечеринка в салона на дружеството. Посетителите били тъй много, че изпълнили и коридора. Вечеринката била открита със сказка върху значението на празника. Имало и литературно-музикална част. Изпратена била специална поздравителна телеграма до ЦК на БРСДП. От кореспонденцията, поместена във в. "Социалист", узваваме, че дружеството е получило помощ в пари и книги от севлиевските социалисти.⁴⁴

През юли 1897 година дружеството участвувало със свои представител в работата на Четвъртия конгрес на БРСДП, който се провел в Казанлък. Неговият делегат Еню Разпопов до-ри председателствуval следобедното заседание на конгреса на

⁴² Вж. Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1891 - 1899 г., т. I, С., 1972, с. 243 - 244.

⁴³ В "Социалист", бр. 55 от 1897 г., също ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 3.

⁴⁴ В. "Социалист", бр. 32 от 25.IV.1897 г.

17 юли⁴⁵ Той бил избран и за член на аграрната анкетна комисия.⁴⁶ Но след завръщането си от конгреса той не дал отчет за работата му, напуснал дружеството, а след това станал един от водачите на Демократическата партия.⁴⁷

Поведението на Разпопов показва, че той не е бил социалист, а случайно застанал начело на дружеството човек, който, след като се запознал с идеологията и програмата на партията, разбрал, че те не допадат на възгледите му.

Измяната на Разпопов временно разстроила дружеството. Макар че било поканвано от ЦК на партията, в продължение на няколко месеца то не можело да си избере нов местен комитет, който да влезе във връзка с ЦК.⁴⁸ Едва от съведение на ЦК на БРСДП от 31.XII.1897 г. за постъпили суми по подписката "Доброволни помощи" и вноски от местните партийни комитети виждаме, че в Ловеч вече е бил избран местен партиен комитет, който участвувал в подписката с 10 лв.⁴⁹ През февруари 1898 г. той внесъл още 5 лв. в подписката за "Доброволна помощ" и 50 лв. по подписката за вътрешен заем,⁵⁰ а до края на юли внесъл и 15 лв. за членски внос.⁵¹ Ведомостите за внесените членски вноски в централната партийна каса през второто тримесечие на партийната 1899 - 1900 г. също свидетелствват за съществуването през това време на ловешки местен партиен комитет.⁵²

⁴⁵ Вж. Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1891 - 1899, т. I, С., 1972, с. 338, 350 и 354.

⁴⁶ Българската комунистическа партия в резолюция и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 - 1918, С., 1957, с. 84.

⁴⁷ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 2.

⁴⁸ Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1891- 1899, т. I, С., 1972, с.368,376.

⁴⁹ Пак там, с. 401.

⁵⁰ Вж.. пак там, с. 406.

⁵¹ Пак там, с. 450

⁵² Вж. пак там, с. 513.

След измяната на Разпопов Вълчо Русковски и другите социалисти из средата на учителите положили големи усилия за организационното и идейното укрепване на дружеството. Постепенно дейността му се активизирала. То уреждало сказки, вечеринки, театрални представления и други в кафене "Работник" и в клуба. Декламирани били стихотворенията на Ботев, Некрасов и други. Играли били пьесите "Бирникът дошъл", "Службогонци", "Лихвар", "На дъното", "Хъшове", "Разбойници", "Избори", "Сребролюбецът" и др. Издадена би⁵³ла брошура на Русковски "Старата и новата година" и др.

Цялата дейност на дружеството била организирана от учителите-социалисти: Тодор Луканов, Дойчин Петров, Петко Неков, и завършилите средното си образование през 1895 г. Ламби Кандев и Илия Краев, които станали последователни марксисти. Както по цялата страна, така и в Ловеч учителите социалисти развивали трескава социалдемократическа пропаганда. Тяхната дейност дори надхвърляла рамките на града и обхваналя околните села. В с. Угърчин отначало работел Вълчо Русковски, а от 1895 г. и Ламби Кандев и Илия Краев. В с. Дренов започва социалистическата си пропаганда учителят Никола Илиев, който по-късно станал изтъкнат ⁵⁴деятел на партията, в. с. Драгана - Пешо Китев.

Много активна, ползотворна социалистическа пропагандна дейност развивал грънчарският работник Велко Бочев Кючуков, който станал пътуващ книжар – разпространител на социалистическата литература. С апостолска преданост и себеотрица⁵⁵ние той разпространявал социалистическите вестници и брошури, които имали огромно значение за разпространението на социалистическите идеи в града.

Дейността на дружеството имала предимно просветен характер. При това в него играли значителна роля занаятчийските елементи и дребнобуржоазните идейни течения. Въпреки гова то разтревожило буржоазията и нейната власт в Ловеч и те се нахвърляли върху членовете му. Полицията често ги арестувала и биела, разгонвала събранията им. Вътре в дружеството се водели идейни борби.

⁵³ Вж. ОПА – Ловеч, инв. № 139, л. 15.

⁵⁴ Вж. ОПА – Ловеч, инв. № 118, л. 5.

⁵⁵ Пак там, инв. № 139, л. 15.

През 1898 г. учителите-социалисти Никола Илиев, Петко Неков, Станчо Сирков, Атанаска Атанасова и други, като виждали, че дружеството не може да се постави на здрави марксически идеини основи, образували учителска социалистическа група. Тя развила значителна пропагандна дейност чрез изнасянето на беседи, доклади и писки със социална тематика. За салон на провежданите от нея сбирки и събрания било използвано помещението на изоставената турска джамия, която се намирала до Покрития мост.⁵⁶

Основната част от учителите-социалисти произлизали из средата на разорени занаятчии, дребни селски стопани и дори из средата на работнически семейства. С това трябва да си обясним факта, че те много лесно намирали общ език с тях. Мнозина от тези деца на занаятчии и бедни селяни още не се били напълно освободили от дребнобуржоазната психика. Дори и самите занаятчийски работници били носители на такава психика. Те живеели със стремежа да усвоят занаята и да станат самостоятелни майстори, а на работническото си положение гледали като на нещо временно. Всичко това предавало дребнобуржоазен оттенък на техните социалистически убеждения и разбирания. Тази идеологическа неустойчивост се е проявявала тогава не само в общото работническо дружество "Васил Левски" в Ловеч, но и в БРСДП като цяло. Срещу нея е трябвало да се води продължителна борба за отстояване здравите марксически идеини позиции.

На тази борба в Ловеч все по-положително въздействие са оказвали както разгърналата се вътре в БРСДП борба на здравото марксическо ядро начело с Д.Благоев, Г.Кирков и Гаврил Георгиев срещу общоделците, така и непрекъснато влошаващото се положение на ловешките занаятчии, което изпърявало дребнобуржоазните, дребнособственически илюзии на много занаятчийски работници. Повечето от работилниците се помешавали в отделни ханища, сгруппирани по браншове. Имало калпакийски хан, кафанджийски хан, кожухарски хан и т.н. И през този период трудовите условия били невъзможни, надниците мизерни. Работните помещения били тесни, задушливи, без достатъчно осветление, отопление и проветряване. Обикновено работният ден продължавал 15 - 18 часа. При

⁵⁶ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 5.

това калфите и чираците били използвани от майсторите и като домашна прислуга. Те гледали добитъка им, сечели дърва, носели вода, миeli съдове, копаели лозето и т.н.

Такива именно майстори са съставлявали основната членска маса на общото работническо дружество "Васил Левски". Те не разрешавали на чираците и калфите ⁵⁷ да членуват в дружеството или пък да участват в социалистически събрания, като ги заплашвали с уволнение. Тези условия затруднявали работата на ловешките социалисти за превръщането на дружеството в действителна марксическа партийна организация. Въпреки това неумолимата логика на прогресивното историческо развитие се налагала. Пламенните социалисти Вълчо Русковски, Никола Илиев, Тодор Луканов и други умело се възползвали от тежкото положение на занаятчийските работници и от сгрупирането им по браншове, за да пропагандират сред тях идеите на научния социализъм. За целта те организирали събранията си в самите ханове.

Липсата на здрава работническа социална и идейна марксическа основа пречела на общото работническо дружество "Васил Левски" да се превърне в действителна социалистическа организация на работниците и да отговори на новите обществено-икономически и политически потребности. Поради това през 1900 г. то отпаднало от БРСДП и преустановило дейността си.⁵⁸ Посочената вноска /4,10 лв./ от Ловешкия местен комитет в централната партийна каса за третото тримесечие на партийната 1899 - 1900 г. вероятно е била направена от социалистическия кръжок, а не от дружеството.⁵⁹

4. Нов етап в развитието на социалистическото движение.

"Работническо дружество в гр. Ловеч"

В края на XIX в. класовата борба в Ловеч се изострила, а влиянието на БРСДП сред ловешките работници се засилило. Те започнали да откливат почти на всяка партийна акция.

⁵⁷ ОПА - Ловеч, инв.-№ 118, л. 3.

⁵⁸ Вж. Д.Благоев, Съч., т. 7, с. 41 - 42.

⁵⁹ Вж. Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1900 - 1903, т. II, С., 1974, с. 52 и 95.

Характерно е, че по това време работническото движение в града все по-силно попадало под влиянието на революционното марксическо ядро на партията, начело на което стоял Д. Благоев. Главни причини за това били ускоряването на процеса на пропадането на занаятчиите, увеличаването на безработицата, продължителната пропаганда на идеите на социализма, разпространението на партийния печат в града и създаването и дейността на социалистическата група на учителите. Наред с тях положително значение имали и личните връзки между Д. Благоев и ловешките учители-социалисти.

През 1898 г. под влияние на БРСДП еснафът на железарите в града протестира пред Народното събрание против Закона за еснафските сдружения. В протеста си те заявявали: "Народното събрание трябва да оттегли своя закон. Необходим е не такъв закон, а закон за подсигуряване на представителите на труда от гладна смърт и нещастие."⁶⁰ Същата година в града се провел протестен митинг срещу сключването на заробващ страната ни договор между българското правителство и Дружеството за експлоатация на източните железници.⁶¹ На 25 март 1900 г. били проведени голям митинг и демонстрация на гражданите и селяните от околните села против въвеждането на натуралния десътък. Въпреки стрелбата на полицията трудаещите се демонстрирали по главната улица на града и били разпръснати само след намесата на войската.⁶²

В такава обстановка през същата година по инициативата на социалиста Етьрски от с. Етьра, Габровско, адвокат в Ловеч, в града била основана нова социалистическа организация под названието "Работническо дружество в гр. Ловеч". Тя наела за свой клуб горния етаж на кръчмата на Яким Казанджията, която се намирала до пазара в квартал "Вароша". Клубът е бил едновременно и кафене, което се държало от члена на дружеството Рачо Пънлев. Печатът на дружеството бил елипсовиден. В горната му част пишело "Работническо дружество", а в долната – "в гр. Ловеч", а в средата на елипсата имало клонче с листа.⁶³

⁶⁰ В. "Работнически вестник", бр. 11 от 20.XI.1898 г.

⁶¹ Так там, бр. 15 от 18.XII.1898 г.

⁶² Так там, бр. 33 от 7/IV.1900 г.

⁶³ ОПА – Ловеч, инв. № 118, л. 5 - 6.

В спомените си Илия Тодоров Димовски дава данни, от които може да се направи заключение, че работническо дружество в Ловеч е основано още през 1898 или 1899 г., а не през 1900 г., както пише в спомените си Петър Казанджиев. Димовски пише, че през 1898 г. напуснал училище и станал чирак при майстора на цървули Дочо Нанев. По същото време заедно с обущарските работници Иван Фотев и Петър Станев той посещавал кафенето на Димитър Печев. Последният обаче не ги оставял само да играят билиард, а им давал книжки да четат, докато един ден ги придумал да ги заведе на кръжок в къщата на Шаранковица. Там заварили учителите Петко Неков, Бочо Рачев, Марин Йовев, Ангел Бенев, Стамо Лалов /вече адвокат/, Михаил Мичев. Наскоро след това кръжокът започнал да провежда сбирките си в зданието на Михаил Тошков. По-нататък Димовски съобщава, че през 1898 г. е било основано работническо дружество "Васил Левски".⁶⁴

От спомените на Илия Димовски може да се направят няколко извода. Първо, че той допуска грешка за датата на основаването на общото работническо дружество "Васил Левски"; тъй като тя е безспорно установена /1895 г./, то посочената от него година 1898 трябва да се приеме като година на възстановяване замръзлата дейност на дружеството. Второ, от неговия разказ се подразбира, че през 1898 г. той заедно с работниците Иван Фотев и Петър Станев са били привлечени от Димитър Нечев за членове на социалистически кръжок. Тъй като занаятчите майстори от Общото работническо дружество не допускали чираките да членуват в дружеството, трябва да се приеме, че този кръжок е бил кръжокът на учителите-социалисти. На тази мисъл ни навежда и посочването му, че в кръжока само той, Фотев и Станев, т.е. трима души, били работници, а всички други били учители с изключение един адвокат, бивш учител. Трето, Димовски съобщава, че кръжокът е водил заниманията си в къщата на Шаранковица, а после се е преместил в зданието на Михаил Тошков. Всички данни, с които разполагаме, показват, че общото работническо дружество "Васил Левски" не е наемало за клуб къщата на Шаранковица. Тя е наемана по-късно за клуб на Работническо дружество в Ловеч, което после се е преместило в зданието на Михаил Тошков.

⁶⁴ ОПА - Ловеч, инв. № 256, л. 1.

От горните съобщения на Илия Тодоров Димовски следва да се приеме, че кръжокът, в който той е членувал, не е бил кръжок на общото работническо дружество "Васил Левски", а е бил кръжокът на учителите-социалисти.

Новото работническо дружество в Ловеч също имало разнороден социален състав. В него членували занаятчийски и индустриални работници, самостоятелни занаятчии, учители и други интелигенти. Този състав бил основа за възникване и в него на идейни различия, противоречия и борби. Но за разлика от бившето общо работническо дружество "Васил Левски", в което са преобладавали занаятчиите-собственици, в новото работническо дружество в Ловеч са членували предимно работници и учители. Това са отразило положително както на организационното и на идейното му състояние, така също и на дейността му.

Особено положителен момент в новото работническо дружество било обстоятелството, че членовете му вече в значителна степен били запознати с идеите на марксизма, т.е. на научния социализъм. Най-класово осъзнати и марксически най-просветени са били Иван Фотев, Петър Станев, Христо Илиев, Велко Бочев Кючуков, Стефан Джанков, Стефан Кишев и други членове на дружеството из средата на работниците. Негови членове били още Минко Балевски, Пенчо Стайков, Йочо Стайков, Георги Платников, Иван Платников, Христо Илков Пеев, Георги Павлов Илиев, Илия Тодоров Димовски, Цветан Киров, Беню Медникаров, Гено Петков, Петко Арнаудов, Иван Михов, Иван Хаджинеделчев, Йордан Димитров, Кирил Луканов Плачников, Симеон Христов Опълченски, Георги Георгиев, Коста Ильо Търничков и др. Членове на дружеството станали и няколко жени - Йонка Икономова, Ана Павлова, Магда Георгиева. Активна социалистическа пропагандна дейност в него развивали учителите Никола Илиев, Дойчин Петров, Илия Краев, офицерът -социалист Георги Петров и др. По-късно членове на дружеството станали Никола Коюмджиев, Никола Сяров, Паню Пенев, Курти Тодоров, Илия Колев Казанджиев, Добри Хицов Андонов и др.⁶⁵

От състава на дружеството личи и една приемственост

⁶⁵ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 21 и инв. № 256 , л. 1.

между него и предшествуващите организационни форми на социалистическото движение в града. В него се включили едни от първите социалисти в града, като Пенчо и Йочо Стайкови, а така също и вече известните ни социалисти Петко Арнаудов, Велко Бочев Кючуков, Никола Илиев, Дойчин Петров и други членове на социалистическия кръжок, като Иван Фотев и Петър Станев.

Благодарение на по-изразения му работнически характер и марксическа идеяна основа новото дружество получило и по-голямо влияние сред работниците. То имало важно значение за разгръщането и по-правилното насочване на тяхната икономическа и политическа борба. Дружествените събрания започнали активно да обсъждат положението на ловешките работници и да предявяват искания към работодателите за неговото подобряване.

По това време в Ловеч още не е имало работнически професионални организации, които организирано да поставят въпроса за подобряване трудовите условия, за повишаване работната заплата и др. Работниците внасяли тези въпроси за разрешение в дружеството. Там възниквали остри спорове поради противодействието на занаятчиите-мастори, членове на дружеството. Те били подтиквани да демонстрират социалистическите си възгледи, като увеличават надниците на работниците си и с това дават основание и на работниците, които не били членове на дружеството, да се включат в борбата за повишаване на надниците. В споровете работниците – членове на дружеството, изтъквали, че подтикването на всички работници на борба за увеличаване на надниците им щяло да повдигне авторитета му и да помогне за привличането на нови членове из средата на работниците.⁶⁶

Повдигането на тези въпроси било резултат на увеличаването на работническия елемент в дружеството и показател за възникналия на тази основа стремеж да се ръководи практическата му дейност от идеите на марксизма.

За преобладаващия работнически характер на Работническо дружество в Ловеч и за достигнатата в негово лице по-висока организационна и идеяна зрелост на социалистическото движение в Ловеч говори фактът, че през 1900 г. то решило да

⁶⁶ Вж. ОПА – Ловеч, инв. № 118, л. 6.

участвува в изборите за Народно събрание, като подкрепи кандидатите на БРСДП. Съгласувано с централното ръководство на партията, за нейни народни представители в Ловеч били издигнати кандидатурите на Георги Кирков, който бил един от лидерите на революционното крило в партията, на Боню Лунгов от Габрово, който след разцеплението в 1903 г. преминал на страната на широките социалисти, и на Иванчо Колев от Ловеч, бивш сподвижник на В.Левски и член на Вътрешния революционен централен комитет в Ловеч, възпитан в Русия в народнически дух, 67 съчувственик на социалистите.

В изборите ловешките избиратели, чиито гласове Васил Радославов считал за сигурни в негова полза, го бламирали. От това следва изводът, че в разгорялата се предизборна борба БРСДП е разгърнала много активна дейност и е допринесла много за разобличаване противонародния характер на политиката на правителството на радославистите.

Спомените на редица партийни дейци разкриват големия ентузиазъм, себеотрицание и упоритост, с които ловешките социалисти и техните съмишленици участвали в изборните борби. Райна Иванчева Колева пише: "Помня, че когато за пръв път Социалдемократическата партия взе участие в изборите за народни представители, бюлетините за изборите ги писахме двамата с баща ми. Писахме ги на ръка в къщи." Тя съобщава, че макар партийните кандидати да не били избрани, те получили много гласове, с което предизвикали яростта на радославистите. Заради участието в изборите като кандидат на социалистите поборникът от предосвободителните революционни борби Иванчо Колев, който след Освобождението бил кмет на Ловеч и касиер на ловешкия клон на Българската земеделска банка, останал без работа и бил принуден да се залови със сапунджийство. Занаятът му обаче не провървял и семейството му изпаднало в крайна нужда. "Баща ми - пише Райна Ив. Колева - се принуди да скубе кожи на табахните за 50 стотинки на ден, но не преклони и не се отказа от идеите си. Знам, че го бяха викали да се откаже от социалдемократите чрез вестниците и да ги нарече вагабонти, но той предпочете да гладува, но не се отказал."⁶⁸

67

ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 22.

68

ОПА - Ловеч, инв. № 56К, Спомени на Райна Иванчева Колева.

През 1901 г. Работническото дружество в Ловеч изпратило на VIII партиен конгрес в Плевен група гости начело със секретаря си Иван Фотев. Групата пътувала до ⁶⁹ Плевен пеш през нощта заедно с делегата на Панагюрище и др.

След остра борба между марксистското и общоделското течение в партията VIII конгрес приел предложената от марксистите резолюция. В нея се изтъквало, че БРСДП има "чисто класов пролетарски характер" и за постигането на крайната си цел тя черпи сили, като организира и просвещава работничеството. Партията може да приема и привърженици от близкостоящи обществени среди /дребни собственици/, доколкото те застават на позициите на пролетариата и са проникнати от неговите интереси.⁷⁰ Конгресът поставил задача да се стегнат организацията, да се внесе в тях пролетарски дух и дисциплина, да се привличат за нови членове предимно работници, като се насочи главно към тях партийната устна и печатна пропаганда.⁷¹

Работническото дружество в Ловеч възприело изцяло конгресните решения. Работниците и учителите, които заедно съставлявали большинството от членовете му, взели решение дружеството да се превърне в здрава, дисциплинирана класова пролетарска партийна организация. Те започнали смела открита критика на общоделството. Особено активен в това отношение бил Никола Илиев. Отново бил повдигнат въпросът за увеличаване на работническите надници. Против това се обявили занаятчиите-собственици, които имали и наемни работници. Те обаче били малцинство и не могли да предотвратят вземането на съответното решение. Затова още същата година напуснали дружеството. Напуснал го и Рачо Пънdev, чието кафене служело дотогава за клуб на дружеството. Той заявил: "Моето ка-

⁶⁹ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 23 и 24. В спомените си Цачо Сяров погрешно твърди, че "Ловешката партийна организация" била представена на конгреса с делегати. Срв. Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 - 1918, с., 1957, с. 127 - 128.

⁷⁰ История на Българската комунистическа партия, С., 1969, с. 85.

⁷¹ Пак там, с. 86.

фене не е вече клуб на социалистите, а еснафско кафене и не допушам да се правят работнически събрания тук."⁷² Тези думи показват, че дружеството е било напуснато от еснафските елементи, защото вече не отговаряло на техните частно-собственически интереси. Идейните възгледи и материалните интереси на майсторите били несъвместими със социалистическата теория и практика, които взели връх в дружеството.

Въпреки че временно останало без клуб и без инвентар /Пънdev обсебил всичкия инвентар на дружеството - маси, столове, печка, пейки, дружествената каса/, дружеството не отслабнало, а направило решителна крачка към своето оформяне и укрепване като класова партийна организация на ловешките работници. Здравото работническо ядро в него удържало победа над еснафските елементи. Направен бил прелом в борбата за изграждане на революционния марксически авангард на ловешкия пролетариат.

Въодушевени от решенията на VIII партиен конгрес и от победата си, младите ловешки социалисти развили още по-активна организационна, просветна и пропагандна дейност. За нейното системно осъществяване през 1902 г. дружеството наело за клуб една стая в къщата на Шаранковица. Тя се намирала в долния край на квартал "Вароша" в двор, който опирал на две улици. Както си спомнят някои стари партийни дейци, то-ва им давало възможност да провеждат почти незабелязано събранията си и по-лесно да избягат, когато ги нападне полицията.⁷³ Разбира се, това не винаги предотвратявало репресиите. Учителят Бочо Рачев бил уволнен по средата на зимата само заради участие в събрание на дружеството.⁷⁴

За големия ентузиазъм на ловешките социалисти говори фактът, че всеки от тях, отивайки на събрание, юсели и дърва за отопляване на клуба. Отначало поради липса на столове посетителите сядали на пода. После собственоръчно направили пейки. Един от членовете направил маса и я подарил за клуба. Така всеки, както можел, подпомагал дружеството.

⁷² ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 6.

⁷³ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 17. Там Ц. Сяров по-грешно сочи къщата на Шаранковица за клуб на дружество "Васил Левски" през 1897 г.

⁷⁴ Вж. пак там, инв. № 56K.

Ловешките социалисти използвали конгресните решения и в предизборните борби с буржоазните партии. На предизборните си събрания те пропагандирали идеите на социализма, разобличавали противонародния характер на политиката на буржоазната власт, поставяли искания за въвеждане на прогресивно-подходно облагане, за борба срещу милитаризма и др. Благодарение на тази активност в общинските избори през 1902 г. за кандидатите на социалистите в Ловеч били подадени 68 гласа срещу 46 през 1900 г.⁷⁵

През същата година, за да изразят по-точно принадлежността си към БРСДП, ловешките социалисти променили името на организацията си от "Работническо дружество в гр. Ловеч" на "Работническа социалдемократическа партия - Ловеч". През 1903 г. тя се сдобила със знаме, на което пишело "Работническа Соц-Демократическа организация, гр. Ловеч, 1903 г."⁷⁶

След като се очистила от еснафските елементи, Ловешката организация на БРСДП бързо укрепнала идеино и организационно. Нараснал броят на членовете ѝ. Ръководството ѝ насочило вниманието си именно към решаването на тези важни задачи. Разгорялата се борба на марксическото ядро на БРСДП срещу общоделците намерила едно от най-ярките свои проявления и в Ловешката партийна организация. Най-активно участвувал в нея Никола Илиев. Застанал на здрави марксически идеини позиции, той смело и умело воювал за благоевския принцип за самостоятелна класова борба на пролетариата и за идеината и организационна чистота на неговия авангард. Никола Илиев имал ораторски талант и подобно на Георги Кирков умеел да увлича слушателите си с убедително, духовито и вдъхновено слово.⁷⁷ Впоследствие тези му качества го издигнали сред най-изтъкнатите дейци на БКП:

Особено активна борба срещу общоделството в ловешката партийна организация водели Велко Кючуков и Иван Фотев.⁷⁸

⁷⁵ Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1900-1903, т. II, С., 1974, с. 420, също в. "Работнически вестник", бр. 25 от 28.II.1902 г.

⁷⁶ Вж. снимка на знамето в албума "70 години социалистическо движение в Ловеч", изд. на Окръжен народен музей - Ловеч, с. 4.

⁷⁷ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 24.

⁷⁸ Вж. пак там, инв. № 118, л. 8.

Като работници те имали голяма твърдост в марксическите убеждения и голямо влияние сред другите работници. Тяхната дейност много допринесла за укрепване революционните позиции на организацията и за повишаване влиянието ѝ върху всички работници в града. Главно в резултат на широката им пропагандна работа сред неорганизираните занаятчийски работници последните повели борба за по-високо заплащане на труда и за подобряване на трудовите условия. Заради тази им дейност Иван Фотев и Велко Кючуков били уволнени от работа. Полицията често ги арестувала и инквизирала. Въпреки това те станали едни от най-пламенните партийни дейци. Тяхната дейност печелела много нови членове на дружеството из средата на работниците, благодарение на което то придобило предимно работнически характер. Това било от голямо значение, тъй като партийната организация трябвало да преживее нови сериозни изпитания.

По това време борбата между опортюнистическото и марксическото течение в БРСДП се изострила още повече. Общоделците все повече се стремели към класово сътрудничество и безпринципни компромиси с буржоазията. Още на Деветия си конгрес в Търново през 1902 г. партията фактически се разцепила на революционно марксическо и на опортюнистическо крило.⁷⁹ Конгресът осъдил дребнобуржоазните възгледи на общоделците за класовото сътрудничество, за "общото дело", но след него те не прекратили общоделската си политика. Затова борбата между двете течения в партията се изострила още повече. Отношението на общоделците към класово-политическите борби в страната окончателно ги демаскирали като анти-пролетарско, дребнобуржоазно опортюнистическо идеино течение в партията. В началото на 1903 г. парламентарната група на БРСДП се разцепила на две. Четири от нейните седем членове начело с Янко Сакъзов се обявили против изказването на Д.Благоев по време на дебатите по отговора на тронното слово по въпросите за частната собственост, класовата борба и македонския въпрос. Станало разцепление и на Софийската партийна организация.

След това представителите на общоделците в ЦК на пар-

⁷⁹ Вж. История на Българската комунистическа партия, С., 1969, с. 89 - 91.

тията Янко Сакъзов и Евтим Дабев поискали с окръжно от партийните организации да признаят тях за ЦК и да се обявят срещу марксическото мнозинство. При това положение на 22 март 1903 г. ЦК се обърнал към партийните организации със специално окръжно, с което разяснил причините за разцеплението и призовал партийните организации да изключат от редовете си общоделските елементи.⁸⁰ В окръжното ЦК се обърнал към партийните организации, "които остават верни на принципите и тактиката на Работническата социалдемократическа партия, които са убедени, че опортюнизът е нещо чуждо за нашата партия, който само спъва правилното и развитие, които виждат в нас, избраниците на партията, достатъчна гаранция за защита на досегашното партийно направление, както и за закрепването и в пролетарски дух съгласно конгресните решения – нека всички те поемат заедно с нас ръкавицата, която опортюнизът ни подхвърля, и да признаем неговото окончателно откъсване от здравия организъм на партията.... Само в създаването на една класова революционна партия, която ще застане в авангарда на всички недоволни обществени елементи, е залогът за истинския прогрес, залогът за светлото социалистическо бъдеще."⁸¹

Още през март 1903 г. Ловешката партийна организация обсъдила състоянието си в светлината на окръжното на ЦК. На събранието партийният секретар Велко Кючуков и членът Иван Фотев предложили организацията да излезе с решение, че тя е за самостоятелна класова борба и ще води непримирима борба против дребнобуржоазния опортюнизъм – общоделството.⁸² Предложението им станало предмет на остра дискусия в партийната организация. Тя продължила цели два месеца. Някои партийни членове, главно из средата на интелигентите, начело с учителя Ботю Ганчев се обявили против вземането на такова решение. Те предложили организацията да излезе с решение, че възприема общата дейност с дребните стопани от града и селото.⁸³

⁸⁰ Вж. История на Българската комунистическа партия, С., 1969, с. 91.

⁸¹ БКП в резолюции и решения, т. I, с. 400-401.

⁸² ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 8

⁸³ Вж. пак там.

Продължителната дискусия по въпроса за характера на партията и за осъждането на общоделството насочила здраво-то пролетарско ядро в нея към още по-задълбочено изучаване на марксизма и особено на новите партийни документи, разобличаващи опортюнизма на общоделците. Голяма заслуга в тази важна дейност имали учителите-социалисти. Никола Илиев, Дойчин Петров, Петко Неков и други изнасяли разобличителни доклади срещу опортюнизма на общоделците. По това време особено широко била изучавана брошурата на К. Кауцки "В защита на марксизма". Тогава тя давала отпор на ревизионизма на Бернщайн и била преведена от Васил Коларов на български.

Ежедневната работа сред работниците за разобличаване опортюнизма на общоделците провеждали партийните членове-работници Велко Кючуков и Иван Фотев. Тя била много успешна благодарение на добрата им теоретическа подготовка и на голямото им влияние сред работниците в града.

Продължителната дискусия в Ловешката партийна организация приключила с изключването от нейните редове на общоделските елементи: Ботю Ганчев, Димитър Бояджиев, Панайот Жайков, Йочо Стайков, Пенчо Стайков. За пълното разобличаване на общоделците и за слабото им влияние в организацията говори фактът, че след изключването им те не могли да създадат своя самостоятелна организация.⁸⁴

На Десетия партиен конгрес през юли 1903 г. Ловешката партийна организация нямала делегат.⁸⁵ Според Цачо Сяров и Петър Казанджиев тя била представявана от делегата на Видинската организация и след конгреса осъдила общоделството и с всичките си членове, без никакво разцепление се присъединила към БРСДП /т.с./.⁸⁶ На тези твърдения обаче противоречи фактът, че в отчета на ЦК пред конгреса Ловешката партийна организация не е спомената нито сред организациите, изключени от партията, нито пък сред останалите в

⁸⁴ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 8

⁸⁵ Вж. Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 - 1918, С., 1957, с. 147 - 148.

⁸⁶ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 25 и инв. № 118, л. 8.

87 Във ведомостта за вноските на местните комитети и частни лица в централната партийна каса през I тримесечие на партийната 1903 - 1904 г. Ловешкият местен комитет се води неотчетен.⁸⁸ Едва на 13.XI.1903 г. ЦК на БРСДП /т.с./ съобщава, че в заседанието си на 30 октомври и на 1 и 6 ноември с.г. приел в състава на партията Ловешкия просветителен кръжок, който бил основан през август с.г. и до датата на приемането му всяка неделя е имал заседания, в които били изнесени 8 реферата. Той си съставил план "да даде на работниците един елементарен курс по основите на социализма, за да премине по-сетне към по-трудни и разнообразни теми. В заседанието си на 11 октомври кръжокът решил да се присъедини към партията."⁸⁹

От тези данни може да се направи извод, че по време на подготовката и провеждането на Десетия конгрес борбата с общоделците в Ловешката партийна организация е била в разгара си. По тази причина тя не е могла да изпрати делегат на конгреса. Едва после, след изгонването на общоделците из редовете си, ловешките социалисти се обявили за просветителен кръжок, който взел решение да се присъедини към партията на тесните социалисти. От това следва, че Ловешкият просветителен кръжок е бил приемник на Работническата социалдемократическа партия в Ловеч. Той е бил низова организация на БРСДП /т.с./. Неговите членове се водели членове на същата партия. Може би това е дало основание на старите партийни дейци в спомените си за този период да говорят направо за Ловешка партийна организация.

Победата над общоделците и присъединяването на Ловешкия социалдемократически просветителен кръжок към БРСДП /т.с./ били положителен резултат от продължителната работа на ръководството на Работническата социалдемократическа партия в Ловеч за подобряване социалния състав на членовете и за идейно-теоретическата им закалка в духа на марксизма. С него се поставило началото на нов, по-висок етап в разви-

⁸⁷ Вж. Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1903-1905, т. III, С., 1976, с. 26 - 28.

⁸⁸ Пак там, с. 88.

⁸⁹ Вж. пак там, с. 110 - 111, също в "Работнически вестник", бр. 14 от 13.X.1903 г.

тието на социалистическото движение в Ловеч. Като главни задачи на по-нататъшното си развитие той поставил: а/издигане класовото съзнание на членовете си, б/системна партийна пропаганда сред неорганизираните работници, в/привличане на нови членове на кръжока из средата предимно на работниците.

5. Подем на партийната работа след X партиен конгрес

След X партиен конгрес ЦК на БРСДП /т.с./ изпратил в помощ на Ловешкия социалдемократически просветителен кръжок Димитър Нечев, който бил родом от Ловеч. За сплотяване на работниците около кръжока и за разгръщане на неговата пропагандна дейност сред тях Нечев отворил кафене "Работник" в сградата на Иван Казанджиев. Фактически кафенето станало клуб на кръжока. В него се намирала библиотеката му, която разполагала с около 30 най-търсени социалистически книги като: "Кой на чий гръб живее", "Класа против класа", "Биография на Карл Маркс", "Шо е социализъм и има ли той почва у нас?", "Какво искат социалдемократите", "Комунистически манифест", "Основи на социалдемокрацията" и други, а така също и в. "Работнически вестник" и сп. "Ново време". На посетителите на кафенето Нечев раздавал и книги да четат, като прилагал индивидуален подход с ⁹⁰ оглед да се осигури постепенно развитие на познанията им.

В кафене "Работник" ставали заседанията на ръководството на кръжока и се провеждала по-голямата част от работата му поради отдалечеността на клуба в къщата на Шаранковица, където се провеждали почти само събранията.

Едновременно с организационното и идейното укрепване на кръжока нараснал и неговият членски състав и влиянието му сред ловешките трудещи се. Огромната работа, извършвана от ловешките тесни социалисти, и безпределната им вяра и пре-даност към делото на социализма могат най-правилно да се оценят, като се знае дребнобуржоазният характер на нашата

⁹⁰ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 9. П.Казанджиев и П.Сяров в спомените си никъде не говорят за социалдемократически просветителен кръжок в Ловеч по това време, а винаги говорят за партийна организация в Ловеч.

страна през този период, хулите и преследванията, на които са били подлагани те от страна на още възходящата българска буржоазия.

Тогава изключително голяма заслуга за отстояване пролетарския характер на кръжока са имали ръководителите му Велко Кючуков /секретар/, Иван Фотев /бивш секретар/, Илия Т. Димовски /касиер/, Д. Нечев, Никола Илиев и др.⁹¹ Те са работели за укрепването му като боеви марксически авангард на пролетариата с безпримерна преданост към пролетарското дело при неимоверно трудни условия. Благодарение на неуморната им дейност членовете на кръжока значително се увеличili. Събранията му ставали все по-масови. Посетителите на кафене "Работник" бързо се увеличавали. Програмата на просветните и други мероприятия се разширила и обогатила с нови масови прояви. Кръжокът и членовете му не се страхували да изповядват открито идейната и организационната си принадлежност към БРСДП /т.с./. Клубът в къщата на Шаранковица вече не можел да ги побира. Затова през есента на 1904 г. те наели за клуб втория етаж на сградата на Михаил Тошков, намираща се на площад "Тодор Кирков". Новият клуб бил по-просторен и предлагал по-добри възможности за провеждане на разнообразна партийна дейност. Направена била сцена за изнасяне на театрални представления и литературно-музикални програми. Организирана била социалистическа библиотека с книги, закупени или подарени от членовете на кръжока. Към клуба бил открит и бюфет, в който не се продавали спиртни напитки.⁹²

Съществуването на кръжока през този период се потвърждава и от ведомостта за вноските на местните комитети, просветителните кръжоци, отделните социалдемократи и частните лица в централната каса през I, II и III тримесечие на партийната 1903 - 1904 г. Там е посочено, че Ловешкият просветителен кръжок е внесъл 5 лв. за чл. внос, 55 лв. за "Червен народен календар", 17,80 лв. - за Стачния фонд и 3,5 лв. за кокарди.⁹³ От ведомостта пък за вноските през I тримесе-

⁹¹ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 25.

⁹² Пак там, инв. № 118, л. 10.

⁹³ Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1903 - 1905, т. III, С., 1976, с. 215 - 217, също в. "Работнически вестник", бр. 48 от 8.VII. 1904 г.

chie на партийната 1904 - 1905 г. се вижда, че той е внесъл за недобори 5 лв. и е направил поръчка за 450 броя "Червен народен календар".⁹⁴

От представения на 31.VII.1905 г. на XII партиен конгрес годишен отчет на ЦК на БРСДП /т.с./ за 1904 - 1905 г. се вижда, че в началото на годината Ловешкият просветителен кръжок е имал 17 членове, а в края на годината - 21. През годината напуснали 5 членове и били приети 9 нови членове.⁹⁵ Напусналите са били предимно учители, отчислени от кръжока поради преместване на работа в други райони на страната.

От 1904 до 1906 г. е била извършена огромна работа за по-нататъшното идеино и организационно укрепване на кръжока. Неговият клуб станал средище на голяма и разностранна партийно-организационна и културно-просветна работа. Той е бил отворен от сутрин до късна вечер. В него през всяко време на деня се провеждало някое партийно мероприятие - лекция, репетиция, събрание или др. Изобщо партийната работа била в голям подем.⁹⁶ Най-голямо внимание било отделяно на марксическата просвета на кръжочните членове. През зимата на 1904/1905 г. бил организиран курс по марксизъм с лектор Бочо Рачев. Сбирките обаче не били много редовни, понеже лекторът бил учител в едно ловешко село и не можел да идва редовно в града за провеждането им. След това бил организиран и курс по политическа икономия с ръководител Дойчин Петров, който по това време бил учител в Ловешкото девическо педагогическо училище. В същото време членът на кръжока поручик Петров ръководел курс по проблемите на "Комунистически манифест", "Основите на социалната демократия", "Произход на семейството, частната собственост и държавата". Поради опасност от полицейско преследване и дисциплинарни наказания на лектора курсът се провеждал тайно - късно вечер. На път за клуба лекторът се отбивал в обуещарницата на партийния член Петър Станев и се преобличал

⁹⁴

Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1903 - 1905, т. II, С., 1976, с. 272-273.

⁹⁵ Пак там, с. 409 - 413.

⁹⁶ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 13.

в цивилни дрехи.⁹⁷

Курсовете по марксическа просвета допринесли твърде много за подготовката на едно марксически просветено ядро от кръжочни членове като: Цветан Киров, Петър Станев, Христо Бодев, Георги Василев, Петър Казанджиев, Иван Хаджинеделчев, Илия Тодоров, Рачо Тодоров, Марин Дренски, Беню Медникаров, Найден Вълков и др. Сплотено около закалените в класовата борба на пролетариата ръководни дейци на Ловешкия социалдемократически просветителен кръжок Велко Кючуков, Иван Фотев, Никола Илиев, това ядро имало голямо влияние в кръжока и изиграло решаваша роля за отстояване на неговата здрава тесносоциалистическа – благоевска линия в борбата срещу дребнобуржоазния опортюнизъм. Културно-масовата работа имала важно значение за по-пълноценното противчане на живота в кръжока. Чрез нея редица дарования на членовете му намирали плодотворна изява. Създаден бил работнически оркестър, който развил оживена музикална дейност. Негов ръководител и диригент станал партийният член Георги Павлов. Той бил бръснар по професия, но имал диригентски и музикални заложби. Под ръководството пък на партийния член Рачо Тодоров бил създаден работнически хор. Към клуба на кръжока била изградена и работническа театрална трупа, която открила възможност за изява на артистичните способности на някои партийни членове. Реализирани били редица театрални постановки със социална тематика. Ентузиазиран комик и декламатор станал шивашкият работник Беню Медникаров. Добри артистични заложби показали работниците Петър Станев, Иван Лозанов и др. Каменарският работник Иван Немски се изявил като отличен декламатор. През есента на 1905 г. театралната трупа под ръководството на артиста Христо Илиев и с помощта на артиста от Плевенския театър Гюров подготвила пиесата на М. Горки "На дъното". С голям успех тя била играна 8 пъти на читалищната сцена в Ловеч. Пак там през януари 1906 г. с голям успех трупата представила социалните пиеси "Бирникът дошъл", "Лихвар", "Службогонци" и др.⁹⁸

Наред с горното в клуба на кръжока се провеждали вечеринки, утра, другарски срещи и други подобри мероприятия,

⁹⁷ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 196, л. 6.

⁹⁸ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 25 и инв. № 118, л. 13.

които масово се посещавали от членовете му, от семействата им и от безпартийните работници.

Клубът и особено читалнята и театралната сцена по-широко започнали да се посещават и от ученици-социалисти. Изградена била ученическа марксическа група под ръководството на Иван Фотев. Нейните членове четели и конферирали марксически произведения. Особено много били търсени книгите: "Великата френска революция", "Сила и материя", "Произход на человека" и др. Увеличил се стремежът на работниците-социалисти да усвояват марксическите идеи чрез системно четене на марксическата литература и на партийния печат.⁹⁹

Характерно е, че през този период Ловешкият социалдемократически просветителен кръжок насочил пропагандната си дейност главно сред работниците. Определени негови членове били натоварени да отговарят за работата с работниците в отделните производствени браншове. Така за работата с кожарските работници отговаряли Илия Тодоров и Сава Вълков, с обущарските работници – Иван Фотев. За работата с работничките отговаряли учителките Мара Симеонова и Йона Икономова.¹⁰⁰

Наред с казаното кръжокът най-живо започнал да се интересува от положението на работниците. Неговите членове изнасяли беседи за нищожния размер на надниците, за непоносимо тежките трудови условия и др.

Тежкото положение на работниците благоприятствуvalо засилването на партийното влияние сред тях. В резултат на това и на умелата работа на кръжока из средата на безпартийните работници били привлечени доста нови партийни членове. Към края на 1905 г. те вече наброявали около 50 души, от които 2/3 били работници.¹⁰¹ Пролетарският характер на кръжока имал положително значение за предстоящата борба с новите прояви на опортюнизма в редовете на работническия авангард.

Увеличили се и материалните средства на кръжока. Той

⁹⁹ Вж. пак там, инв. № 139, л. 26

¹⁰⁰ Пак там.

¹⁰¹ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 13.

си набавил библиотечен шкаф, значително количество нови книги, инструменти за оркестъра, маси и пейки за читалнята и редица други принадлежности за нормална работа на клуба.¹⁰²

В началото на 1905 г. било избрано ръководство на кръжока само от работници в състав Велко Кючуков, Иван Фотев, Рачо Тодоров, Петър Станев и Илия Тодоров. Това съответствувало на преимуществено работническия му състав и било гаранция за непримиримостта му към новите прояви на опортунизма в работническото и социалистическото движение.¹⁰³

Идейното и организационното укрепване на кръжока, особено засилването на пролетарския му състав му дали революционна смелост да провежда открити първомайски манифестиции. През 1904 г. работническата първомайска манифестация преминала от клуба през Покрития мост по главната улица на града и покрай казармите. На улицата пред казармите манифестантите издигнали трибуна. Работникът Иван Дочев Немски декламирал антимилитаристическото стихотворение "Адът", написано от В. Русковски.¹⁰⁴ Офицерите предупредили, че ще стрелят по манифестантите, ако не се отдалечат от казармите. Последните вече си били изпълнили програмата и организирано се отправили през центъра на града за своя клуб.

В бр. 37 на в. "Работнически вестник" от 22.IV.1904 г. била поместена поздравителна първомайска телеграма от Ловешкия социалдемократически просветителен кръжок със следното съдържание: "Поздравяваме чрез вас празднующия международен пролетариат. Да живее социалната демокрация."

Още по-организирано бил отпразнуван бойният празник на труда през 1905 г. Вечерта срещу Първи май в клуба на кръжока било проведено тържествено първомайско събрание. Сутринта на самия празник в клуба била организирана първомайска забава. Полицията се опитала да попречи на забавата, но

¹⁰² ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 13.

¹⁰³ Пак там, л. 14.

¹⁰⁴ Пак там, инв. № 139, л. 26. Според П. Казанджиев в Ловеч Първи май е бил отпразнуван за първи път през 1905 г. Невярно е и казаното в доклада за 70-годишнината от основаването на Ловешката социалистическа дружинка, че за пръв път първомайска манифестация в Ловеч е била проведена през 1908 г. Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 14 и инв. № 190, л. 6.

не успяла. Впоследствие ежегодно Първи май в Ловеч е бил празнуван организирано със забави, вечеринки и манифестиции.¹⁰⁵

През февруари 1905 г. ловешките социалисти демонстрирали чувството си за интернационална работническа солидарност, като провели акция за събиране на помощи за пострадалите руски работници по време на "Кървавата неделя".¹⁰⁶ По-късно те направили вноска в подписката на ЦК на БРСДП /т.с./ за подпомагане на първата руска революция.¹⁰⁷ Това те направили, макар че още не познавали ленинската идея за ръководната роля на пролетариата в буржоазнодемократическата революция.

В Ловеч била проведена и първата среща на партийните организации на БРСДП /т.с./ от Плевенски окръг. По време на срещата било проведено голямо открито работническо събрание. На него пламенни речи произнесли изтъкнатите трибуни на работниците от Ловешкия край Тодор Луканов, Никола Илиев, Власи Власковски. Срещата приключи с масов излет в околностите на града. Там участниците в нея си направили снимка със знамената на партийните организации и се веселили.¹⁰⁸

Изброените мероприятия свидетелствуват за достигането на още по-висока степен в идейното и организационно укрепване на социалистическото движение в Ловеч, за порасналния авторитет сред трудаещите се от града и сред социалистите в окръга.

Успехите на социалистическото движение в Ловеч тогава могат да се оценят още по-правилно, като се вземе под внимание, че те са били постигнати в обстановка на голямо давление върху партийните членове от страна на буржоазните елементи и на полицията, които по най-брутален начин са из-

¹⁰⁵ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 14, и в. "Септемврийска победа", бр. 103 от 28.II.1955 г.

¹⁰⁶ Пак там.

¹⁰⁷ Вж. Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1903 - 1905, т. III, С., 1976, с. 362.

¹⁰⁸ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 14.

разявали неприязненото си отношение към младото социалистическо движение. В спомените си Петър Казанджиев пише, че за да попречат на разпространението на социалистическото движение, водачите на буржоазните партии в града прекратили котерийните си борби и обединили усилията си за борба срещу социалистите. Те /водачите на буржоазните партии -П.Г./ използвали тежкото положение на разорените и западащи занаятчии, за да ги настроят против членовете на партийната организация и синдикатите. "Социалистическата партия, ето виновникът за вашето пропадане. Социалистите са против занаятчийското съсловие, те се борят против еснафския закон и искат да плащате на работниците големи надници, а вие да гладувате. Гонете ги, бийте ги - казвали те - социалист да не се чува в нашия град."¹⁰⁹

Част от най-непросветените занаятчии, като не разбирали, че пропадането им е закономерен резултат от развитието на капиталистическото фабрично производство и от конкуренцията на западноевропейските фабрични произведения, се поддавали на тази антисоциалистическа пропаганда и стоварвали върху социалистите гнева си от въбесявашото ги пропадане на занаятчите. Те сипели всевъзможни ругатни подир всеки срещнат социалист. Особено невъздържани в това отношение били шишавският майстор Иван Врачето, сарашкият майстор Маринчо Горанов, цървулджийският майстор Цанко Иванов и други, които дори замервали минаващите покрай дюкяните им социалисти с различни отпадъци, а понякога подривали подире им и празни газени тенекии.¹¹⁰

В борбата срещу Ловешката партийна организация буржоазията използвала и своята власт. Полицията все по-често започнала да нахлува в клуба на партията и с бой и ругатни разгонвала събранията ѝ. Особено настървение проявявали те към младите партийни членове, като разчитали да ги сплашат и да ги накарат да се откажат от партията и от социалистическите идеи. По отношение пък на закалените в класовата борба партийни членове и особено към ръководителите на организацията те проявявали буквально зверско отношение с цел да уредят здравето им и да ги извадят от строя на работни-

¹⁰⁹ ОПА - Ловеч инв. № 118, л. 12.

¹¹⁰ Пак там.

ческата борба. Късно вечер, когато тези партийни членове се прибирили от събрания или от други партийни мероприятия, бивали причаквани от полиците на затулени места и подлагани на жестоки побоища, които в повечето случаи им коствали здравето. Така били бити съкretарите на организацията – Венко Кючуков, Иван Фотев и др.¹¹¹ Особено пострадал от тези побоища партийният член Иван Немски. Дори веднъж, когато той бил в клуба, полиците отворили зад него капака на мазето и го бълснали вътре.

Терорът на полицията не сломил борческия дух и ентузиазма на смелите ловешки социалисти, но им показал, че класовият враг е коварен и борбата с него трябва да се води по-решително. През периода 1901 – 1905 г. била създадена специална група от най-предани партийни членове за охрана на партийното ръководство.¹¹²

6. Борба с новите прояви на опортюнизма за пролетарска марксическа партийна организация

Освен с буржоазията и с нейната полиция ловешката организация на БРСДП /т.с./, както и цялата партия, през 1905 г. трябвало да се преори и с един нов опасен враг вътре в своите редове – анархолиберализма. В национален мащаб анархолибералите са били малка група в партията и борбата с нея не била така трудна, както с общоделците. Двадесетият партиен конгрес в София през 1905 г. осъдил тяхната опортюнистическа и разколническа дейност, без да направи организационни изводи.¹¹³

Много по-трудна обаче се оказала борбата с опортюнистите в Ловешката партийна просветителна група.¹¹⁴ Основ-

¹¹¹ ОПА – Ловеч, инв. № 118, л. 12

¹¹² Пак там.

¹¹³ Вж. История на Българската комунистическа партия, С., 1969, с. 112-113.

¹¹⁴ Така започнала да се нарича организацията на ловешките социалисти в Отчетния доклад на ЦК на БРСДП /т.с./, изнесен пред XII партиен конгрес. Вж. Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1903 – 1905, т. III, С., 1976, с. 413.

ната причина за това било обстоятелството, че членът на групата Неделчо Моралиев, който имал буржоазен произход, се опитал да обоснове теоретически опортюнизма. За целта той написал и публикувал специална книга.¹¹⁵

За да формулира антипартийните си изводи, Моралиев игнорирал фактите за класовата диференциация и класовата борба в тогавашното българско общество. Абсурдно е и твърдението му, че в тогавашна България нямало условия за появата на социалдемокрация. Без да се впускате в подробна критика, ще припомните, че това твърдение не било ново. То било издигано и пропагандирано още в края на 80-те и началото на 90-те години от народниците у нас и аргументирано обороно от Димитър Благоев в брошурата му "Шо е социализъм и има ли той почва у нас?", публикувана в Търново през 1891 г.

Няма реално покритие и теорията на Моралиев за съществуването на "интелигента-социалист", "инвалида-социалист" и "интелигента-пролетарски идеолог".¹¹⁶ Тя противоречи на една от основните постановки на марксизма. С нея той се опитвал да отрече безспорния факт, че тесносоциалистическа партия бе партия на българския революционен пролетариат. Същата цел имали и опитите на Моралиев да прикрие класовия характер на причините за разцеплението на БРСДП и за появата на опортюнистически фракции.

Не издържа критика и опитът на Моралиев да стовари върху БРСДП /т.с./ вината за разцеплението на Българския учителски съюз през 1905 г. Като фабрикантски син той скриваше безспорния факт, че тесните социалисти бяха принудени да се отделят от БУС и да създадат своя социалдемократическа учителска организация поради това, че по вина на общоделците съюзът беше превърнат в послушно оръдие на буржоазното Министерство на просветата.¹¹⁷

На партийните събрания Моралиев заставал на анархолиберални позиции. Той заявявал, че партийните членове можели

¹¹⁵ Вж. Неделчо Моралиев, Интелигентски социализъм и социалдемократически перспективи, Плевен, 1907.

¹¹⁶ По-подробно вж. пак там, с. 15, 44, 45, 48, 49 и др.

¹¹⁷ Вж. брошурата на Н. Моралиев, Революционна фразеология и вулгаризация на марксическите идеи, С., 1908.

да го критикуват, но партийното мнозинство нямало право да му налага своето мнение. Правото на мнозинството в партията да налага мнението си над единиците той нарекъл диктатура, монархизъм и с други подобни епитети. Така с лозунга срещу диктатурата в партията Моралиев искал да си осигури простор за антипартийна дейност вътре в партията.

От дотук казаното е очевидно, че в лицето на Н. Моралиев Ловешката партийна организация имала един опасен противник, който с антипартийните си концепции в научообразна форма и с високопарна "социалистическа" фразеология успял да обърка главите на редица дотогава активни и много влиятелни партийни членове из средата на интелигенцията и да ги увлече след себе си. Под негово влияние попаднали и такива дотогава предани на партията членове като учителите Марин Йовев, Бочо Рачев, Ангел Бенев, Минко Димитров и др.

Борбата в Ловешката партийна организация срещу антипартийната група начело с Неделчо Моралиев била трудна и продължителна поради замаскираността на антипартийната ѝ същност и дейност със "социалистическа" фразеология, с приказки за ролята на "интелигента-пролетарски идеолог", а може би и поради това, че той критикувал някои от възгледите на анархолибералите.

Почти три месеца продължили теоретическите борби в организацията под формата на остро дискусии. Използвайки силата на интелигентското красноречие и еклистика, привържениците на Н. Моралиев се опитвали да измамят работниците и да ги отклонят от правилната партийна линия, но не им се удало да направят това.

Въпреки социалистическата фразеология и голямото влияние, което някои от привържениците на Моралиев имали в партийната организация дотогава, те не могли да разколебаят вярата на здравото ѝ пролетарско ядро в правотата на генералната линия на БРСДП /т.с./. Под умелото, компетентно и смело ръководство на Никола Илиев, Велко Кючуков и Иван Фотев то провело успешно упоритата идейна и организационна битка с антипартийната група на Н. Моралиев.

Благодарение на това тя намерила привърженици почти само в средата на партийната интелигенция. Основната членска маса, състояща се от работници, не се поддала на нейната

пропаганда.¹¹⁸ Сред интелигентите също имало членове на Ловешката партийна просветна група, които не се поддали на антисоциалистическите и антипартийни теории на Моралиев, а спомогнали за идейното му разобличаване и за спечелването на борбата срещу разколническите му действия.

И този път ловешките социалисти се оказали на висотата на партийната линия на тесняците и удържали блестяща победа срещу един много опасен и умело замаскиран враг. Голямо значение за това имала дългогодишната упорита работа на партийното ръководство за идейната марксическа подготовка на партийните членове. Тя позволявала на работниците да различават истинските социалисти от онези, които само се кичели със социалистическа фразеология, но нямали присърце борбата за освобождението на труда от капитала. Ценна помощ в тази трудна борба ловешките социалисти получавали от централния печат на БРСДП /т.с./. Статиите на Благоев, Кирков, Кабакчиев и други изтъкнати партийни дейци, помествани в "Работнически вестник" и сп. "Ново време", им били компас в борбата срещу анархолибералите. Особено положително значение изиграла статията на Христо Кабакчиев "Басната за диктатурата в партията".

Тримесечната идейна и организационна борба в Ловешката партийна просветна група завършила с пълно поражение за Моралиев и привържениците му. На едно събрание на групата през май 1906 г., след като дискусията продължила почти до разсымване, разколниците сметнали, че вече са успели да замъглат класовото съзнание на партийните членове, и предложили събранието да гласува резолюция за преминаване на Ловешката партийна група към анархолибералния съюз "Пролетарий". Този опит окончателно ги демаскирал като врагове на революционния социализъм. След дълбоко аргументираните разобличителни изказвания на Никола Илиев, Иван Фотев и Велко Кючуков събранието отхвърлило предложената от разколниците резолюция и прогласувало изключването им от редовете на групата. Изключени били общо 11 души, в това число Неделчо Моралиев, Марин Йовев, Бочо Рачев, Миню Димитров, Ангел Бенев, Марин Бочев, Петко Арнаудов, Минко Банев, Васил Дрехаров и др. Показателно е, че сред тях има-

118

Вж. В."Работнически вестник", бр. 76 от 13.VI.1906 г.

ло само 4 заблудени работници. Групата останала с повече от 20 членове работници.¹¹⁹

След изключването им от групата привържениците на Моралиев се опитали да запазят правото си да посещават партийните събрания, за да вършат разколническата си дейност. Но ненавистта на останалите членове на групата към тях била толкова силен, че искането им да останат на събранието и след като били изключени от групата, едва не довело до прилагане на сила за изхвърлянето им от клуба. Обушарският работник Найден Вълков направо ги предупредил, че ако не напуснат събранието, ще бъдат изгонени насила. Решиността на работниците-социалисти накараала Моралиев и привържениците му да напуснат събранието.¹²⁰

Очистването на групата от разколниците повишило ентузиазма на нейните членове. Въпреки че вече се разсъмвало, те излезли на хълма "Стратеш", където пели революционни работнически песни.¹²¹

Голямо значение за по-нататъшното укрепване на Ловешката партийна просветна група като низова организация на БРСДП /т.с./ имала и проведената в Ловеч на 29 - 30 април и 1 май 1906 г. среща на членовете на партийните организации и групи от Ловеч, Плевен, Севлиево, Троян. На проведените утра, вечеринки, излети и събрания окончателно бил разобличен анархолиберализъмът. В срещата активно участвувал и Тодор Луканов.¹²²

След като се очистила от анархолибералите и под влияние на първата руска буржоазнодемократическа революция, Ловешката партийна група силно активизирала дейността си. Тя привлякла много нови членове из средата на работниците. В дейността ѝ много активно се включили и жените Милица Н.

¹¹⁹ Вж. в. "Работнически вестник", бр. 76 от 13.VI.1906 г.

П.Казанджиев погрешно твърди, че сред изключените само един бил работник, вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 14.

¹²⁰ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 138, л. 33.

¹²¹ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 32.

¹²² Вж. пак там, инв. № 118, л. 15. Снимката на партийната среща е поместена в албума "70 години социалистическо движение в Ловеч", изд. на Окръжния народен музей в Ловеч, с.6.

Илиева, Тодорица Христова, Марийка Станева, Йорданка Луканова и др. Партийните членове се увеличили на 60 души.¹²³

През 1907 г. партийните членове отпразнували бойния празник на труда Първи май с повишено партийно настроение. Организирани били тържествено събрание, забава и излет на хълма "Стратеш". Партийната група одобрила работата на XIV конгрес на БРСДП /т.с./ и на конгреса на ОРСС. Тя изпратила и свой делегат на партийния конгрес - секретаря ѝ Велко Б. Кючуков.¹²⁴

Характерно било, че Ловешката партийна просветна група въобще не се ограничавала с просветна дейност, а повела открита борба за защита на работническите интереси. Тя организира и ръководела синдикалната организация на работниците, а чрез нея и тяхното стачно движение, което ще разгледаме в отделен параграф.

Ловешката партийна просветна група водела и активна политическа борба срещу буржоазията и нейната власт. През 1908 г. тя водила активна предизборна борба за избирането на общински и окръжни съветници, като регистрирала самостоятелни листи. Нейни кандидати били Тодор Луканов и Велко Кючуков. На организираните от нея предизборни събрания говорили изтъкнатите местни партийни дейци Иван Фотев, Никола Илиев и представители на ЦК на БРСДП /т.с./. Майсторът на партийното слово Георги Кирков произнесъл реч за "Истинският лик на демокрацията", в която разобличил противонародната политика на буржоазната власт.¹²⁵ На друго предизборно събрание Тодор Луканов говорил на тема "Какво искат социалдемократите от общината". Партийните оратори разобличавали противонародния характер на буржоазната общинска и централна власт и разяснявали правилността на общинската политика на БРСДП /т.с./. В изборите за окръжни съветници Ловешката партийна група получила 37 гласа чисти

¹²³ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 15.

¹²⁴ Пак там, л. 17, също Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 - 1918, с., 1957, с. 201.

¹²⁵ Събранието, на което говорил Г. Кирков, било посетено масово от привържениците на почти всички политически партии в града.

и 13 смесени, а в изборите за общински съветници – 27 гласа чисти и 12 смесени.¹²⁶

Със своята дейност тя се поставяла като действителен авангард на работническата класа в града. Още през 1905 г. заедно с местната организация на ОРСС тя провела масови събрания, които издигнали искания към буржоазната власт за създаване на закони за закрилата на работническата класа. На тези събрания били предявени и искания за отменяване на реакционния антиработнически Закон за еснафските сдружения и на Закона за печата, който бил насочен главно срещу работническия печат.

За порасналото влияние на групата сред ловешките работници и за засиленото ѝ чувство за пролетарска солидарност говори и фактът, че под нейно ръководство успешно били проведени акции за събиране на помощи за стачкуващите железнничари, пернишките миньори, работниците от кибритената фабрика в Костенец и локаутираните текстилни работници в Сливен през 1908 г. По време на помошните акции били провеждани работнически свещи, на които изтъкнати партийни ръководители изнасяли беседи за противоработническата политика на буржоазията и нейната власт и за необходимостта от пролетарска солидарност и класова борба.

Фактът, че видният партиен ръководител Георги Кирков често излизал с речи пред работнически събрания в Ловеч, е едно свидетелство за голямото значение, отдавано от ЦК на БРСДП /т.с./ на Ловешката партийна организация.

В периода 1908 – 1912 г. организацията непрекъснато укрепвала организационно и идейно. Раствяло нейното влияние сред работниците и сред всички трудещи се от града. Тя водела смела пропаганда срещу корупцията на властта и умело ръководела синдикалното движение и стачните борби на работниците. Показател за това била и внушителната първомайска манифестация през 1908 г. Начело с партийното знаме и с музика манифестантите преминали от партийния клуб през града до табахните в кожарския квартал, където към тях се влели и кожарските работници. Въпреки забраната на полицията Иван Фотев произнесъл прочувствена първомайска реч¹²⁷.

¹²⁶ В. "Работнически вестник", бр. 10 от 19.VIII.1908 г.

¹²⁷ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 19.

На XV партиен конгрес през 1908 г. в Габрово Ловешката партийна просветна група била представена от Цв. Киров.¹²⁸ Конгресът порицал разколническата опортюнистическа дейност на прогресистите в БРСДП /т.с./. Ловешката партийна група изключила техните привърженици от редовете си. Борбата не продължила дълго. В няколко организационни събрания на групата антипартийните и антиработническите им възгледи били напълно разобличени от Иван Фотев, Никола Илиев и Петър Казанджиев, който като работник в партийната книжарница в София присъствува на разобличаването и изключването на прогресистите от Софийската партийна организация. Изключени били Михаил Мичков, Симо Серев, Михаил Николов, Димитър Христов и още няколко учители. Характерно било, че и прогресистите в Ловеч не намерили привърженици сред работниците.¹²⁹

След изключването им от Ловешката партийна организация прогресистите подобно на анархолибералите се опитали да посещават партийните събрания, за да вършат разколническа дейност, но срещу им решително въстанали всички партийни членове и ги заставили да напуснат партийния клуб завинаги.¹³⁰

По това време силно активизирала дейността си учителската социалдемократическа група. Веднага след конгреса на Българския учителски съюз през 1904 г. няколко учители-социалдемократи, между които и двама партийни членове от Ловеч, се обрнали с позив към учителите-социалдемократи от цялата страна. В него, като излагали положението в съюза, те заявявали, че той вече е придобил буржоазен характер, че учителите-социалдемократи в него представлявали вече много слаба съпротива против обуржоазяването му и че поради това те са напуснали съюза и приканват всички учители-социалдемократи да последват примера им и да се организират в отделен социалдемократически професионален учителски съюз.¹³¹

¹²⁸ Българската комунистическа партия в резолюции решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 – 1918, С., 1957, с. 216.

¹²⁹ Вж. ОПА – Ловеч, инв. № 118, л. 20.

¹³⁰ Вж. пак там.

¹³¹ Централен партиен архив /по-нататък ЦПА/, ф.1, оп.2, а.е. 484, л.1.

Отначало със специално окръжно № 347 от 19.X.1904 г. ЦК на БРСДП осъдил действията на ловешките учители-социалдемократи като пребързани и несъгласувани с партийното ръководство. Той ги призовал към спазване на партийната дисциплина, като разчитал да намери друго решение на въпроса.¹³² Но впоследствие и ЦК на партията възприел идеята за излизането на социалдемократите от Българския учителски съюз и за създаването на отделна учителска социалдемократическа организация в България.

Макар че фактически съществувала още от 1905 г., официално Ловешката учителска социалдемократическа група била наново учредена на 24.X.1907 г. в състав: секретар-касиер Никола Илиев и членове Илия Краев, Александър Скортейков, Магдалена Георгиева, Пена Найденова, Калю Кънев и Йона Икономова. Тогава Никола Илиев бил избран и за делегат на групата на предстоящия конгрес на учителската социалдемократическа организация в България.¹³³

Още през 1908 г. членовете на групата се увеличили на 14 души.¹³⁴ Пораснало влиянието ѝ сред учителите по селата. Начело с Никола Илиев учителите – тесни социалисти, използвали всички поводи – срещи, излети, събрания, конференции и други, за да вършат поединична и масова пропаганда и агитация за разобличаване реакционната политика на Българския учителски съюз и за пропагандиране идеите на научния социализъм.¹³⁵ Те полагали големи грижи за разпространение на професионалния и на партийните печатни органи, социалдемократически брошури и др. В отчетните годишни доклади се препоръчвало да се направи задължително абонирането на членовете на групата за в. "Учителска искра", в. "Работнически вестник" и сп. "Ново време", като се заявявало, че "член, който не усеща нужда и не живее чрез партийните органи с партията, не е сигурен социалдемократ"¹³⁶. В сравнение с

¹³² ЦПА, ф. 1, оп. 2, а.е. 484, л. 1.

¹³³ ЦПА, ф. 8, оп. 1, а.е. 106, л. 1.

¹³⁴ Пак там, а.е. 119, л. 8-9.

¹³⁵ Пак там, а.е. 107, л. 44

¹³⁶ Пак там.

1907 г. през 1908 г. учителите - абонати на в. "Учителска искра", се увеличили от 7-8 на 32 броя, на в. "Работнически вестник" от 5 - 6 на 13 броя и на сп. "Ново време" - от 4 - 5 на 15 броя.¹³⁷

Ловешката учителска социалдемократическа група използувала падането на втория стамболовистки режим за широко навлизане сред учителството чрез устройването на събрания, дискусии и др. От 15 юли 1907 г. до 15 юни 1908 г. били изнесени в групата 11 реферата на актуална тематика.¹³⁸ На 14.V.1908 г. в клуба на местната организация на БРСДП /т.с./ било проведено предизборно събрание с участието и на учителите - социалдемократи. На него Никола Илиев призовал работниците и учителите да гласуват в изборите за "социалдемокрацията поне за протест, тъй като нямаме зарегистрирани кандидати на социалдемокрацията". На събранието присъствуvalи моралиевисти и общоделци, с които тесните социалисти влезли в дискусия, като разобличили буржоазния характер на позициите им.¹³⁹

Във връзка с излизането от печат на брошурана на Моралиев "Революционна фразеология и вулгаризация на марксистските идеи" сред учителите в Ловеч и по селата се разгоряла остра дискусия по въпроса, "производителен ли е учителският труд". Социалистическата група поставила този въпрос на публично обсъждане. На свиканото за целта събрание била дадена думата на Н. Моралиев и на Бочо Рачев да изложат своите становища по въпроса. От името на тесните социалисти Никола Илиев ги разобличил като буржоазни демагози и врагове на работническата класа с революционна маска.¹⁴⁰

На 7.IX.1908 г. на специално събрание Ловешката учителска социалдемократическа група разгледала откритите писма на Генко Кръстев и Михаил Воденичаров за общи акции с другите учителски организации и като отчела, че те внасят разложение сред социалдемократите, излязла с предложение те

¹³⁷ ЦПА, ф. 8, оп. 1, а.е. 107, л. 47.

¹³⁸ Пак там, л. 44.

¹³⁹ Пак там, л. 46.

¹⁴⁰ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 20 - 21.

да бъдат изключени от учителската социалдемократическа организация в България за противопартийна дейност.¹⁴¹ Наскоро след това от редовете на групата били изключени Михаил Николов и още няколко учители – които вече били изключени от партийната организация като прогресисти и поддръжници на разколниците–прогресисти в учителската социалдемократическа организация.¹⁴²

Ловешката учителска социалдемократическа организация считала, че може и трябва да води борбите на основното учителство, без да участва в съвместни акции с "фалиралите организации", за да не им дава реабилитация по този начин. Никола Илиев заявявал, че "Самостоятелното ръководство, като вярно и неуморно представляваме интересите на цялото учителско съсловие, ще ни издигне до степента единствени ръководители на неговата професионална борба, облягаша се винаги и всяка на нашата политическа представителка . Работническата социалдемократическа партия"¹⁴³. В този дух били разработени и специални мероприятия за по-целесъобразно водене на социалдемократическата пропаганда и агитация. Всеки учител трябало да бъде "неустрашим агитатор сред обкръжаващите го учители". Групата трябало да се стреми винаги да взема инициативата в защита интересите на учителя, "като дава социалистическо осветление на всеки обществено-училищен въпрос"¹⁴⁴.

От казаното личи безпределната вярност на ловешките учители-социалисти към идеите на тесния социализъм. Но те, както и цялата тесносоциалистическа партия тогава, още не били усвоили ленинската постановка за революционните компромиси.

През ноември 1908 г. Българският учителски съюз насрочил акция с искане за увеличаване заплатите на учителите. Той се обърнал към занаятчите, търговците, чиновниците и офицерите, които наричал "прогресивни слоеве", с молба да подкрепят акцията му. По този повод ЦК на БРСДП /т.с./ и ръководството на Учителската социалдемократическа организа-

¹⁴¹ ЦПА, ф. 8, оп. 1, а.е. 108, л. 148.

¹⁴² Вж. пак там, и ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 211.

¹⁴³ ЦПА, ф. 8, оп. 1, а.е. 107, л. 46.

¹⁴⁴ Пак там, л. 47.

ция наредили на същата дата да се проведат съвместни открити събрания на учителските социалдемократически групи и партийните организации, на които да се протестира против правителствената наредба, накърняваща интересите на учителите, и да се разобличи демагогията на Българския учителски съюз. В Ловеч полицията забранила събранието на тесните социалисти, а разрешила събранието на съюза. Но партийните членове начело с Иван Фотев успели да отстраният полицайите от вратите на партийния клуб и провели събранието.¹⁴⁵

На 28 и 29 март 1909 г. в Ловеч била проведена "великденска сбирка". В нея участвували 180 - 200 работници, няколко граждани и учителските групи от Ловеч, Плевен, Севлиево, Троян, Тетевен и Луковит. В годишния отчетен доклад на Ловешката социалдемократическа група се изтъква, че тя е удържала идеяна победа над всички разновидности на общоделството, особено чрез "великденската сбирка", с което е разчистила пътя на социалистическото движение.¹⁴⁶

Във връзка с подготвяното от правителството на "демократическата" партия изменение на Конституцията, за да се даде право на цар Фердинанд сам да сключва тайни военни договори, БРСДП /т.с./ провела по цялата страна протестни събрания и митинги. Не останала назад в тази акция и Ловешката организация. Още през пролетта на 1909 г. тя свикала голям протестен митинг на площад "Тодор Кирков". На митинга говорил Тодор Луканов. Участниците решително протестирали срещу увеличаването на данъците, засилването на милитаризма и подготвяното изменение на Търновската конституция.¹⁴⁷

Ловешката партийна група и ловешките работници демонстрирали висока пролетарска съзнателност и солидарност, като провели успешни акции за подпомагане стачкуващите работници по строящата се жп. линия за Габрово. В сравнение с други градове в Ловеч били събрани и доста големи помощи за партийния орган "Работнически вестник".¹⁴⁸

През 1909 г. се засилила още повече просветната дейност

¹⁴⁵ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 21.

¹⁴⁶ ЦПА, ф. 8, оп. 1, а.е. 108, л. 149.

¹⁴⁷ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 21, също ЦПА, ф. 8, оп. 1, а.е. 108, л. 148.

¹⁴⁸ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 22.

на групата. Проведени били редица просветни събрания, вече-ринки, другарски срещи. В читалищния салон били изнесени няколко писи на социална тематика. Групата приела нови членове ентузиазирани социалисти, като Коста Куцаров, Марин Христов, Стефан Найденов, Гечо Киров, Цачо Сяров и др. Тогава бил избран и нов комитет на групата в състав: Иван Фотев - секретар, Илия Тодоров - касиер, Петър Станев - домакин, Велко Кючуков, Петър Казанджиев, Иван Немски и Георги Василев - членове.¹⁴⁹

Според Цачо Сяров на XVI партиен конгрес във Варна през юли 1909 г. Ловешката просветна група била представена от делегатите Михаил Неков и Цветан Киров. Като гости присъствуващи Цачо Сяров, Иван Фотев, Георги Павлов, Йордан Грънчаров и др.¹⁵⁰ Съобщението на Ц. Сяров не може да се потвърди или отрече, като се свери с друг партиен източник, понеже списъкът на конгресните делегати не е запазен.¹⁵¹ Конгресът взел решение за идейното и организационното единство между партията и синдикалното движение.

През същата година в Ловеч били проведени първите избори за работнически представители в местния Комитет на труда, който се изграждал, за да контролира изпълнението на Закона за защита на женския и детския труд. По този повод се разгоряла остра борба между тесните и широките социалисти. Тя завършила с победа на тесните социалисти. За първи работнически представители в комитета били избрани Иван Фотев и Георги Павлов.

За активизиране дейността на партийната група през лятото на 1909 г. важно значение имало и обстоятелството, че в града летувал основателят на партията на тесните социалисти Димитър Благоев. Той бил гост на Иванка Маринова, впоследствие съпруга на големия партиен деец Антон Иванов. По

¹⁴⁹ Пак там, л. 23.

¹⁵⁰ Пак там, инв. № 139, л. 36.

¹⁵¹ Вж. Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 - 1918, С., 1957, с. 242.

време на престоя си в града Благоев почти всяка вечер посещавал партийния клуб, напътствуval местния партиен комитет как да работи за класовото осъзнаване на работниците. Той съставял план за беседите, изнасяни на просветните събрания на групата, като посочвал и книгите, от които трябвало да се черпи материал за беседите. На съвместно заседание на местния партиен комитет, синдикалните ръководства и най-активните партийни членове той обосновал необходимостта от идейно закаляване и класово осъзнаване на работниците, като подчертал, че първото нещо, което им било нужно, е стремежът към самоиздигане. "Четете и работете над себе си. Изучавайте марксизма, за да се издигнете все по-високо във вашата социалистическа дейност. Просвета и борба" - казвал той.

"Достъпен, разговорлив и скромен, той предразполагал работниците към бързо приобщаване и откровеност." Те му разказвали за трудовите си условия, за собствения си живот, а той на всекиго давал напътствия. На партийно събрание на групата Благоев изказал възхищението си от дейността, дисциплината и монолитността на ловешките социалисти. Много му харесали изказванията на Иван Фотев, Петър Казанджиев, Георги Василев и др. "Ето от вас - казвал - много научих." Благоев много общал и ценял партийния дяятел Велко Кючуков. "Бъдете като него - казвал той, - ЦК на партията го праща на тежка работа между миньорите в Перник, между стачкуващите работници в "Изида" и той, макар и слаб физически, изпълни възложената му работа, придружаван от вашия другар Илия Тодоров." Такова е било отношението му и към Никола Илиев. Дружеското и приятелското държание на Благоев с изтъкнатите ръководители на ловешките социалисти вдъхвало у последните вяра и обич към партията. В разговорите си с ловешките социалисти Благоев се убедил, че за започващите да изучават марксизма е необходимо ръководство. Това му убеждение и настояванията на Иванка Маринова го накарали да напише работата си "Към марксизъм", ¹⁵² която

¹⁵² Иванка Антонова, Спомени за Дядо, сб. Спомени за Димитър Благоев, С., 1956, с. 122, също ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 24 - 25 и инв. № 190, л. 9. В спомените на Петър Казанджиев, в доклада на Градския комитет на БКП в

фактически била ръководство за самостоятелното изучаване на марксизма.

След Варненския конгрес Ловешката партийна просветна група нараснала още повече, а дейността ѝ станала още по-системна и по-ритмична. Ежемесечно се провеждало по едно просветно събрание. Съботните дни се използвали за вече-ринки и другарски срещи, а в неделните често се провеждали публични събрания, на които изтъкнати партийни оратори, като Тодор Луканов, Александър Атанасов, Найден Киров, Михаил Неков, Цачо Сяров и други, изнасяли беседи по актуални политически проблеми.¹⁵³

В началото на 1910 г. Ловешката партийна група на БРСДП /т.с./ провела организационно събрание, посветено на обсъждане партийната общинска програма в светлината на конгресните решения. Същата година тя развила широка организационна, просветна и политическа дейност за разобличаване противонародния характер на управлението на правителството на "демократическата" партия и за пропагандиране идеите на марксизма. Проведени били публични събрания по "македонския въпрос", по въпроса за балканската федерация и други. На тях били разобличавани плановете на буржоазията и на монархите от балканските страни за подготовката на война срещу Турция.¹⁵⁴ Цялата тази дейност на групата била в унисон с политиката на ЦК на БРСДП /т.с./ и с духа на провежданата по това време баланска социалдемократическа конференция.

Същата година в предизборните борби за избиране на общински и окръжни съветници и във връзка с правителствения реакционен законопроект за отнемане правото на работниците да се организират и да водят борба за подобряване на положението си Ловешката партийна група провела няколко акции и протестни събрания, като издигнала лозунги за ра-

Ловеч "70 години от създаването на социалистическата дружинка в Ловеч" и в албума на Ловешкия окръжен народен музей "70 години социалистическо движение в Ловеч" погрешно се сочи, че гостуването на Благоев в Ловеч е станало през 1910 г.

¹⁵³ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 36.

¹⁵⁴ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 37 - 38.

ботнически инспекторат, избиран от самите работници, за прогресивно-подходно облагане и др. Често ставали сблъсъвания между работници и полицията. Арестувани били членове от ръководството /местния комитет/ на групата начело с нейния секретар. Въпреки това в изборите социалистите получили 1 гласа.¹⁵⁵

През март 1910 г. по нареддане на ЦК на партията било проведено масово протестно събрание в Ловеч срещу политиката на правителството на "демократическата" партия и на цар Фердинанд по повод кървавия инцидент в Русе на 28.II.1910 г. На събраницето говорил Тодор Луканов. Опитът на полицията да го разтури предизвикал сблъскване между нея и работническата охрана на събраницето. Властите съставили актове на председателствующия събраницето Велко Кючуков и на оратора Тодор Луканов. Секретарят на партийната група Иван Фотев и партийният член Найден Вълков били арестувани от полицията и жестоко бити в полицейския участък.¹⁵⁶

Ловешката социалдемократическа просветна група била представена на Седемнадесетия конгрес на БРСДП /т.с./, който се състоял в София от 11 до 14 /23 - 26 н.с./ юли 1910 г. Неин делегат бил Иван Фотев.¹⁵⁷ Същата година партийната група и синдикалната организация в Ловеч с готовност се отзовали на призыва на ЦК на партията и на ръководството на ОРСС за подпомагане стачкуващите работници по строежа на Балканската жп. линия и стачкуващите тютюноработници от Варна, Русе и Шумен.¹⁵⁸

Засилила дейността си и учителската социалдемократическа група, в която през 1910 г. се влели Цачо Сяров, Стоян Стамболов, Петко Генов, Димитър Колев и др. Пораснало нейното влияние сред учителите от града и окръга.¹⁵⁹

¹⁵⁵ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 38.

¹⁵⁶ Пак там, инв. № 118, л. 22 - ,24.

¹⁵⁷ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 - 1918, С., 1957, с. 242.

¹⁵⁸ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 25.

¹⁵⁹ Пак там.

Във връзка с предприетата от Централния комитет на БРСДП /т.с./ кампания против правителствената политика на подготовката на страната за война против Турция се засилила и антивоенната пропаганда на Ловешката партийна група. На 14 март 1910 г., когато трябвало да се открие балканската социалдемократическа акция за протестиране против войнолюбивата политика на буржоазията и монархизма в балканските страни и демонстриране солидарността на балканския пролетариат и искането му за създаване на балканска федерация, Ловешката партийна група провела голямо протестно събрание. Под знака на борбата срещу подготвяната война, за мир и защита на правата на работниците преминала и предизборната борба на партията през юни същата година. Още по-вече се засилила антивоенната пропаганда на Ловешката партийна група през 1911 г. Във връзка с нареждането на ЦК на БРСДП /т.с./ и в съответствие с решението на Международното социалистическо бюро за повсеместни митинги и демонстрации против Итало-турската война и против подготовката на война изобщо през есента на същата година било проведено голямо събрание и в Ловеч. Буржоазната читалишна управа, за да попречи на събранието, отказала да предостави за провеждането му читалищния салон. Околийският началник повикал някои от членовете на партийния комитет и ги предупредил, че забранява провеждането на събранието. Полицията изпокъсала разлепените афиши. Въпреки това в партийния клуб се провело многолюдно антивоенно събрание. Полицията се опитала да нахлуе, за да разгони събранието, но работническата охрана не я допуснala. По повод на тези инциденти били арестувани и бити в околийското управление Велко Кючуков, Иван Фотев, Марко Илиев, Стефан Найденов и други партийни членове.¹⁶⁰

Едновременно с това през тази година в съответствие с решението на Пловдивския конгрес на БРСДП /т.с./ за започване на системна дейност на партията и в селата сред безимотните селяни Ловешката партийна група дала поръжение на голяма част от идейно най-подготвените си членове да започнат работа сред селяните. Благодарение на това в новите избори за Обикновено народно събрание, които се провели през

¹⁶⁰

ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 26 и 27.

септември 1911 г., значително се увеличили гласовете, подадени за кандидатите на тесните социалисти.

Наред с политическата дейност се засилила и просветната дейност на групата. Продължило изнасянето на писци със социална тематика. Нараснал и броят на партийните членове.¹⁶¹

Още повече се засилила антивоенната борба на ловешките тесни социалисти в навечерието на Балканската война. Известно е, че докато всички буржоазни и дребнобуржоазни партии се изказвали в подкрепа на една война срещу Турция за постигане на националното обединение на българския народ, БРСДП /т.с./ единствена решително се борела против подготовката на войната и я отхвърляла като средство за разрешаване на нерешения национален въпрос на Балканите. Тя застапала против създаването на военните съюзи и против войната.

В съответствие с линията на ЦК на партията Ловешката партийна група продължавала да води упорита борба против буржоазната пропаганда за една война на младите балкански държави срещу Турция. Нейните първомайски акции - събранията, вечеринките и манифестацията през 1912 г., преминали под лозунгите: "Долу военните съюзи", "Не искаме война". През август групата взела участие с един делегат, Георги Василев, и трима гости /Михаил Йосифов, Петър Казанджиев и Marin Дренски/ в работата на XIX партиен конгрес,¹⁶² който осъдил войнствената и авантюристична политика на буржоазията и монархизма и призовал работническата класа да се сплоти под знамето на социалдемократията и да се бори за балканска федеративна република, която ще осигури независимостта и националното обединение на балканските народи, - че

¹⁶¹ През 1911 г. групата провела 21 публични събрания с общо около 2 хил. посетители. Вж. в. "Работнически вестник", бр. 243 от 4.IX.1912 г., а също и ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 26 и 27.

¹⁶² Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, 1891 - 1918, С., 1957, с. 280. В спомените си Петър Казанджиев допуска грешка, като е изпуснал да спомене делегата Георги Василев, а съобщава гостите за делегати - вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 28.

разчисти пътя за социалното им развитие, ще даде тласък на класовата борба и "ще приближи тържеството на социализма"¹⁶³. В съответствие с конгресните решения Ловешката партийна група водила непрекъсната борба против войната, като издигала лозунга "Война на войните".¹⁶⁴

В началото на септември в Ловеч буржоазните партии свикали общ граждански митинг на площад "Тодор Кирков", за да протестираят против турските издевателства над българите в Македония и да искат освобождаването на поробените в Турция народи. На партийната група на тесните социалисти в града не било разрешено да проведе събрание. Тогава партийният комитет тайно отпечатал "Протест срещу незаконните действия на полицията и военните в Ловеч, против шовинистическа политика на българската буржоазия", която тикала българския народ в катастрофална война с Турция. Разярена от това, полицията арестувала всички социалисти, които се намирали на площада, и им нанесла жесток побой. Най-много били бити Иван Фотев и Георги Василев, когото обвинили, че е отпечатал протеста.¹⁶⁵

Не може обаче да не констатираме, че както ЦК на БРСДП /т.с./, така и Ловешката партийна група, борейки се против подготовката и провеждането на война срещу Турция за постигане на националното обединение на българския народ, макар че признавали обективната необходимост от обединението, изцяло окачествявали политиката на българската буржоазия като шовинистическа, завоевателна и реакционна. Те не разбирали или пък по тактически съображения са премълчавали факта, че макар политиката на буржоазията да не осигурявала най-правилното решаване на въпроса за националното обединение, по същество е била прогресивна, отговаряла на обективно прогресивните тенденции на времето. Буржоазията е била определена от конкретните исторически условия да застане начело на тази народна борба и да я проведе с буржоазни сред-

¹⁶³ БКП в резолюции и решения, т. I, 1891 - 1918, С., 1957, с. 289, и История на Българската комунистическа партия, С., 1969, с. 150.

¹⁶⁴ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 28.

¹⁶⁵ Пак там.

ства. Макар не по демократичен и революционен, а по буржоазно-монархически път – по пътя на войната, била направена решителна крачка към решаване националния въпрос на Балканите и ликвидиране на последните остатъци от турския феодализъм в Европа. Именно с това трябва да си обясним факта, че въпреки продължителната и енергична борба на партията против подготовката на войната тя била посрещната от огромното народно мнозинство с небивал ентузиазъм, с огромен емоционален заряд. Чувството за обективно прогресивния характер на Балканската война, за нейната справедливост било главният източник на масовия героизъм на българските войници на фронта, който се увенчал с блъскави победи.

Веднага след обявяването на мобилизацията и на войната Ловешкият партиен комитет наредил на касиера да внесе наличните парични суми на групата на влог на името на партийния член Петър Станев, който не подлежал на мобилизация. Велко Кючуков и Петър Станев били натоварени да поддържат връзка с ЦК на партията. Пред събралите се в партийния клуб много партийци и безпартийни Иван Фотев произнесъл кратка реч, в която отново заклеймил "войнствената авантюра на буржоазията и монархизма" и напомнил, че социалистите, макар и мобилизириани, са длъжни да отстояват становището на партията и да не прекъсват връзката си с нея.¹⁶⁶ Фактически обаче групата преустановила дейността си в Ловеч, тъй като почти всичките ѝ членове били мобилизириани и заминали на фронта.

7. Синдикално движение и стачни борби

Синдикалните организации в Ловеч възникнали по инициативата на социалистите. Това имало положително значение за развитието на синдикалното движение, тъй като му спестило многото лутания, характерни за началния период на синдикалното движение в другите страни. Благодарение на това обстоятелство синдикалното движение в гр. Ловеч, както и в цялата страна още от самото си начало е било поставено под правилно партийно ръководство, което го предпазило от влиянието на различни опортюнистически идеини течения.

¹⁶⁶ ОПА – Ловеч, инв. № 118, л. 29а

До Осмия партиен конгрес през 1901 г. партията не доценявала значението на профсъюзните организации и не им отделяла необходимото внимание. Поради това те възниквали и се развивали предимно по инициативата на отделни социалисти, а не под едно планомерно и системно целенасочено партийно ръководство и дейност.¹⁶⁷ Дотогава профсъюзните организации били малочислени и обхващали предимно партийни членове.

За пръв път Осмият партиен конгрес от 1901 г. обърнал внимание върху голямото значение, което имали да играят професионалните организации за сплотяване на работниците, за отстояване на непосредствените им икономически интереси и като трансмисия на партията, осигуряваща връзката ѝ с класата. Той задължил партийните организации да се заемат най-енергично със създаването и ръководенето на професионалните организации на работниците. Това активизирало развитието на синдикалното движение в страната. Започнало създаването на по-масови и по-силни синдикални организации. В същото време обаче в профсъюзните организации започнали да навлизат и значителни дребнобуржоазни маси из средата на занаятчите, което внасяло в тях опортюнистически настроения, с които здравите работнически сили е трябвало да се борят.

Възникването на борческо синдикално движение представлявало заплаха за капиталистическата буржоазия. За да попречи на синдикирането на работниците, правителството на Народняшката партия издало през 1897 г. Закон за еснафските сдружения. Той задължавал всеки занаятчия или занаятчийски работник да се числи към съответното на бранша му еснафско сдружение, което се намирало под финансовия и политическия контрол на буржоазната власт. С това правителството искало да покаже, че защищавало интересите на занаятчите и занаятчийските работници и те нямали нужда от други професионални организации. Задължителното членуване на работниците в едни еснафски организации заедно със своите господари ги поставяло под тяхното ръководство и пречело на борбата за защитата на работническите интереси. Ето защо под

¹⁶⁷

Вж. Проект за история на Ловешката окръжна организация на БКП, Ловеч, 1973, с. 23.

ръководството на Социалдемократическата партия работниците провели масови протестни събрания срещу този закон. На тях се изтъквало, че държавата е буржоазна и защища само интересите на буржоазията, поради което работниците трябва да имат свобода да създават професионални организации, които ще защищават техните интереси.

В Ловеч протестът на работниците срещу Закона за еснафските сдружения бил изразен най-спонтанно от 27 железарски работници. В протesta си те заявявали, че неравноправното положение на калфите в закона ще доведе до пълен разрыв между тях и майсторите.¹⁶⁸

В края на 1903 и в началото на 1904 г. в Ловеч под ръководството на партията на тесните социалисти възникнали първите три синдикални организации в този край: кожаро-обущарската с 20 - 25 членове, шивашката с 16 членове и сменсена с 40 - 50 членове, които през 1904 г. станали членове /секции/ на ОРСС.¹⁶⁹ В спомените си Петър Казанджиев допуска грешка, като твърди, че до Първия конгрес на ОРСС през лятото на 1904 г. в Ловеч не е имало синдикална организация, въпреки че имало условия за възникването на такава.¹⁷⁰

Макар и млади, синдикалните секции в града започнали да развиват много активна дейност в тясна връзка с Ловешкия социалдемократически просветителен кръжок. Основани били работнически хор, оркестър и театрална трупа.¹⁷¹ Урежданни били другарски срещи, утра, вечеринки, изнасяни били пиеци със социална тематика. Цялата тази дейност секциите на ОРСС извършвали под ръководството на местната партийна група.

За да се осигури единодействие на синдикалните секции в съответствие с инструкциите на ЦК на партията и ръководството на ОРСС, в края на 1905 г. в Ловеч бил образуван Общ работнически съвет. Негови членове станали Велко Кючуков и Иван Фотев - представители на партийната група, Христо Ц.

¹⁶⁸ В. "Работнически вестник", бр. 11 от 20.XI.1898 г.

¹⁶⁹ ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 25.

¹⁷⁰ Пак там, инв. № 118, л. 11 и 16.

¹⁷¹ Пак там, инв. № 139, л. 25.

Бодев и Рачо Тодоров - представители на шивашката секция, Петър Станев и Илия Тодоров - представители на кожаро-обущарската секция, Никола Илиев - представител на учителската социалдемократическа група, и Петър Казанджиев - председател на ученическия марксистки кръжок.¹⁷² През 1909 г. за секретар на местния работнически съвет бил избран П. Пенев.¹⁷³

Под ръководството на Ловешката партийна група синдикалните секции вземали активно участие в чествуванията на Първи май. През 1905 г. те участвуваха в провежданите от партията големи публични събрания, които издигнали искания против Закона за еснафските сдружения и за издаване на закони за закрилата на работническата класа от произволите на капиталистите.

Особено важно значение имала дейността на синдикалните секции за възпитаване у ловешките работници чувство на пролетарска солидарност с борбата на работниците от другите части на страната. Така на 4 октомври 1908 г. по инициативата на кожаро-обущарската секция била проведена другарска среща. Приходите от нея били изпратени на локаутираните сливенски текстилни работници.¹⁷⁴ На 24 юли 1910 г. било организирано общоградско работническо увеселение със 120 участници. Приходите от него били изпратени в помощ на стачкуващите работници в Шумен, Русе и Варна. На увеселението партийният член Михаил Николов ^{изнесъл} доклад на тема "Защо се организират работниците".¹⁷⁵

Към края на 1907 г. синдикалната организация в Ловеч имала общо около 80 членове.¹⁷⁶ Макар и малобройна, тя често заставала начело на стачните борби на работниците в отделни предприятия и им придавала организиран характер. Със смелата си дейност в защита на работническите интереси тя развивала у работниците съзнанието за необходимостта от организирана борба за подобряване бедственото им положение.

Отношението между Ловешката партийна група и професионалната организация в града съответствувало на разбиране-

¹⁷² ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 11.

¹⁷³ В. "Работнически вестник", бр. 47 от 2.I.1909 г.

¹⁷⁴ Пак там, бр. 32 от 5.XI.1908 г.

¹⁷⁵ Пак там, бр. 36, от 1910 г.

¹⁷⁶ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 17.

то на ЦК на БРСДП /т.с./, че партията е ръководната сила, авангардът в класовата борба на пролетариата, а професионалните организации са лейна трансмисия за връзка с безпартийните маси на класата, школа за революционно възпитание на класата и трябва да работят под ръководството на пролетарския авангард. Това съответствувало и на болнешвишкото разбиране за ролята на партията и на професионалните организации в работническото движение.

Постоянното влошаване на положението на ловешките работници, развитието на социалистическото и синдикалното движение и примерът на първата руска буржоазнодемократична революция ги подтикнали към смели стачни борби срещу произвола на капиталистите-работодатели.

Още през септември 1897 г. софийските и русенските телеграфо-пощенски служители, чието положение¹⁷⁷ се било силно влошило, се обърнали към ловешките си колеги с молба да подкрепят борбата им за увеличаване на заплатите. Под ръководството на социалиста Коста Христов ловешките телеграфо-пощенски служители обсъдили предложението на софийските и русенските си колеги и решили всички да обявят стачка, ако правителството не удовлетвори исканията им. При това, за да предотвратят стачкоизменничество, те взели единодушно решение, че ако някой от тях не изпълни решението за провеждането на стачката и допусне да стане стачкоизменник, "дава право на другарите си да употребят спрямо него всички средства като с един подлец и изменник". Но тъй като правителството удовлетворило исканията на софийските и русенските им колеги, необходимостта от стачка отпаднала и тя не била обявена.¹⁷⁷

През октомври 1906 г. била обявена стачка в обущарската работилница на Рачо Лазаров, който спечелил търга за изработка 5 хил. ботуши за нуждите на армията. За изпълнението на голямата поръчка той се помъчил да удължи работния ден и да засили интензификацията на труда. Работниците поискали да получат съответно увеличение на надниците си, но Лазаров им отказал. На 13 октомври те отишли вкупом на работа, за да не може той да ги заставя поединично

¹⁷⁷

Драгой Коджейков, Страници из борбите на телеграфо-пощенци, С., 1958, с.24.

да почват по-рано работа. Разгневен, Лазаров ги посрещнал с ругатни и им отказал работа през деня. Но вместо да му се молят, те напуснали вкупом работилницата.¹⁷⁸

Стачката продължила повече от месец, но завършила без успех поради появата на стачкоизменници, набирането на стачкозаместници от околните села и главно поради намесата на полицията в полза на работодателя. По негови настоявания чрез заплашвания и пряко насилие тя заставила стачните да се върнат на работа. След прекратяването на стачката Лазаров отказал да приеме отново на работа четирима от работниците, като ги обвинил, че те били инициаторите за нейното обявяване.¹⁷⁹ Въпреки неуспеха стачката допринесла за повишаване класовата съзнателност на работниците и на убеждението им в необходимостта от организирана класова борба за подобряване положението им.

Още по-упорита била стачката на работниците от ловешките табахни /работилници за обработка на сувори кожи/, където работели общо около 50 - 60 души. Причините за нея били лошите трудови условия и ниските заплати. Работният ден продължавал по 14 - 15 часа. Надниците достигали най-много до 1,60 лв., по тогавашния курс на лева. Табахните били схлупени, влажни, смрадливи и без достатъчно осветление.¹⁸⁰ Поради тези причини още преди 1906 г. кожарските работници се опитвали на няколко пъти да проведат борба срещу господарите за подобряване условията и заплащането на труда, но все не успявали. Този път обаче те започнали борбата организирано и с повишено борческо настроение. На 19.XI.1906 г. обявили стачка след продължителна подготовка.¹⁸¹ В спомените си Петър Казанджиев погрешно датира тази стачка през октомври 1908 г.¹⁸²

Стачката била ръководена от Ловешката партийна организация. Решението за обявяването ѝ било взето на специално събрание, проведено в партийния клуб на 7.X.1906 г. На дру-

¹⁷⁸ В. "Работнически вестник", бр. 19 от 21.X.1906 г.

¹⁷⁹ ОПА - Ловеч, инв. № 256, л. 2 - Спомени на Илия Тодоров Димовски.

¹⁸⁰ В. "Работнически вестник", бр. 30 от 2.XII.1906 г.

¹⁸¹ Пак там.

¹⁸² Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 20.

го събрание, проведено на 18 ноември същата година, били изработени исканията на стачниците. Избрана била деветчленна комисия, която да ги връчи на господарите. В нея влизали Симеон Шипката, Иван Фотев, Никола Арнаудов, Георги Платников, Станю Бъднето, Васил Христов и др.¹⁸³ По-важни искания на стачниците били: а/ да се въведат работни норми, като се определи броят на кожите, които трябвало да обработи един работник за една смяна, б/ надниците да се повишат и да се изплащат редовно всяка седмица, в/ работниците да не се уволяват без петнадесетдневно предупреждение, г/ стачкоизменниците да бъдат уволявани!¹ д/ назначаването на нови работници да става със съгласието на работническия колектив и е/ да не бъдат преследвани организираните работници. Очевидно е, че някои от тези искания имали и политически характер. Понеже господарите не ги приели, работниците обявili стачка.¹⁸⁴

За подпържане на стачниците партийната просветна група устроила другарска среща, на която говорил Т.Луканов на тема "Работническото движение и социалдемокрацията". На 5.XII. 1906 г. била проведена литературно-музикална вечеринка. На нея беседа на тема "Държавата, социализъм и работническото движение" изнесъл видният партиен деец Георги Кирков. На 6 декември през деня било проведено публично събрание, на което Г.Кирков изнесъл сказка на тема "Измененията на наказателния закон".¹⁸⁵ И трите мероприятия били проведени с голям успех.

Партийното ръководство и организираното започване и провеждане на стачката я направили по-продължителна, почти 40 дни, като повишили решимостта на стачниците да се борят до победа. Собствениците на табахните обаче използвали разпръснатостта на работниците по отделните табахни за разстройване на стачката. Те влизали в преговори с работниците в отделните предприятия и успели да склонят някои да започнат работа преди прекратяване на стачката.¹⁸⁶ По тези при-

¹⁸³ Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 20.

¹⁸⁴ В. "Работнически вестник", бр. 30 от 2.XII.1906 г.

¹⁸⁵ Пак там, бр. 35 от 20.XII.1906 г.

¹⁸⁶ По време на стачката част от стачниците престоявали

чини тя завършила с частични успехи. Работните надници в отделни предприятия били увеличени от 20 до 40 ст.¹⁸⁷

От стачката работниците излезли с укрепнало съзнание за необходимостта от професионално организиране и основали смесен синдикат, в който участвуvalи доста много работници от табахните и от другите предприятия в града.¹⁸⁸

На 2.IX.1909 г. обявили стачка работниците от тютюневата фабрика "Хр.Ботев" на Моралиев и Дерибеев.¹⁸⁹ Фабри- по цели дни в партийния клуб. Там под стълбището имало 2 - 3 коли зеле, което един градинар от с. Умаревци стоварил, за да го продаде в пазарния ден. Като нямали с какво да се нахранят, стачниците една по една изяли всичките зелки. В пазарния ден градинарят дошъл да продава зелето си, но не го намерил. Партийният секретар му обяснил, че са го изяли гладните стачници, които се борели за по-добро заплащане, защото и семействата им гладували. Градинарят, като пораз- мислил, казал: "Да е халал зелето на тия хора", и посъвет- вал партийния секретар да се обърне за помощ и към села- та /ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 20/. Този факт показва, че още тогава е било възможно да се работи за изграждането на здрав съюз между работниците и селяните в борбата срещу ка- питалистите. Но по това време партията на тесните социа- листи още не била усвоила ленинското разбиране на този въпрос и не работела сериозно в тази насока.

¹⁸⁷ ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 20.

¹⁸⁸ Вж. в. "Работнически вестник", бр. 36 от 23.XII. 1906 г.

¹⁸⁹ В спомените си Петър Казанджиев неправилно датира тази стачка към края на 1908 и началото на 1909 г. /ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 22/. Тя е датирана погрешно и в спо- мените на Цачо Сяров, който твърди, че се е провела през юли 1909 г., продължила 15 - 16 дни и била "прекратена с частичен успех". Вж. ОПА - Ловеч, инв. № 139, л. 37. За меродавни трябва да считаме данните на тогавашния партиен печат, който непосредствено и най-точно е отразил събитие- то. От него се вижда, че стачката е започната на 2 септем- ври 1909 г. и продължила до 9 септември същата година, ко- гато се върнали на работа 3 стачкоизменнички, а след тях и останалите работнички.

ката била открита през 1895 г. в една стара къща. Средно-годишно в нея работели 25 - 30 работници и работници заедно с един харманджия, един машинист и един майстор-ръководител. Трудовите условия били изключително лоши. Работните помещения били неудобни, тесни, прашни, задушни и слабо осветени. Прозорците били с железни решетки и почти не се отваряли. В ранните утринни и в късните вечерни часове се работело на газови лампи, които доста замърсявали въздуха. Работниците си носели храна отвън и понеже нямало столова, се хранели в самите работни помещения сред вредния за здравето им тютюнев прах. Предприятието не било и водоснабдено, поради което хигиената била на много ниско ниво. Работният ден продължавал 11 часа. Дневната надница на работничките е била от 30 до 90 ст.¹⁹⁰ Поради това тук конфликтите между труда и капитала не били рядко явление.

Стачката избухнала стихийно. Като стихийна я посочва и Г.Димитров в статията си "Пред новите изпитания и борби", като дава сведение, че от 22 работници и работнички само 2 работнички са били организирани.¹⁹¹

Стачничките отишли в квартирата на една от работничките. Там ходел и фабрикантът да ги увещава да се върнат на работа. Ловешката партийна организация се опитала да придае на стачката организиран характер. Тя поканила стачничките в клуба си, където им били изнасяни беседи на различни теми. Отправен бил апел към работниците от другите предприятия да подкрепят стачниците, които вече трети път се вдигали на стачна борба.¹⁹² Избрана била стачна комисия. Изработени и поднесени били на господаря искания на стачниците, но той не ги удовлетворил.¹⁹³ На 6 септември било проведено събрание в партийния клуб, на което стачници и работници от други предприятия изпратили поздравления до стачни-

¹⁹⁰ В. "Работнически вестник", бр. 31 от 9.IX.1909 г. бр. 39 от 30.IX.1909 г. и ОПА - Ловеч, инв. № 118, л. 22 и инв. № 139, л. 37.

¹⁹¹ Вж. Георги Димитров, Съч., т. I, С., 1951, с.356-357. Там погрешно е посочено, че стачката е била обявена на 4.IX.1909 г.

¹⁹² В. "Работнически вестник", бр. 31 от 9.IX.1909 г.

¹⁹³ Пак там, бр. 39 от 30.IX.1909 г.

ците от кибритената фабрика в Костенец.¹⁹⁴ На 7 септември била проведена работническа среща в полза на стачниците. Тя била добре посетена от работниците, работничките и семействата им. На 8 септември било устроено публично събрание, на което изтъкнатият партиен деец Тодор Луканов изнесъл сказка на тема: "Стачката като средство за борба на работниците". На събранието присъствуvalи и "обединените". Т.Луканов заявил, че Н.Моралиев отричал социалната демокрация, работническото движение и класовата борба в България, "а работниците от бащината му фабрика правят стачка, водят борба. На какво се дължи това?" Но противниците на тесните социалисти не се решили на дискусия.¹⁹⁵

Партийната група устройвала събрания, водела агитация, но и фабрикантите не бездействували. Гено Дерибеев, който по това време бил кмет на града, викал стачничките в общината, за да ги увещава да се върнат на работа; като ги заплашвал и с полицията. Но, както съобщава в. "Работнически вестник", най-мерзката работа вършили враговете на работническата класа, прикрити под маската на "социалисти". Сирко Сирков, Неделчо Моралиев /син на фабриканта Моралиев/ и други подобни по къщетата разколебавали духа на стачничките, като им внушавали, че това не било стачка, а детинска игра. Две от стачничките се поддали на тези внушения и на увещанията на фабрикантите, че ще увеличат заплатите им, и на 9.IX.1909 г. се върнали на работа, последвани от друга една тяхна приятелка.¹⁹⁶

От тази стачка градската организация на БРСДП/т.с./, направила извод, че за да се водят успешно работническите борби, са необходими организация и просвета на самите работници.¹⁹⁷

Освен изброените вече стачки в Ловеч през разглеждания период са били обявени и някои по-малки стачки. Такава била стачката на работниците от шивашката работилница на

¹⁹⁴ В. "Работнически вестник", бр. 32 от 11.IX.1909 г.

¹⁹⁵ Пак там, бр. 39 от 30.IX.1909 г.

¹⁹⁶ Пак там, бр. 39 от 30.IX.1909 г.

¹⁹⁷ Пак там.

Иван М. Врача на 22.III.1907 г.¹⁹⁸ На 8.XII.1909 г. обявили стачка работниците от обушарницата на М.Куйнев. Тя имала нападателен характер, била добре организирана и, както посочва Г.Димитров, завършила с пълен успех още същия ден.¹⁹⁹ В началото на февруари 1911 г. в обушарската работилница на Петър Станев и Ангел Михов била обявена отбранителна стачка поради безпричинното уволнение на работника Христо Ив. Фотев.²⁰⁰ Тя била прекратена в началото на март, тъй като един от стачниците бил подмамен от господарите да измени на другарите си. Местният работнически съвет обявил чрез афиш бойкот на двамата съдружници. Стачкоизменникът осъзнал грешката си, напуснал господарите си и станал член на обушарската синдикална секция. Всички стачници били настанени другаде на работа, а господарите им останали без работници.²⁰¹

Стачните борби показвали на ловешката буржоазия, че в лицето на организираните работници тя има срещу себе си класова сила, с която трябва да се съобразява. Колективният натиск на работниците възпидал произвола на капиталистите, заставял ги да повишават надниците и да подобряват трудовите им условия. Стачните борби играли положителна роля и върху развитието на работническото движение. Дори и когато завършвали без успех, те развивали у работниците чувството за необходимостта от пролетарска солидарност, спомагали за класовото им осъзнаване, формирали у тях разбиране за противоположността между интересите на труда и на капитала, за необходимостта от организирана класова борба под ръководството на ОРСС и на БРСДП /т.с./.

Успехът на стачките, организирани от градската организация на БРСДП /т.с./ и от местните секции на ОРСС, повишавал авторитета и влиянието им сред работническите маси. Едно свидетелство за това е фактът, че през периода до вой-

¹⁹⁸ В. "Работнически вестник", бр. 64 от 6.IV.1907 г.

¹⁹⁹ Вж. Георги Димитров, Съч., т. I, С., 1951, с. 356 - 357, и в. "Работнически вестник", бр. 60 от 18.XI. 1909 г.

²⁰⁰ В. "Работнически вестник", бр. 107 от 7.II.1911 г.

²⁰¹ Пак там.

ните в Ловеч имало само синдикални организации на ОРСС, а широките социалисти дълги години не могли да създадат там своя партийна организация.

Заключение

От дотук казаното е очевидно, че доосвобожденското и следосвобожденското икономическо, политическо и културно развитие на Ловеч създало условия за формиране на революционна работническа класа, а заедно с това и за разпространението на социалистическите идеи, за изграждането на работнически професионални организации и на политическия авангард на работническата класа в града – Ловешката организация на БРСДП /т.с./.²⁰²

Формирането на работническата класа в Ловеч, макар че било подчинено на общите закономерности на този процес, изпитало влиянието и на някои местни специфични условия. Пъстрят състав на работническата класа и на интелигенцията бил основа за възникване на идейни различия в работническото движение.

Истинско социалистическо движение в Ловеч започнало да се развива след образуването на БРСДП и издаването на първите марксически преводни и оригинални съчинения у нас. То-ва се отразило положително върху идейното и организационното състояние и развитие на Ловешката партийна организация.

В нея наред с работническото мнозинство членували отделни занаятчии и значителна група интелигенти. Главно из техните среди излезли привърженици на общоделството, анархолиберализма и течението на прогресистите. От всички опортунистически течения най-опасен за Ловешката партийна организация се оказал анархолиберализъмът, защото обхванал голяма част от интелигентските среди в организацията.

Характерна черта в развитието обаче на работническото и

²⁰²

В изложението разкрихме, че социалистическото движение в Ловеч последователно премина през различни организационни форми, носещи конкретни имена. В заключението си ние употребяваме термина Ловешка партийна организация не като конкретно название, а условно обобщаващо понятие.

социалистическото движение в Ловеч бил не опортюнизъмът, а обстоятелството, че почти винаги те са стояли изцяло на позициите на революционния марксизъм. Здравото пролетарско ядро в партийната организация винаги вземало връх и умело се справяло с проявите на опортюнизма. Благодарение на това Ловешката партийна организация изгонила от редовете си общоделците, а след разцеплението между тесните и широките социалисти през 1903 г. се присъединила към БРСДП /т.с./ и се оформила като една от нейните бойки организации.

Важно значение за формирането на Ловешката партийна организация като една от крепостите на теснячеството имали: първо, нейният предимно пролетарски характер, второ, обстоятелството, че начало на нея стояли такива предани на пролетарското дело и опитни ръководители като Иван Фотев, Велко Кючуков, Никола Илиев и други, които не пожалили сили за идейната и организационна закалка на партийните членове и водели безкомпромисна борба против проявите на опортюнизма. Някои от тях, като Никола Илиев, се издигнали впоследствие до положението на видни партийни и работнически ръководители от национален мащаб. Не на последно място трябва да се има пред вид и положителното значение на съществуващите лични връзки и симпатии между ръководителите на Ловешката партийна организация и основателя на БСДП и на теснячеството в България бележития марксист Димитър Благоев, който им гостувал и им давал ценни напътстваия. Положително значение имало и обстоятелството, че такива изтъкнати ръководители на партията като Георги Кирков и Тодор Луканов често излизали пред ловешките работници с речи и доклади по актуалните политически и икономически въпроси на работничеството, на партийното строителство и на страната.

Създаването на здрава тесносоциалистическа организация в Ловеч се отразило благоприятно и върху възникването и развитието на синдикалното движение и класовата борба между труда и капитала в града.

Заедно с цялата БРСДП /т.с./ Ловешката партийна организация още не била усвоила ленинизма, не била станала большевишка, но проявената в довоенното ѝ развитие безпределна преданост към марксизма, към пролетарското дело и непримиримостта ѝ към проявите на разновидностите на опортюнизма били гаранция, че в по-нататъшното си развитие

заедно с цялата партия тя ще усвои ленинизма, ще стане боловишка партийна организация.

В годините до войните партийната организация в Ловеч възпитала цяло поколение комунисти, които в следвоенния период усвоили творчески ленинизма и със своята дейност я извели начело на революционния процес в борбата за събарянето на фашизма и за установяването на народнодемократичната власт у нас.

РАЗВИТИЕ РАБОЧЕГО И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ
В ГОРОДЕ ЛОВЕЧЕ В ПЕРИОД ОСВОБОЖДЕНИЯ
ДО БАЛКАНСКОЙ ВОЙНЫ

Петр Станчев Горанов

/Резюме/

Экономическое, политическое и культурное развитие г. Ловече до и после Освобождения создало условия для формирования революционного рабочего класса и для распространения социалистических идей, для создания рабочих профессиональных организаций и социал-демократической партийной организации в г. Ловече.

Формирование рабочего класса в Ловече было подчинено общим закономерностям этого процесса, но в то же время испытывало влияние некоторых местных специфических условий. Пестрота состава рабочего класса и интеллигенции в городе явились основой для возникновения идеальных различий в рабочем движении.

Социалистическое движение в Ловече возникло после образования БРСДП. Это оказало положительное влияние на создание и деятельность Ловечской партийной организации. Из оппортунистических течений, самым опасным для её является анархолиберализм. Но особенностью организации БРСДП в г. Ловече является то, что в ней пролетарские марксистские силы всегда справлялись успешно с проявлением оппортунизма.

Выдающиеся деятели Партии, как Д. Благоев, Г. Кирков, Т. Луканов и др., уделяли большое внимание партийной организации в Ловече. В ней работали такие руководители как Велко Кючуков, Никола Илиев, Ламби Кандев.

Создание прочной партийной организации тесных социалистов в Ловече отразилось благоприятно на синдикальное движение и классовую борьбу между трудом и капиталом в городе. Непримиримость Ловечской партийной организации к проявлениям оппортунизма являлась гарантией, что в дальней-

шем своем развитии она перерастет в большевистскую организацию БКП. В довоенный период она воспитала целое поколение коммунистов, которые в послевоенные годы усвоили творческим ленинизм и встали во главе революционного процесса в борьбе за уничтожение фашизма и установление народно-демократической власти в Болгарии.

DEVELOPPEMENT DU MOUVEMENT OUVRIER ET SOCIALISTE A LOVETCH DEPUIS LA LIBERATION A LA GUERRE BALKANIQUE

P étar Goranov

/Résumé/

Le développement économique, culturel et politique de Lovetch d'avant et d'après la Libération a créé des conditions favorables à la création d'une classe ouvrière révolutionnaire et à la propagation des idées socialistes, à la création des syndicats et à l'organisation du parti social-démocrate à Lovetch.

La formation de la classe ouvrière à Lovetch suit les lois générales de ce processus, mais subit, en plus, l'influence de certaines conditions locales spécifiques. La composition variée de la classe ouvrière et de l'intelligentsia de la ville est à la base des divergences idéologiques dans le mouvement ouvrier.

Le mouvement socialiste à Lovetch s'organise après la formation du Parti ouvrier social-démocrate bulgare /POSDB/. Ce fait a une influence positive sur l'activité de l'organisation du parti à Lovetch. Le plus dangereux des courants opportunistes est celui des anarchistes libéraux. Mais ce qui caractérise l'organisation du POSDB à Lovetch c'est que les forces prolétariennes marxistes l'emportaient toujours sur l'opportunisme.

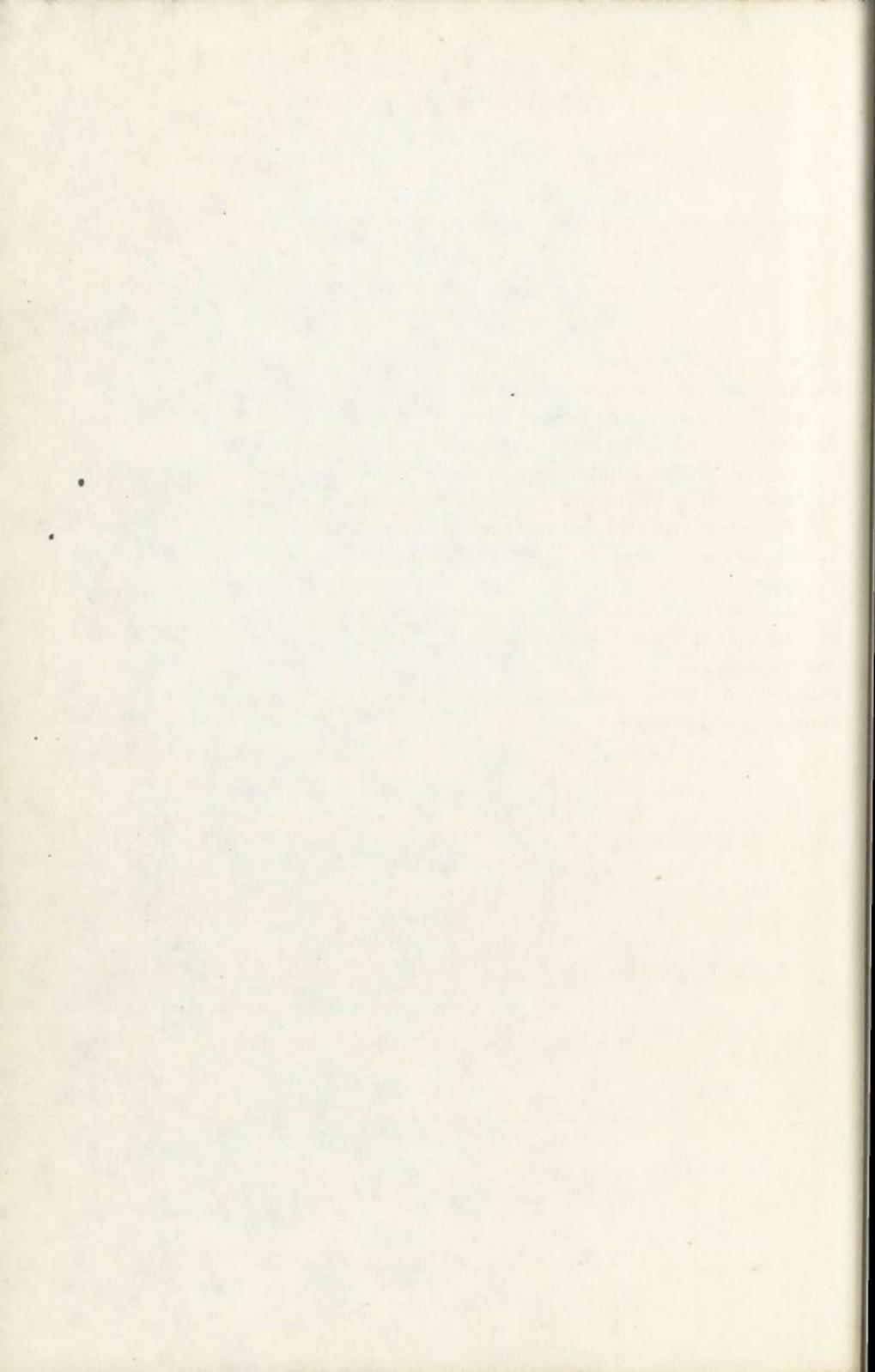
Les dirigeants du parti les plus éminents - D.Blagoev, G.Kirkov, T.Loukanov, etc., ont accordé une grande attention à l'organisation du parti à Lovetch. C'est là que se sont formés des militants du parti tels que Velko Kioutchoukov, Nicolas Iliev, Lambi Kandev, etc.

La création d'une ferme organisation du parti à Lovetch a une influence favorable sur le mouvement syndical, sur la lutte de classe entre le travail et le capital. La lutte de l'organisation du parti de Lovetch contre les manifestations de

l'opportunisme est une garantie que dans son développement ultérieur elle se transformera en une organisation bolchévique du Parti. Au cours des années d'avant la Première guerre mondiale toute une génération de communistes, ayant adopté le léninisme, ont mené à bout le processus révolutionnaire dans la lutte contre le fascisme et pour l'établissement du pouvoir démocratique chez nous.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Формиране на работническа класа.....	11
2. Проникване на социалистическите идеи и възникване на Ловешката социалистическа дружинка.....	18
3. По-нататъшно разпространение на идеите на социа- лизма. "Общо работническо дружество "Васил Левски"."	24
4. Нов етап в развитието на социалистическото движение. "Работническо дружество в гр.Ловеч".....	33
5. Подем на партийната работа след X партиен конгрес.	46
6. Борба с новите прояви на опортюнизма за пролетар- ска марксическа партийна организация.....	54
7. Синдикално движение и стачни борби.....	73
Заключение.....	84
Резюме на руски език.....	87
Резюме на френски език	89

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIV, кн.3 Факултет за история 1976 - 1977

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE
DE "CYRILLE ET METHODE" DE VELIKO TIRNOVO
Tome XIV, livre 3 Faculté d'histoire 1976 - 1977

ЛЮДМИЛ СПАСОВ

ВРАНГЕЛИСТИТЕ И БЪЛГАРСКАТА ОБЩЕСТВЕНОСТ
ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ ОКРЪГ ПРЕЗ 1922 Г.

LUDMIL SPASSOV

LES PARTISANS DE WRANGEL ET LA POPULATION
BULGARE DANS LA REGION DE VELIKO TIRNOVO
EN 1922

Велико Търново, 1978

Въпросите, свързани с приемането и пребиваването на Врангеловата армия в България, са съставна част от общата проблема за българо-съветските отношения в годините на управлението на БЗНС /1919 - 1923 г./, поради което оправдано привличат вниманието на мнозина видни наши и съветски историци. В техните изследвания е изяснена общата насока в развитието на българо-съветските отношения през посочения период,¹ разкрита е ролята на БКП /т.с./ като организатор на акциите за събиране на помощи за гладувашите в Поволжието² и като ръководител на трудащите се в борбата против контрареволюционната армия на Врангел и др.³.

¹ В. Хаджиниколов, Стопански отношения и връзки между България и Съветския съюз до Девети септември /1917-1944 г./ // С., 1956 ; Яр. Йоцов, България и Съветска Русия 1920 - 1923 г., сб. Октомврийската революция и българо-съветската дружба, С., 1968; Д. Б. Мельцер, Советско-болгарские отношения 1917 - 1935 г., Минск, 1975, и др.

² Д. Косев, Борбата на българския трудов народ под ръководството на БКП /т.с./ в защита на Съветска Русия през 1919 - 1922 г., Ист.преглед, 1954, кн. 5; Ц. Николов, Деятността на БКП в защита на Съветска Русия 1917 - 1922 г., С., 1960; В. Хаджиниколов, Помощта на българския народ за пострадалите в Поволжието през 1921 г., Ист. преглед, 1952, кн. 3.

³ Г.И. Черняевски, Д. Даскалов, Борбата на БКП против врангелския заговор, С., 1964; Д. Даскалов, Борбата на българския народ под ръководството на БКП против заговора на Врангел през 1922 г., Военноисторически сборник, 1956, кн. 2; Й. Митев, Борбата на Българската комунистическа партия против белогвардейците и за защита на съветска страна /1919 - 1923 г./, Исторически студии, С., 1963; П. Панайотов, Руските емигранти в България и движението сред тях за връщане в Съветска Русия 1920 - 1923 г., Ист.преглед, 1963, кн. 5, и др.

Наред с това обаче в посочените трудове по редица проблеми съществуват и някои противоположни становища и оценки. Г.И. Чернявски и Д.Даскалов намират, че мотивите, поради които земеделското правителство допусна врангелистките войски в България, са: първо, натисъкт на великите държави и, второ, за да "превърне врангелистите в наемна армия,... за борба срещу работническото движение"⁴. Като отхвърля последната част на това становище, И.Митев посочва, че идването на белогвардейските части в страната трябва да се обясни: първо, "с натиска на Антантата и по-специално на Франция", второ, "с непоследователността на политиката на Стамболийски" и, трето, с някои "дипломатически съображения на Стамболийски", които били "напълно нереални".⁵

Противоположни са някои оценки и за политиката на земеделското правителство по отношение на Съветска Русия. В.Хаджиников характеризира външнополитическия курс на България през първите години на управлението на Земеделския съюз като "антисъветски"⁶, а Яр.Йоцов смята, че Стамболийски продължил курса на предишните правителства спрямо Съветска Русия.⁷ Не споделяйки тези гледища, съветският историк Д.Б. Мельцер определя периода 1920-1923 г. като период на "нормализация" на отношенията между България и съветска държава, през който "великата съветска страна и малка България се обединяват за борба против империализма".⁸

По наше мнение не напълно е изяснен и въпросът за отношенията на българската буржоазия към врангелистите. Обикновено се изтъква, че българската буржоазия проявява стремеж да привлече белогвардейските части за събаряне правителството на БЗНС, без да се разкриват различията, нюан-

⁴ Г.И.Чернявски, Д.Даскалов, Судьбы русской белоэмиграции в Болгарии, История СССР, 1961 г. кн. 1, с. 109.

⁵ И.Митев, пос.съч., с. 123.

⁶ В.Хаджиников, пос.съч., с. 64.

⁷ Яр.Йоцов, Управлението на Земеделския съюз 1919-1923 г., Ист.преглед, 1951 г., кн. 3, с. 253 - 254.

⁸ Д.Б.Мельцер, пос. съч., с. 72.

сите, оттенъците в отношението на различните буржоазни слоеве, политически партии, организации и сдружения към врангелистките щабове, части и съединения.

Недостатъчно конкретно е изследван и въпросът за участиято на белогвардейците в политическия живот на страната.

В настоящата работа си поставяме скромната задача въз основа на архивни материали и данни от централния и местния печат да се изследват и осветлят някои недостатъчно разработени моменти, свързани с приемането и пребиваването на врангелистките войски в България и по-конкретно в пределите на Великотърновски окръг. Едновременно с това да съобщим някои нови виждания и мисли относно българо-съветските отношения през периода на управрението на БЗНС, които възникнаха в процеса на проучването на поставената проблема.

x x x

Разгромената през първата половина на ноември 1920 г. армия на Врангел беше прехвърлена от Крим към Босфора със 126 кораба на руската военна и търговска флота.⁹ При бягството си врангелистите задигнаха имущество на стойност 110 млн. франка, грамадна част от което Франция присвои чрез спогодбата Врангел-дьо Мартей, като прие да прокровителства белогвардейците.¹⁰ В действителност обаче френското правителство нямаше никакво намерение нито да приеме руските бежоемигранти, нито да поеме за продължително време тяхната издръжка. Поради това руската маса в района на Проливите съвсем скоро изпадна в крайно тежко положение. На 21 март 1921 г. от яхтата "Лукумус" Врангел изпрати писмо до върховния френски комисар в Константинопол ген. Пеле, в което писа: "Аз се обръщам към Ваше Превъзходителство и Ви моля да ме упълномощите да обявя на моите 15 000 бойци..., че не ги очаква гладна смърт на остров Лемнос след 1 април 1921 г."¹¹ Тази молба не трогна покровителите и само след четири дни

⁹ По сведение на белогвардейското командуване за периода от 6 до 19 ноември в това направление са отпътували 110 хил. военни и 50 хил. гражданска лица. Вж. И. Митев, пос. съч., с. 110.

¹⁰ Пак там.

¹¹ "Работнически вестник", бр. 268 от 27.V.1922 г.

командантът на острова ген. Брусо категорично заяви на команда на Кубанския корпус, че неговото правителство е решило да спре всички кредити по издръжката на руските бежанци.¹²

Френските империалисти, които все още не бяха се откали от агресивните си намерения срещу младата съветска държава, настояха армията на Врангел да бъде настанена на Балканите. Това тяхно искане бе продиктувано от следните съображения: 1/ белогвардейската армия да се намира в непосредствена близост до большевишкa Русия; 2/ част от издръжката им да бъде поета от балканските държави и 3/ да продължат съглашенската окупация в България под друга форма и след ратифицирането на Ньойския договор.¹³

Врангеловата армия фигурираше в политическите комбинации както на Франция, така и на руските реакционери в Европа и Далечния Изток. Съществуваха разногласия само по въпроса за изходната точка за настъплението ѝ срещу Съветска Русия. Според митрополит Антоний – главния стълб на руските монархисти в Бавария, възраждането на стара Русия трябва да стане със силите на Перпуловата армия в Далечния Изток, подкрепена от запад от Врангел.¹⁴ Представителите на руската реакция във Владивосток и Йокохама и правителството на Япония считаха, че армията на Врангел трябва да бъде прехвърлена на изток за борба срещу далекоизточната република.¹⁵ Врангеловият генералитет в България взе отношение по този въпрос. На 12 август в София се състоя заседание, по време на което се оформиха две групировки. Едната, подкрепяща идеята на митрополит Антоний, предложи в съюз с монархистите в Бавария да се организира поход срещу Съветска Русия. Другата групировка се обяви за съвместни действия

¹² Пак там; И. Калинин. Под знаменем Врангеля, Л., 1925, с. 233 – 234.

¹³ Ньойският договор ще ратифициран през август 1920 г. и съглашенските окупационни войски трябваше да напуснат България.

¹⁴ "Работнически вестник", бр. 220 от 23.III.1922 г.

¹⁵ История на дипломациата, С., 1967, стр. 296.

с Япония. След продължителни дискусии бе взето решение да се мобилизират всички врангелистки бежанци в България за поход срещу Съветска Русия с изходна точка Бесарабия.¹⁶

В изпълнение на решението барон Врангел разви енергична дейност. На 14 март 1922 г. сключи договор с Братиану във Флорика¹⁷, по силата на който призна окончателното присъединяване на Бесарабия към Румъния, като за сметка на това румънското правителство се задължи да подкрепи армията му с муниции, продоволствие и санитарни материали.¹⁸ След Виенската украинска конференция постигна споразумение с Петлюра за единодействие срещу съветската държава.¹⁹

Приготвленията на Врангел бяха добре известни на съветското правителство. Още в края на 1920 г. в речта си пред VIII всеруски конгрес на съветите ръководителят на съветската държава Вл.И. Ленин изтъкна: "Ние прекрасно знаем, че остатъците от армията на Врангел не са униожени, а са скрити не твърде далеч и се намират под опека и под охрана и се възстановяват с помощта на капиталистическите държави, че белогвардейските руски организации усилено работят с оглед да се опитат да създадат отново едни или други войски части и заедно със силите, с които разполага Врангел, да ги подгответ в удобния момент за ново нападение срещу Русия."²⁰ Две години по-късно върховният комисар на външните работни на РСФСР Г.Чичерин представи автентични документи пред секретариата на конференцията в Генуа за подготовката на Врангеловата армия в Югоизточна Европа за настъпление срещу съветските републики.²¹

Въпросът за приемането на Врангеловата армия се оказа твърде сложен за правителството на Стамболовски. Пред стра-

¹⁶ "Правда" № 209 от 20.IX.1921; "Работнически вестник", бр. 220 от 23.III.1922 г.; ЦМР СССР, ГИК, 34133/2; Д-38. 3-11B₁, л. 3.

¹⁷ ЦВА, ф. 22, оп. 3. а.е. 398, л.285; "Работнически вестник", бр. 289 от 21.IV.1922 г.

¹⁸ Конференцията бе проведена през март 1922 г.

¹⁹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, с. 503.

²⁰ Документы внешней политики СССР, т. V, М., 1961, с. 389.

ната стояха за разрешаване редица социално-икономически и политически задачи, произтичащи от наложението и грабителски Ньойски договор. България загуби Южна Добруджа, Западна Тракия, Западните покрайнини, общо 1/10 от територията и 1/7 част от населението си, като се задължи да изплати репарации, възлизащи на 2250 млн. франка.²¹

Икономическото положение на страната се утежни и от пристигането на 200 хил. бежанци от изгубените земи.²² Настаняването на врангелистките войски щеше да предизвика нови стопански трудности.. Приемането обаче на френското искане събуждаше известни надежди в правителството на БЗНС, че с помощта на Франция може благоприятно да се решат въпросите за репарациите, излаза на Бяло море, ефективите и въоръжение-то на българската армия. Тези надежди се подхранваха от редица външнополитически инициативи на френското правителство. Намерението на Франция да превърне Балканите в база за нападение срещу Съветска Русия и сближаването и с Чехословакия, Югославия, Румъния и кемалистка Турция станаха причина през 1920 - 1921 г. усилията на френската дипломация да се насочат към включването на България в Малката антантa.²³ В приемането на България като равноправен член на този блок, чито армии наброяваха около 450 хил. души /превишаващи числения състав на английската континентална армия и доближаващи се до най-голямата по това време в Европа френска армия/²⁴, земеделското правителство виждаше възможност не само за излизането на страната от международната изолация,

²¹ Б.Д. Кесяков, Принос към дипломатическата история на България, С., 1926, т. II, с. 66 - 74.

²² Ст. дневници на XIX ОНС, III р.с., с. 350; според някои автори само броят на бежанците от Тракия е бил 200хил. души. Вж. Ст. Н. Шишков, Тракия преди и след Европейската война, Пловдив, 1922, с. 133.

²³ А.А. Языкова, Малая Антанта в европейской политике, 1918-1925, М., 1974, с. 176.

²⁴ Сравнението е направено по данни на Н. Л. Рубинштейн, Советская Россия и капиталистические государства в годы перехода от войны к миру /1921-1922 г./, М., 1948, с. 283.

но и за решаване на големия въпрос за държавното и национално самосъхранение.

В стремежа си да се противопостави на английското влияние на Балканите Франция зае твърде благосклонна позиция по разрешаването на българския въпрос. Депутатът във Френската камара и основен докладчик по подписването на договора с България през 1919 г. Пиер Ленай официално обяви, че неговото правителство признава и гарантира даденото от договора право на България да отложи за определен срок изплащането на наложените репарации.²⁵ В същото време чрез своя представител ген. Фурту - председател на Международната военноконтролна комисия в София, френското правителство започна умишлено да спъва работата на комисията и непрекъснато да прави отстъпки на българските власти.²⁶ А в дните на конференцията в Сан Ремо /април 1920 г./, когато Западна Тракия бе предадена на Гърция и българското правителство прие директивата за обособяването на този район в автономна област под управлението на великите съюзни сили, които да осъществят изпълнението на член 48 от Нйойския договор за осигуряването на икономически излаз на България на Егия, официозът на Ке д' Орсе вестник "Тан" съвсем определено се изказа за разрешаването на тракийския въпрос по подобен на този начин.²⁷

Срещайки враждебност от страна на Англия и Италия в своите начинания по всеки един от тези жизнено важни за българския народ въпроси, българското правителство беше изправено пред дилемата или да приеме френското искане за настаняването на врангелистите, което бе подкрепено и от останалите държави на Съглашението, или да откаже и утежни още повече международното си положение. Първоначално то се противопостави на упражнения натиск от Париж, след това прояви колебание, а накрая капитулира.^{27a}

²⁵ "Земеделска трибуна", бр. 57 от 22.VI.1922 г.

²⁶ И. В. Узунов, Някои противоречия в Междусъюзническата военноконтролна комисия и деветоюнския преврат през 1923 г., Исторически преглед, 1965, кн. 2, с. 57.

²⁷ Вж. Д. Димитров, тракийският въпрос и икономическият излаз на България на Егия, Париж, 1938, с. 50 - 53.

^{27a} "Красное Черноморие" № 258 от 11.II.1921 г.

През лятото на 1921 г. бе постигнато окончателно споразумение между земеделското правителство и Врангел за настаниването на част от армията му в България, по силата на кое то врангелистите запазват напълно своята военна организация, но без да се месят във вътрешния ред на страната.²⁸ В началото на 1922 г. тяхната численост възлиза на 19 165 души,²⁹ впоследствие с пристигането на някои нови подразделения към средата на с.г. броят им нарасна на около 22 000 души,³⁰ от които 15 000 офицери.³¹ Освен военни в страната се настани и значителна маса от гражданска лица. От Цариград пристигнаха 4000 души, а от Одеса 5000 адвокати, чиновници, полицейски служещи и др.³² Наред с много графове, графини, капиталисти, спекуланти, представители на бившите руски правителства и на интелигенцията дойдоха и хиляди обикновени работници и селяни. Само за три месеца през 1921 г. във Варна пристигнаха от лагера в Чаталджа над 1000 донски казаци, по-голямата част от които бяха противници на Врангел.³³

Руската белоемигрантска маса в България, наброяваша около 39 000 души, се състоеше от три групи. Първата, около 2000 представители на враждебната на съветската власт аристокрация и руска интелигенция, втората, около 16 000 белоемигранти, осигуряващи прехраната си с личен труд, и третата - белогвардейци на военна служба, издържани от врангелисткото командуване.³⁴

²⁸ ЦВА, ф. 22, оп.3, а.е.398, л. 27, 28; Ц. Бръшлянов, Шантажът против Блока, С., 1922, с. 8 - 9; Й. Митев, пос.съч., с. 112.

²⁹ "Работнически вестник", бр. 279 от 9.VI.1922 г.

³⁰ В. Коларов, Срещу заговора на врангелистите и реакционерите, Избрани произведения, т. I, С., 1964, с. 532.

³¹ ЦДИА, ф. 176, оп.4, а.е. 2743, л. 67, 90.

³² Й. Митев, пос.съч., с. 112.

³³ МРД, Варна, Осн.фонд инв. № 1184, л. 9, 11.

³⁴ ЦДИА ф.176, оп.4, а.е. 2734, л.7.

х х х

Настаняването на руските белоемигранти във Великотърновски окръг се извърши през втората половина на 1921 г. През февруари 1922 г. техният брой достигна 3739 души,³⁵ от тях 2364 военни³⁶ и 1375 гражданска лица, от които 300 души постъпиха на работа в захарната фабрика - Г. Оряховица,³⁷ и 170 в различни предприятия на окръга. Останалите получаваха издръжка от белогвардейските щабове и организации. Това са 433 учащи се и преподаватели от руските училища в Лясковец, Къпиновския, Плаковския и Петропавловския манастир,³⁸ 150 от инвалидния дом в Лясковец и около 200 деца, настанени в Д. Оряховица.³⁹

За разлика от гражданските лица войсковите съединения и части се дислоцират в няколко града на окръга с важно стратегическо положение. Във В. Търново се настанява щабът на 1-ви армейски корпус начело с ген. Кутепов. Той разполага с охранителна рота, фехтовална школа, информационен и санитарен отдел, отдел за контраразузнаване, автопарк с 6 товарни и 7 леки автомобила, корпусен лазарет, химико-бактериологична лаборатория, корпусен съд и печатен орган с общ численост 627 офицери и войници.⁴⁰ В Свищов се разквартират щабът на 1-ва пехотна дивизия от 1-ви армейски корпус, Корниловският артилерийски дивизион и един батальон от Дроздовския полк, всичко 975 души.⁴¹ Дроздовският полк с част

³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 2734, л. 14, 112, 311.

³⁶ ЦВА ф. 22, оп. 3, а.е. 398, л. 204.

³⁷ "На Родину", бр. 49 от 25. X. 1922 г.

³⁸ ЦДИА, ф. 156, оп. 1, а.е. 40, л. 164; ф. 176, оп. 4, а.е. 2734, л. 250, 292; "Борба", бр. 2 от 13. I. 1923 г.; "Най-ново време", бр. 27, 28 от 9, 16. VIII. 1921 г.

³⁹ ЦДИА, ф. 156, оп. 1, а.е. 19, л. 101; а.е. 40, л. 162.

⁴⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 2734, л. 12, 292, 309; ЦВА ф. 22, оп. 3, а.е. 398, л. 204.

⁴¹ "Работнически вестник", бр. 220 от 23. III. 1922 г.; ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 398, л. 204; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 2734, л. 23, 419.

от подразделенията на Корниловския полк, общо 762 души, се настанива в казармите на Севлиево.⁴²

От изложеното се вижда, че във В. Търново, Свищов и Севлиево се съсредоточават елитни съединения и части начело с крайно реакционни командири, на които Врангел особено разчитал. За това свидетелствуват някои факти. По повод опасността да бъде разтурен Дроздовският полк от правителството на Ал. Стамболовски екстернираният от българските власти в Сърбия белогвардейски генерал Пешня заплаши: "Ако българите посмеят да посегнат на дроздовците, тогава ще видят. Дроздовците се смятат за най-верните на Врангел."⁴³ В общия си план за поход срещу Съветска Русия Врангел възлагаше особени надежди и на командира на 1-ви армейски корпус генерал Кутепов, който като командир на същия корпус още от 1917 г. си бе извоювал голям авторитет и популярност сред руските монархисти в Европа и правителствените кръгове във Франция.⁴⁴ Заради контрареволюционната си дейност срещу съветската власт с декрет на Украинския централен изпълнителен комитет /УЦИК/ ген. Кутепов бе обявен заедно с Петлюра, Махно, Савинков и др. извън законите на републиката.⁴⁵

С пристигането си във В. Търново ген. Кутепов се зае с изпълнението на разпорежданията на Врангел. На 21 декември 1921 г. издае заповед, с която изискваше да се опише и приведе в изправност огнестрелното оръжие и всички дезертьори да бъдат задържани и предадени на военен съд. Със същата заповед бе забранено носенето на гражданско облекло.⁴⁶ През януари 1922 г. ген. Кутепов разпореди да се извърши до 1 март с.г. прикрита регистрация и мобилизация на намиращите се в окръга руски бежанци извън белогвардейските части и назначи в 17 града на страната началници на руските гарнизони.

⁴² ЦДИА, ф.176, оп.4, а.е. 2743, л.64; а.е.2734, л. 294; ЦВА, ф22, оп.3, а.е.398, л.204.

⁴³ "Работнически вестник", бр.50 от 18.VIII.1922 г.

⁴⁴ ЦДИА, ф.176, оп.4, а.е.2734, л.8.

⁴⁵ "Свищовски известия", бр.3 от 16.IX.1922 г.; "На Родину", бр.14 от 28.VIII.1922 г.

⁴⁶ Г. И. Чернявски, Д. Даскалов, Борбата на БКП против врангелисткия заговор, С., 1964, с. 68 - 69.

Във В. Търново за началник на гарнизона бе назначен ген. Штейфон, а в Свищов – командирът на 1-ва пехотна дивизия ген. Витковски.⁴⁷ На ген. Штейфон бе възложено да приведе в изпълнение заповедта на Брангел от 10 февруари за организиране на военните съдилища. На 16 с.м. страната бе разделена на 4 военноследствени района, два от които бяха на територията на окръга, първият с център В. Търново и военни следователи кап. Влошин и Петриченко, вторият с център Свищов и военен следовател подпоручик Слизкой. Останалите два бяха с центрове Ст. Загора и Пловдив.⁴⁸

В резултат на тази дейност бе създадена редовна бяла армия, която започва усиlena военна и политическа подготовка. Във В. Търново, Свищов и Севлиево се провеждаха ежедневни военни учения, военни паради и пр.⁴⁹ По този начин, обособявайки се като "държава в държавата" и ползвайки се с правото на екстерриториалност, врангелистките войски, които в Севлиево бяха 13 пъти по-многочислени от българските, в Свищов 3 пъти,⁵⁰ във В. Търново 1,5 пъти,⁵¹ представляваха реална опасност за сигурността на властта и населението. Опиратки се на военното си превъзходство, белогвардейските командири ставаха все по-дръзки. По заповед на началника на Дроздовския полк ген. Туркул в Севлиево системно се разпространяваха позиви, с които открито се заплашваше гражданството. Даден бе пълен простор на разюздаността на белогвардейските офицери и войници. Вследствие на това бяха чести случаите на изнасилване на български момичета, разтрогване на бракове, семейни раздори и появя на венерически болести.⁵² Подобно

⁴⁷ "Работнически вестник", бр. 255 от 10.V.1922 г.

⁴⁸ Пак там, бр. 248 и 258 от 28.IV и 13.V.1922 г.

⁴⁹ "Информационный листок", бр. 30 от 23.IV.1922 г.

⁵⁰ "Работнически вестник", бр. 25 от 19.VII.1922 г.

⁵¹ За Севлиево и В. Търново сравнението е направено по данни от ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 398, л. 204, и Н. Ирибаджаков, Страници от въоръжената борба против фашизма в Търновски окръг, С., 1957, с. 59 и 113.

⁵² "На Родину", бр. 41 от 29.IX.1922 г.

бе положението и в Свищов. Там десетина врангелисти начело с един подполковник обезоръжиха и малтретираха български офицер.⁵³ Наглостта на руските реакционери се изразяваше и в открыти разбойнически грабежи. През януари 1922 г. белогвардейците В. Степаненко и Н. Харин извършиха нощно нападение в дома на Ст. Михов, отстоящ на 1 - 2 км от В. Търново, от когото чрез заплахи задигнаха пари и имущество, възлизашо на 1505 лв.⁵⁴

х х х

Настаняването на Врангеловите войски се отрази и върху политическия живот на страната. То бе един от факторите за изостряне на класово-политическите борби и активизиране на всички политически партии и организации.

В буржоазните партии, които след войната в резултат на революционния натиск на масите се бяха отдръпнали и притаили, започна процес на раздвижване. Всяка от тях в лицето на белогвардейските щабове виждаше опора за свалянето на земеделското правителство и идването ѝ на власт. Това бе и една от причините до средата на 1922 г. опитите за създаване на политически блок от буржоазните партии да завършват неуспешно. По тая причина издигнатата от народнопрогресистите в окръга през пролетта на 1921 г. програма за обединение покъсно бе изоставена.⁵⁵ Разбира се, до голяма степен това се дължеше и на междупартийните противоречия.⁵⁶

Във Великотърновски окръг първи стъпки за сближаване на буржоазната реакция с врангелистите направи търновският митрополит Филип. По негово нареждане Петропавловският, Пловдивският и Къпиновският манастир с всичките им земи и имоти бяха предоставени на белогвардейците.⁵⁷ Установявайки

⁵³ ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.398, л.212 - 216.

⁵⁴ "Работнически вестник", бр.257 от 11.IV.1922 г.

⁵⁵ "Обединение", бр.17 от 16.IV.1921 г.

⁵⁶ По този въпрос вж. В. Георгиев, Преговорите около създаването на Конституционния блок, сп. "Векове", 1974, кн.1, с.21 и сл.

⁵⁷ "Пастирско дело", бр.3 от 19.I.1923 г.; "Борба", бр.2 от 13.I.1923 г.

тесни връзки с ген. Кутепов, митрополит Филип редовно посещаваше врангелистките съборища, устройваше тържествени литургии с участието на български и руски свещеници, апелираще към обществеността за съчувствие и признательност към синовете на стара Русия. Подобни инициативи предприеха и народнопрогресистите. На 3 март 1922 г. те организираха тържество в Свищов, на което белогвардейските генерили Ал. Фок, Николаев и полк. Тизук /участници при форсирането на Дунава през 1877 г./, разказаха спомени.⁵⁸ На следващия ден тържеството продължи във В. Търново.⁵⁹ Две седмици по-късно устроиха литературно-танцуващна вечер в Сухиндол, на която бе пусната подписка за подпомагане на белогвардейците.⁶⁰ Тези и други инициативи на народнопрогресистите намираха подкрепа от страна на духовенството, демократите, радикалите и от една незначителна част националлиберали.⁶¹ Към тях резервирано се отнасяха някои среди на средната и дребната буржоазия. В един от броевете на органа на сдружението търговци, индустриси и занаятчии в Свищов се изтъква: "Нашите братя руси..., докато са между нас, ще се ползват с всичкото уважение и внимание, каквото домакинът дължи на госта, но те трябва да не забравят, че у нас има закони. Ако... искат да работят, нека напуснат военната си служба..."⁶² За разлика от реакционните кръгове на буржоазията тези среди признаваха, че в окръга са настанени не руски бежанци, а войскови подразделения и че тяхното пребиваване не трябва да противоречи на установения в страната правов ред. В същото време широките социалисти от Севлиево и Сухиндол обвиниха земеделското правителство, че е проявило "овчедушие", като

⁵⁸ "Свищовски известия", бр. 20 от 3.III.1922 г.

⁵⁹ "Работнически вестник", бр. 220 от 23.III.1922 г.

⁶⁰ Пак там, бр. 222 от 25.III.1922 г.

⁶¹ Националлибералите, които имаха мнозинство в общинския съвет във В. Търново, като стари русофоби не проявиха особен интерес към белогвардейците. Вж. "Земеделска трибуна", бр. 81 от 1.II.1923 г.

⁶² "Дунавски стопански известия", бр. 22 от 26.XI.1921 г.

е приело "най-страшния ултиматум на Съглашението" за настаниването на врангелистите в България. С този ултиматум, подчертава в редакционна статия органът на социалдемократическа партия в "Народ", се унищожава суверенитетът на страната.⁶³ Тези факти са твърде съществени. Те съвсем ясно показват, че буржоазията не е единна по врангелисткия въпрос. Това се дължи на обстоятелството, че при определянето на своето отношение към белогвардейците буржоазията се ръководеше от тесногърдия си практицизъм, а не толкова от чувствата си на състрадание към руските генерали и на омраза към съветската власт. След като заграби властта на 9 юни 1923 г., фашисткото правителство на Ал. Цанков пристъпи към окончателно разтуряне на белогвардейските организации. През 1924 г. живеещите в България врангелисти бяха регистрирани и поставени под наблюдение от Дирекцията на полицията.⁶⁴

Твърде интересна и своеобразна бе и позицията на местната земеделска администрация към врангелистите. През първите месеци на 1922 г. нейното поведение бе в съответствие с правителствените разпоредби. В най-общи линии то се изразяваше в оказване на съдействие при настаниването, отпускане на помощи, представяне на врангелистите пред обществеността като обикновени бежанци, чествуване на бележити дати и събития съвместно с тях, т.е. действия, които по нищо не се различаваха от тия на реакционните буржоазни партии.⁶⁵ Получи се така, че земеделските власти и буржоазната реакция с едни и същи средства преследваха две различни цели. Първите - да неутрализират белогвардейците и укрепят управлението си, а вторите - чрез тях да заграбят властта.

С оглед на усилена подготовка за поход срещу Русия, на която местните власти не пречеха, белогвардейското командуване предпочете да не се ангажира с буржоазията, а да лавира. Тази негова игра щеше да продължи и през следващите месеци, ако не се бяха случили няколко по-важни събития, чийто резонанс даде неблагоприятно върху нея отражение. На 22 март съвсем неочаквано бе предизвикана четиридневна пра-

⁶³ "Народ", бр. 107 от 20.V.1922 г.

⁶⁴ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а.е. 137, л. 1 - 77.

⁶⁵ "Информационный листок", бр. 6 от 2.II.1922 г.

вителства на криза по повод на тъй наречения въпрос за буквата "Ъ", по време на която окончательно се разграничиха двете крила в Земеделския съюз.⁶⁶ Радикалното начало с министъра на вътрешните работи д-р Р. Даскалов се обяви против врангелистките военни организации и за по-твърд курс по отношение на техните покровители от Междусъюзническата контролна комисия, докато умереното начало с министъра на войната К. Томов апелираше за съчувствие към руските контрареволюционери и сервиленост към представителите на Антантата. В деня на разрешаването на министерската криза /26 март/ висшият административен съвет при Министерството на вътрешните работи взе решение "да пристъпи към бързо, немедлено и окончательно обезоръжавене на Врангеловите въоръжени части".⁶⁷ В отговор на това на 28 с.м. представителите на Съглашението в Репарационната комисия изпратиха нота до българското правителство, в която ултимативно поставиха въпроса за уреждането на българския репарационен дълг.⁶⁸ Същия ден лидерите на Обединената народнопрогресистка, Демократическа и Радикалната партия и представителите на Врангеловия генералитет в България проведоха съвещание в София, на което се споразумяха за съвместна борба срещу земеделското правителство.⁶⁹

В новосъздадената обстановка врангелистите от окръга се ориентираха бързо, За тях стана ясно, че в българското правителство има сили, които могат да им объркат плановете, и

⁶⁶

По време на кризата умерените земеделци си подадоха оставките и обявиха, че тяхното по-нататъшно оставане в кабинета е възможно при условие, че Ал. Стамболовски напусне правителството. За да предотврати падането на правителството, Ал. Стамболовски декларира, че след завръщането си от Генуа ще си подаде оставката пред Земеделския конгрес и в никой случай няма да приеме, ако конгресът отново го натовари да състави кабинет. Вж. М. Турлаков, Съдбоносни дни, С., 1926, с. 51.

⁶⁷

"Победа", бр. 44 от 27.III.1922 г.

⁶⁸

"Работнически вестник", бр. 229 от 4.IV.1922 г.

⁶⁹

"Пряпорец", бр. 105 от 13.V.1922 г.

че все пак съвместно с другите руски части в страната и помощта на българската реакция и могъщите си покровители от Съглашението те са в състояние да окупират България и я превърнат в база за нападение срещу съветските републики.

От мартенските събития властите в окръга не можаха да си извлекат правилни политически изводи. Окръжният управител Н. Рачев и всички околийски началници бяха привърженици на воения министър.⁷⁰ Единствено горнооряховският околийски началник Трифонов бе верен последовател на Р. Даскалов. С назначаването му обаче в началото на март за помощник-градоначалник на София⁷¹ привържениците на умереното крило получиха възможност на местна почва да саботират решението на висшия административен съвет при Министерството на вътрешните работи. Опитите на някои по-радикални земеделци чрез в. "Земеделска трибуна" /В. Търново/ да призоват за готовност трудовото селячество в защита на правителството и интересите на България от посегателството на буржоазията и врангелистите излязоха несполучливи.⁷² Местните власти се включиха в започнатата от К. Томов акция да провалят на министерското постановление от 26 март, като изпратиха искалото от министъра на войната лъжливо донесение, че руските части не разполагат с оръжие.⁷³

В стремежа си да развали съюза между реакционните буржоазни партии и врангелистите и възстанови старите си отношения с тях окръжното земеделско ръководство допусна интендантството при щаба на 1-ви армейски корпус да приеме 6000 обмундиравани комплекта, 195 сандъка с друго имущество и около 29 тона хранителни припаси.⁷⁴ Така умерените земеделци от окръга, които бяха искрени радетели за самостоятелна селска власт, вместо да изберат пътя на откритата борба срещу врангелистите, тръгнаха по пътя на компромисите. Из-

⁷⁰ ОДА - В. Търново, ф. 60К, оп. 1, а. е. 17, л. 10; "Търновски политически известия", бр. 1 от 10.VI.1923 г.

⁷¹ "Земеделска трибуна", бр. 48 от 18.III.1922 г.

⁷² Пак там, бр. 50 от 30.III.1922 г.

⁷³ Ст.днев. на XIX ОНС, III и.с., с. 75.

⁷⁴ "Работнически вестник", бр. 232 от 8.IV.1922 г.

браната от тях тактика представляваше политическа грешка, която можеше да има фатални последици.

От всички политически партии в окръга единствено БКП /т.с./ водеше последователна и самоотвержена борба срещу врангелистите. Под ръководството на ОК на БКП /т.с./ местните партийни организации изпълняваха своя интернационален и патриотичен дълг в две направления. Първо, те вдигнаха трудещите се на повсеместна борба за разоръжаване и изгонване на белогвардейските войски и, второ, развиха широка агитационна дейност сред руските войници с цел да осъзнаят положението си и се завърнат в родината си.

Съгласно решението на Висшия партиен съвет на БКП /т.с./ от 30 декември 1921 г. да се призоват трудещите се на борба за прогонване на белогвардейските щабове и войски и се поиска от правителството на БЗНС да уреди със Съветска Русия репатрирането на руските войници и установи нормални търговски и дипломатически връзки с това правительство⁷⁵ партийните организации във В. Търново, Габрово, Севлиево, Паскалевец, Шемшово и др. свикаха масови протестни събрания. На тях бяха гласувани резолюции против приемането на врангелистките части в страната.⁷⁶ Същото искане бе издигнато и на околовийската комсомолска организация в Г. Оряховица.⁷⁷ Партийните комитети предложиха въпроса за пребиваването на врангелистките части да се обсъди в общинските съвети. Навсякъде буржоазните съветници остро се противопоставиха на това предложение, мотивирайки се с "некомпетентност" на общинските съвети.⁷⁸

В борбата срещу българската и руската реакция ОК на БКП /т.с./ във В. Търново широко използваше парламентарната трибуна и партийния печат. На 28 март В. Мавриков изпрати телеграма до председателя на Народното събрание с копие до редакцията на в. "Работнически вестник", в която пише:

⁷⁵ БКП в решения и резолюции, т.2, С., 1951, с. 152.

⁷⁶ ЦДИА, ф.173, оп.3, а.е.3057, л.384; "Работнически вестник", бр.222 от 25.III.1922 г.

⁷⁷ "Младеж", бр.45 от 9.IV.1922 г.

⁷⁸ ОДА - В. Търново, ф.29, оп.1, а.е.90, л.233.

"Министърът на войната не каза истината, а народнопрогресистите от "Мир" и "Ден" лъжат като елински цигани, че в България не функционирали военни съдълища при Врангеловата армия. Проверете чрез своите органи и ще се уверите, че тук в Търново на улица "Десети февруари" № 701 има следния надпис: "Корпусный суд 1-го армейского корпуса /Трибунал милитер дю промиерюс/. Там ще видите всеки ден да влизат и излизат руски офицери с папки от военни дела."⁷⁹ По повод на тази телеграма в. "Работнически вестник" отбелязя: "Сега търновският окръжен комитет на нашата партия е зашлевил една още по-оглушителна плесница на лъжите от противонародния блок."⁸⁰ Във връзка с изпълнението на смъртните присъди от врангеловия съд в местността Устието /отстояща на 3 км южно от В. Търново/ ОК на БКП /т.с./ изпрати изложение до комунистическата парламентарна група, в което се казва, че това се върши в една суверена държава и представлява двувластие.⁸¹

Партийните организации развиха активна дейност за разлагането на врангелистките части. Създадоха нелегални групи от руски воинци и офицери, които вършеха добра агитационна работа сред белогвардейските войски. Във В. Търново първоначално работеха групите на Крусов и Рагозин, а по-късно групата на офицера Н. Горюнов, в Г Оряховица групата на подпоручик Махоткин.⁸² Наред с това за работа сред врангелистите бяха сформирани и конспиративни ядра от български комунисти. По поръчение на местните партийни организации в Д. Оряховица с тази дейност се заеха Ив. Станев, Ив. Гайдаров и Ив. Иванич,^{82a} а в Г. Оряховица – Сотир Зринов и Панайот

⁷⁹ "Работнически вестник", бр. 227 от 1.IV.1922 г.

⁸⁰ Пак там.

⁸¹ Б. Атанасов, Как бяха разкрити у нас плановете на враговете на Октомврийската революция през 1922 г., "Вечерни новини", бр. 1823 от 25.VI.1957.

⁸² Г. И. Чернявски, Д. Даскалов, пос.съч., с.48.

^{82a} ОПА – В. Търново, Спомени на Ив. и В. Станеви, № 70, л.2.

Цвикев. Последните постигнаха значителни успехи по превъзпитанието на настанените в началото на 1922 г. в захарната фабрика юнкери от Сергеевската артилерийска школа. За това свидетелствува фактът, че на 22 октомври с.г. юнкерите на-⁸³ело с началника си подполковник Каплан взеха участие в организирания от комунистическата партия народен събор във В. Търново.⁸⁴

Постигнатите резултати в разлагането на белогвардейските части се дължеше главно на самоинициативата на местните партийни комитети и организации. Поради все още неизживени-те тесносоциалистически съвящания партийното ръководство не си бе изработило гъвкава тактика за сплотяване на всички антиврангелистки сили за борба срещу руските контрареволюционери и поддържащите ги реакционни буржоазни партии. Условия за единодействие на партията дори и с определени сре-ди на буржоазията и по-точно с някои дребнобуржоазни пар-тии имаше. През април реакционният вестник "Пастирско де-ло", орган на Търновската митрополия, със загриженост писа: "Комунистите, подкрепяни от някои буржоазни течения,... настояват за изпъдането им /на врангелистите - Л.С./ от България. Колкото се отнася до комунистите, те обясняват това си поведение като солидарност с руските комунисти-бо-шевики. Чудното в случая е това, гдето някои от буржоаз-ните вестници пригласят песента на комунистите против неща-стните руси."⁸⁵

x x x

Липсата на единодействие между демократичните сили да-де възможност на врангелистите да започнат интензивни при-готвления за събарянето на земеделското правителство. В по-следно време някои изследователи отричат съществуването на Врангелов заговор през пролетта на 1922 г. "Авторите /които поддържат тезата за Врангелов заговор - Л.С./, отбе-лязва Р.П.Гришина са оперирали главно с материали от пропа-

⁸³ Подполк Каплан е брат на есерката Фани Каплан, коя-то стреля срещу В.И.Ленин.

⁸⁴ Б. Атанасов, пос. съч.

⁸⁵ "Пастирско дело", бр. 14 от 8.IV.1922 г.

ганден характер, взети от пресата, от изказванията на депутатите в парламента", поради което "по-правилно би било да се говори за врангеловски заговор през пролетта на 1922 г., като се изхожда от общото, широкото, а не от конкретното значение на думата заговор".⁸⁶ За съжаление обаче, като изключим изтъкнатите съображения, че армията на Врангел не била монолитна и че българската реакция не била постигната до консолидация по въпроса за отстраняването на земеделския режим, Р.П.Гришина не привежда нито един конкретен факт, с който да подкрепи становището си.

Без да влизаме в полемика с привържениците на това схващане,⁸⁷ ще се постараем наред с данните от известните вече източници с "пропаганден характер" да изложим факти, произтичащи направо от щаба на 1-ви армейски корпус на Врангеловата армия, и въз основа на тяхното съпоставяне да проследим мястото и ролята на врангелистите в политическия живот на Великотърновски окръг, който по това време бе една от най-големите арени на острастени политически борби.

Особеностите, при които протече подготовката на врангелистите за събарянето на земеделското правителство, се обуславяха преди всичко от наличието на две тенденции - буржоазнодемократическа и реакционнофашистка - в лагера на българските буржоазни партии за намирането на изход от политическата криза.⁸⁸ Отсъствието на еднинна концепция и ясно определена политическа линия сред буржоазните партии по кар-

⁸⁶ Вж. Р. П. Гришина, Народният сговор и Конституционният блок 1922 г., сб. В чест на академик Христо Христов, изследвания по случай 60 години от рождението му, С., 1976, с. 297.

⁸⁷ М.Куманов и В.Николова също се отнасят с резервированост към заговора на врангелистите през пролетта на 1922 г. В отзива за книгата на Аспарух Аврамов "Политическата стратегия и тактика на БКП 1903-1923 г." те отбелзват, че е съществувала "Врангелова афера", с което поставят под съмнение реалността на Врангеловия заговор. Вж. Исторически преглед, 1975, кн.4, с.131.

⁸⁸ За подробности по този въпрос вж. Ст. Радулов, Кризата в обществено-политическите възгледи на буржоазната демокрация в България /1919 - 1923 г./ Научни трудове - история, АОНСУ при ЦК на БКП, т.52, С., 1972, с. 105 - 106.

диналния въпрос за вземането на политическата власт стана причина белогвардейските щабове да се превърнат във водещ фактор в подготовката за свалянето на правителството на БЗНС.

В името на по-скорошното реализиране на крайната цел – поход срещу Съветска Русия, врангелисткото командуване възприе идеята за събарянето на земеделското правителство, и то чрез преврат вследствие на добре организиран конспиративен заговор, като изключваше каквото и да било участие на своите войски в ежедневните котерийни борби, тъй като това би окказало демобилизиращо въздействие върху тях. Намиращият се в Сремски Карловци /Югославия/ Врангел категорично определи, че е необходимо само организирана намеса на руските части срещу правителството на Стамболовски. В тази насока бе и дейността на ген. Кутепов. До неговото екстерниране на маневрите на реакционната буржоазия се поддава само ген. Туркул, който си позволи на 26 март 1922 г. да заповядва на дроздовците да разгонят свикания от комунистическата партия митинг в Севлиево.⁸⁹

За начало на военна техническата подготовка на врангелистите за преврат може да се счита свиканото от ген. Кутепов съвещание на 2 април във В. Търново на командирите на руските части. На него се взе решение за обединяване на всички белоемигранти около армията.⁹⁰ След това последва прегрупиране на белогвардейските части. От Нова Загора бе преместено във В. Търново Сергеевското артилерийско училище с началник ген. Казмин, а намиращият се в Свищов Дроздовски стрелкови батальон бе прехвърлен в Севлиево при останалите подразделения от този полк. На негово място от Ямбол пристигна Александровското военно училище с командир ген. Буров.⁹¹ В Габрово се разположи генералният резерв на Доброполския корпус.⁹² Генерал Кутепов и неговите първи помощници ген. Витковски, ген. Түркул, ген. Машин, ген. Репиев и др.

⁸⁹ Г. И. Чернявски, Д. Даскалов, пос. съч., с. 93.

⁹⁰ Пак там, с. 112.

⁹¹ "Информационный листок", бр. 29 от 13.IV.1922 г.

⁹² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 2743, л. 64.

пристъпиха към привеждането на корпуса в пълна бойна готовност. На 24 април във В. Търново, където общата численост на врангелистките войници и офицери достигна 1076 души, се проведе военен парад, на който бе извършен преглед на войсковите части в града.⁹³ Два дни по-късно ген. Кутепов направи проверка и на останалите съединения на корпуса. В тези дни на най-усилена подготовка ген. Кутепов на два пъти бе посетен от командира на Донския корпус /чийто шаб бе в Ст. Загора/ ген. Абрамов и от заместника на Врангел в България ген. Шатилов.⁹⁴

Подготовката на врангелистите за събарянето на земеделското правителство не остана незабелязана от ОК на БКП /т.с./ във В. Търново. В изпълнение на резолюцията на Висшия партиен съвет от април 1922 г. за постигане на техническо сътрудничество между БКП /т.с./ и БЗНС за борба срещу евентуален опит за преврат търновският окръжен комитет реши да се създаде специална оперативна група, която да изземе тайната архива на 1-ви армейски корпус. В нея влязоха секретарят на ОК Б. Атанасов и някои от неговите членове като Сотир Бранков, Васил Мавриков и др.⁹⁵ С непосредственото изпълнение на поставената задача се заеха Т. Кукумяков и Н. Попов. Те установиха връзка с възвръщенеца Н. Горюнов - офицер от щаба на корпуса.⁹⁶ Чрез него редовно получаваха информация за състоянието на белогвардейските части в окръга. Когато руският офицер им съобщи, че във В. Търново от известно време се намира Муравьев - висен чиновник от царско то контраразузнаване, ползващ се с доверието и уважението на ген. Кутепов, дейците по изземането на архивата съобщиха на местните власти за съхраните от тях сведения. Последва обсик в дома на Муравьев, където беше намерен и иззет тай-

⁹³ ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.398, л.280.

⁹⁴ "Информационный листок", бр. 31 и 32 от 27 и 30.IV. 1922 г.

⁹⁵ Д. Мичев, Й. Коркинов, М. Исусов и др. Работническото и революционно движение във Великотърновски и Габровски окръг, 1891 - 1971, С., 1972, с.181.

⁹⁶ Б. Атанасов, пос.съч.

ният архив на Кутеповия щаб.⁹⁷ По същото време /началото на май/ в София в хотел "Континентал" бе арестуван полк. Самохвалов и конфискувана огромната му десеттомна архива.⁹⁸

Земеделското правителство предприе настъпление срещу врангелистите в България. Интерес представлява да се разкрие на какво се дължи резкият завой в политиката на българското правителство по отношение на руските контрареволюционери. По това време две обстоятелства оказаха решавашо отражение върху политиката на правителството спрямо белогвардейците. Първото е, че Ал. Стамболовски, който от края на март се намираше в ожесточена борба с крилото на Томов - Турлаков, при заминаването си за Генуа оставил за свой заместник Р. Даскалов. Той бе привърженик на идеята за споразумение с комунистите и за установяване на дружески отношения със Съветска Русия.⁹⁹ Второто е, че в международните отношения настъпиха значителни промени, които далеч не бяха от полза за Врангел.¹⁰⁰ По време на Генуезката конференция в лагера на империалистите вече се бореха две тенденции - едната за организиране на нов военен натиск срещу съветската държава, другата за осъществяването на този натиск с икономически средства и по дипломатически път. Начело на военното течение стоеше Франция, а Англия оглавяваше новата ориентация на империалистическите сили.¹⁰¹ Разногласията между велики-

⁹⁷ Г. И. Чернявски, Д. Даскалов, пос. съч., с. 87.

⁹⁸ "Ново време", бр. 951 от 14.V.1922 г.

⁹⁹ В реч пред Народното събрание Р. Даскалов заяви: "Да живеем в мир и приятелство, да бъдем в най-добри отношения с всички близки и далечни народи - това е крайъгълният камък на нашата външна политика. Такива желая да бъдат и отношенията ни с руската държава." Вж. Ст. днев. на XIX ОНС, III р.с., с. 308.

¹⁰⁰ Вж. Хр. Несторов, Българският народ в борбата против империализма и в подкрепа на съветската страна 1918 - 1922 г., сб. Октомврийската революция и българо-съветската дружба, С., 1967, с. 126.

¹⁰¹ В английското правителство също съществуваха разногласия по "руския въпрос". "Ако Чърчил беше за продължаване

те сили по въпроса за бъдещото им отношение към Съветска Русия до известна степен развърза ръцете на земеделското правителство за настъпление срещу намиращите се у нас белогвардейски части. Райко Даскалов се разпореди незабавно да бъдат обискирани и арестувани всички видни врангелистки военачалници. По време на разследванията измежду обилния изобличителен материал властите откриха документ за подписано съглашение между представителите на реакционните буржоазни партии и Врангел, според което се предвиждаше: 1/ образуване на кабинет от демократи, народняци, цанковисти, радикали и Съюза на запасните офицери. Военният министър да бъде белогвардейски генерал, посочен от Врангел; 2/ новият кабинет се задължаваше да превърне България в изходна база за войната на Врангел с большевишкa Русия.¹⁰² Направените разкрития дадоха основание на висшия административен съвет при Министерството на вътрешните работи на 11 май да приеме постановление за екстерниране на опасните за вътрешния ред на страната белогвардейци и разтурянето на всички руски щабове, военни училища, съдилища и организации, като им бъде иззето оръжието.¹⁰³

Без да се съобразява с настъпилите изменения, Врангел започна да отправя ултиматуми към българското правителство и да заплашва с братоубийствена война.¹⁰⁴ В същото време поумният и гъвкав дипломат ген. Кутепов след внимателно анализиране на международната и вътрешнополитическата обстановка промени своята тактика от организирано настъпление срещу бъл-

на военната интервенция, пише Трухановски, то Л. Джордж счи-
таше, че условията по това време изискват да се провежда
икономическо давление над Съветска Русия", В. Г. Труханов-
ский, Новейшая история Англии, М., 1958, с.88.

¹⁰² Яр. Йоцов, Съветска Русия и България 1920-1923 г., сб. Октомврийската революция и българо-съветската дружба, С., 1967, с. 155.

¹⁰³ ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.398, л.287; по силата на това постановление по-късно от България бяха изгонени 33 белогвардейски генери и 58 офицери. Вж. ЦДИА, ф.284, оп.1, а.е. 4658, л.12.

¹⁰⁴ НБКМ, БИА, ф.356, оп.1, а.е.17, л.84 - 86; Ст.дневници на XIX ОНС, III и.с., стр. 89.

гарското правителство към организирано отстъпление. В деня на залавянето на полк. Самохвалов в София /6 май/ той заминава за Свищов, за да предотврати нежелателните инциденти.¹⁰⁵ Нещо повече, в този критичен момент под негово ръководство на 10 май във В. Търново белогвардейците тържествено направиха копка за построяването на паметник в чест на загиналите в руско-турската война през 1877 - 1878 г.¹⁰⁶ Наред с въздържането на спокойствие сред войските той издаде и няколко заповеди за вземане на предпазни мерки срещу евентуални обиски и арести от страна на българската администрация. В една от тях нареди всички руски офицери, квартируващи във В. Търново, да се укрият извън града.¹⁰⁷ Поради това предприетата на 10 срещу 11 май акция на власти за залавянето на врангелистките офицери завърши без успех. От няколкостотин офицери беше арестуван само един.¹⁰⁸ А при опита на един взвод от 13-а жандармерийска дружина да направи обиск във вилата на ген. Кутепов /намираща се извън В. Търново/¹⁰⁹ души белогвардейци дадоха въоръжен отпор.¹¹⁰

В бюлетина за събитията от 11, 12 и 13 май вестник "Земеделска трибуна" пише: "Духът на руснаците е много неспособен. Ако бъде задържан ген. Кутепов, техните войски ще обявят военно обсадно положение и ще се бият с българския гарнизон до освобождаването му."¹¹⁰ С всеки изминат час и ден обстановката в града ставаше все по-напрегната. Наложи се намесата на началник-щаба на българската армия полк. Топалджиков. Той поискът от Кутепов веднага да тръгне за София.¹¹¹

¹⁰⁵ "Информационный листок", бр.35 от 10.V.1922 г.

¹⁰⁶ Пак там, бр.36 от 13.V.1922 г.

¹⁰⁷ "Земеделска трибуна", бр.55 от 19.V.1922 г.

¹⁰⁸ ЦВА, ф.23, оп.3, а.е.398, л.47; "Ново врем", бр.16 от 24.V.1922 г.

¹⁰⁹ ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.398, л.311; "Работнически вестник", бр.258 от 13.V.1922 г.

¹¹⁰ "Земеделска трибуна", бр.55 от 19.V.1922 г.

¹¹¹ ЦВА, ф.22, оп.3, а.е. 398, л.47; "Информационный листок", бр.38 от 21.V.1922 г.

Използвайки предложението на полк. Топалджиков, ген. Кутепов успя да предотврати фаталния за руските части въоръжен конфликт. Той постигна споразумение с началника на българския гарнизон във В. Търново за съставянето на комисия от български и руски офицери, която да извърши обезоръжаването на врангелистките части в града. По сведения на вестник "Ново време" тази комисия е иззела 20 пушки, 1 картечница и 1 сандък с патрони,¹¹² а според вестник "Информационный листок" действостта ѝ била без резултат.¹¹³ Като ликвидира най-голямата опасност за войската си, ген. Кутепов издале няколко прошални заповеди с призив за ред и спокоичество и се отправи за София. При качването му във влака той бе арестуван, а по-късно екстерниран от България.¹¹⁴

По повод на подготвения от врангелистите заговор за преврат в централния печат се разгоря ожесточена борба. "Работнически вестник", "Земеделско знаме", "Победа" и др. публикуваха изобличителни документи за престъпната дейност на белогвардейците в страната. Единодействието между БКП /т.с./ и БЗНС обезпокоя реакцията. Буржоазната преса отричаше, че е имало подготовка за събарянето на земеделската власт. Изтъкваше се, че проведените мероприятия от врангелистите са били насочени срещу болневишките агенти в техните редове, и се обвиняваше правителството, че се е поддало на шантажа на комунистите. Лишена от факти, буржоазната пропаганда претърпя провал. Дори Съглашението прие обезоръжаването на врангелистите при условие, че оръжието им бъде предадено на техните ликвидационни органи в България.¹¹⁵

Местният печат на БЗНС във Великотърновски окръг запази пълно мълчание по дискутирания въпрос. Органите на властта във В. Търново изпълняваха правителствените разпоредби, без да са съвсем наясно с какво се изразява провинните на белогвардейците. Позицията си по врангелисткия заговор окръжната земеделска дружба успя да определи едва след идването

¹¹² "Ново време", бр. 16 от 24.V.1922 г.; ЦВА, ф.22, оп.3, а.е. 398, л.47, 293.

¹¹³ "Информационный листок", бр.38 от 21.V.1922 г.

¹¹⁴ Пак там.

¹¹⁵ "Победа", бр.88 от 19.V.1922 г.

на 14 май в града на министъра на правосъдието Янев. Пред земеделските дейци министър Янев произнесе реч, в която говори за опита на реакционните буржоазни партии с помощта на белогвардейските генерали да дойдат на власт, за мерките на правителството срещу тях и накрая неочаквано окачестви действията на врангелистите като обикновен "шпионаж".¹¹⁶ След това в местния, а по късно и в централния земеделски печат се появя новата версия за "Врангеловия шпионаж" в България. С признаването само на шпионажа, който беше част от общия план за събарянето на правителството, фактически се отричаше съществуването на Врангеловия заговор в страната.

Промяната в позицията на правителството не бе в резултат на компромис между двете крила в Земеделския съюз, а на проявена непоследователност от страна на радикалното крило. Страхувайки се от компрометиране пред Франция, чиято позиция бе разоръжаване на белогвардейските части без разформиране и изгонването им от страната, то не посмя да осъществи докрай замисленото настъпление. Поради това истината за заговора бе подменена с част от истината за шпионажа, кое то означаваше ограничаване на настъплението само до разоръжаване на войсковите части и арестуване и екстерниране на най-изтъкнатите врангелистки генерали и офицери. Не се потърси отговорност на замесените в заговора, тъй като в него участвуваха всички белогвардейски части и би трябвало да бъдат разформирани и изхвърлени от пределите на страната. Посещението на министър Янев във В. Търново и направената от него ревизия на правителствената политика по врангелисткия въпрос пред окръжната земеделска дружба не бе случайно. Няколко часа след заминаването му /в 7 часа сутринта на 15 май/ окръжният управител Н. Рачев и кметът на града Москов посрещнаха на гара В. Търново специалния пратеник на Франция по повод събитията в България Пиер Ленай, френския пълномощен министър в София Жорж Пико и шефа на военноликвидационния орган подполковник Д'Амарэ, придружени от заместник-министър-председателя Р. Даскалов и председателя на камарата Н. Атанасов.¹¹⁷ По време на срещите и водените разговори във В. Тър-

¹¹⁶ "Земеделска трибуна", бр. 55 от 19.V.1922 г.

¹¹⁷ "Земеделска трибуна" бр. 55 от 19.V.1922 г.

ново френските представители имаха възможност непосредствено да се запознаят с обстановката в града и се убедят в настъпилите изменения в политиката на земеделското правителство спрямо врангелистите.

Решаваща за бъдещите взаимоотношения между правителството и белогвардейците можеше да се окаже позицията на Ал. Стамболовски. Но за голямо съжаление той прояви колебание и непоследователност. В интервю пред журналист на вестник "Ф. Цайтунг" в Генуа заяви, че българското правителство в никакъв случай не може да признае Врангел за главнокомандуващ или правителствен шеф, що се отнася до неговите войници, те могат да останат в България само като частни лица.¹¹⁸ Като научи за разкрития заговор на врангелистите, на 22 май телеграфира на Р. Даскалов: "Предайте делото на комунистически следовател, за да го разследва бързо".¹¹⁹ След пристигането си от Италия произнесе реч в парламента, в която от позициите на републиканец-демократ разобличи реставраторските намерения на врангелистките генерали и изрази ненавистта си към руския царизъм с думите "ни нямаме абсолютно нищо против Русия..., нека се управлява, както ще..., каквото ще да е управлението, ако ще и циганско да е, но да не е царско, защото този царизъм я разсипа, а не большевизъмът - царизъмът я разсипа".¹²⁰ Но след около половин месец прие официално бившия представител на царска Русия в България Петряев наред с дипломатическите представители на другите страни.¹²¹ В резултат на водените преговори между тях на 5 юли Министерският съвет взе решение да отпусне 3 440 000 лв. за подпомагане на врангелистите.¹²² Непоследователността на Стам-

¹¹⁸ "Най-ново време" бр. 947 от 10.V.1922 г.

¹¹⁹ Цитирано по И. Митев, Фашисткият преврат на 9 юни и юнското антифашистко въстание, С., 1956, с. 112.

¹²⁰ Ст. Дневници на XIX ОНС, III р. с., с. 134.

¹²¹ "Работнически вестник", бр. 286 от 17.VI.1922 г.

¹²² Руската мисия в София беше получила от западните държави помощ от 300 000 долара /повече от 40 000 000 лв./. При разкриването на заговора българското правителство блокира неизхарчените над 20 000 000 лв., от които отпусна сумата 3 440 000 лв. Вж. Йоно Митев, Исторически студии, С., 1963, с. 145.

болийски се подсилваше от следните обстоятелства: 1/ След Генуезката конференция на 19 юни в Лондон между Лойд Джордж и Поанкаре беше постигнато, макар и временно "пълно съгласие за сътрудничество" по уреждането на "руския въпрос",¹²³ т.е. съществуващите англо-френски противоречия по този въпрос преди и по време на конференцията в Генуа бяха преодолени. 2/ Въпросът за пребиваващите у нас белогвардейски части до голяма степен се преплиташе с въпроса за предстоящото уреждане на репарационния дълг на България.¹²⁴ Водени те до този момент преговори от Р.Даскалов с представителите на Репарационната комисия бяха стигнали до задънена улица поради неотстъпчивостта му. При евентуално неуреждане на репарационния въпрос за Ал.Стамболов и правителството¹²⁵ му съществуваща реална опасност да се разделят с властта.

Умерените в земеделското правителство изтълкуваха направеното отстъпление от "буйните глави" /Ал.Стамболов и Р.Даскалов - Л.С./ като провал в политиката им и тържество на тяхната тактическа линия. Те изоставиха временно възприетия курс за настъпление срещу руските генерали и започнаха открито да ги покровителствуват.¹²⁶ В пълно противоречие с

¹²³ История на дипломацията, С., 1967, с.350.

¹²⁴ През май Репарационната комисия отново чрез нота ултимативно постави пред българското правителство въпроса за репарациите. Това бе използвана от буржоазната реакция за борба срещу правителството. "Тежките условия ... на Репарационната комисия имат основанията си във факта, че последната е добила вече абсолютно уверение, че нейните крааници не са с нишо гарантирани поради разсипническата финансова политика на правителството. Достатъчно е да стане смяна на правителството, за да настане известна промяна в отношенията на Съглашението спрямо България." Вж. "Росица", бр.5 от 23.V.1922 г.

¹²⁵ М. Турлаков, пос.съч., с.52.

¹²⁶ След заседанието на 8.II.1923 г., в което взеха участие Върховният съюзен съвет на БЗНС, парламентарната група и министрите, заради предателство и измена на съюзните интереси лидерите на умерените бяха отстранени от правителството. През април 1923 г. отцепниците земеделци начело с

тровежданата от правителството политика К. Томов назначи на работа във военното министерство врангелисткия генерал Митрофан Ефимов.¹²⁷ В тази светлина беше и поведението му на организираното от блоковите партии в Свищов на 28 юни тържество по случай преминаването на Дунава от руските войски през 1877 г. Там той произнесе реч, която по нищо не се различаваше от речите на митрополит Филип, демократа Якимов и радикала Дяков.¹²⁸

Колебливостта, непоследователността и липсата на единомислие в земеделското правителство се отразиха особено неблагоприятно върху по-нататъшните действия на местните власти в окръга върху пребиваващите тук елитни врангелистки части. В Свищов те едва бяха успели да изземат 34 пушки и 6 картечници и последва заплашване от страна на командирите на белогвардейските войски, че ако продължи разоръжаването, ще посочат на Междусъюзническата военномониторна комисия места на укритото българско оръжие в града.¹²⁹ Поставени в твърде неудобно положение, властите бяха принудени да прекратят предприетата акция. В още по-трудно положение бе изпаднал околийският началник в Севлиево, където руският гарнизон наброяваше 1500 души. Той даде четиридневен срок на ген. Туркул и приближните му да напуснат града. Но тъй като врангелистките командири не искаха и да знаят за това, се наложи да им се връчва нов ултиматум със срок от две седмици, след което последва отново неподчинение.¹³⁰ Оказа се, че властта в града не е в състояние да обезоръжи врангелистките части и изгони техните командири. За да изпълни службените си задължения, околийският началник бе принуден да иска военна помощ от други гарнизони. Едва след пристигането на

К. Томов и М. Турлаков взеха самостоятелно участие в парламентарните избори. Вж. ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а.е. 22, л. 104.

¹²⁷ "Работнически вестник", бр. 45 от 14.VIII.1922 г.

¹²⁸ Пак там, бр. 25 от 19.VII.1922 г.

¹²⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 2734, л. 23; Д. Даскалов, Борбата на българския народ под ръководството на БКП против заговора на Врангел през 1922 г. Военноисторически сборник, 1956, кн. 2, с. 42.

¹³⁰ "Работнически вестник", бр. 45 от 14.VIII. 1922 г.

военните подкрепления той успя с големи усилия да изземе 100 - 120 пушки.¹³¹

От изложеното се вижда, че жандармерията, полицията и армията не бяха в състояние да се справят с белогвардейците. След завръщането си във Франция Пиер Ленай в изявления пред парижката преса изтъкна, че лишен от солидна войска, българското правителство е изложено на произвола и посегателствата от страна на въоръжените врангелисти.¹³² Поради слабост и колебливост местните власти не можаха да осъществят докрай разоръжаването на белогвардейските части. По сведения на групата на Совнарод* от В. Търново /които са непълни и могат да дадат само приблизителна представа за съществуващото положение/ белогвардейците разполагали с 450 винтовки и над 25 000 патрона, скрити на различни места в града.¹³³ Фактически ударът на властите се изрази само в екстернирането от окръга на ген. Кутепов и на по-голяма част от щабните офицери. Шо се отнася до военните организации, училища и съдилища, белогвардейците успяха да ги запазят. През юни 1922 г. белогвардейският вестник "Информационный листок" пише: "Този месец на тежки изпитания показа, че ние имаме дисциплина, имаме армия. Дисциплината е жива, армията съществува."¹³⁴ В подкрепа на това изявление е и фактът, че на 27 август при тържествена обстановка във В. Търново бяха произведени в първи офицерски чин 86 юнкери от Сергеевското артилерийско училище, 93 от Николаевско-Александровското инженерно училище и 134 от Корниловското военно училище.¹³⁵ Нещо повече, същия месец по повод на въоръжения инцидент между българския патрул и руските юнкери в търновските казарми¹³⁶ се наложи дори и земеделският вестник "Победа" да

¹³¹ "Работнически вестник", бр. 15 от 7.VII.1922 г.

¹³² "Земеделска трибуна", бр. 57 от 22.VI.1922 г.

¹³³ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а.е. 2734, л. 12, 309.

¹³⁴ "Информационный листок", бр. 45 от 15.VI.1922 г.

¹³⁵ Пак там, бр. 63 от 29.VIII.1922 г.; "Най-ново време", бр. 33 от 2.IX.1922 г.

¹³⁶ ОДА - В. Търново, ф. 60, оп. 1, а.е. 17, л. 29.

* Съюз за завръщане в родината.

признае, че въпреки "енергичните мерки на властта врангелистите не са се отказали от военните си организации и са съхранили оръжието си"¹³⁷.

Освен с непоследователността на земеделските власти успехите на врангелистите по запазването на войсковите организации се обясняват още и със специалните грижи, които белогвардейското командуване прояви към тях. За запазване целостта на войсковите части във В. Търново, Свищов и Севлиево работеха началник-щабът на Врангеловата армия ген. Милер, началникът по снабдяването ген. Ставишки, заместникът на екстернирания ген. Кутепов ген. Витковски и редица други прочути контрареволюционери.¹³⁸ През юни в разговор с дипломатическите представители на великите сили-победителки в София ген. Милер успя да заличи неприятното впечатление от проявената нетактичност по отношение на българското правителство от Врангел и да получи гаранции за съдействие пред земеделските власти за окончателното уреждане на конфликта. След това той се срещна с началник-щаба на българската армия и някои други официални лица, след което направи последователно три инспекторски прегледа на белогвардейските войски в окръга.¹³⁹

Определена заслуга, макар и незначителна, да не се осъществи докрай разоръжаването на врангелистките части имаха и реакционните буржоазни партии. На много места те прибягнаха до въоръжени инциденти с властите, за да защитят белогвардейците. През юни в Д. Оряховица група народници извършиха нападение срещу земеделската охрана, за да освободят конфискуваното от врангелистите оръжие. Завърза се престрелка, при която властите арестуваха пет души от народниците. Същите обаче бяха освободени веднага след като милионерът Ат. Буров - лидер на Обединената народнопрогресистка партия, внесе залог от 10 000 лв.¹⁴⁰

Наред със съхраняването на значителна част от оръжието

¹³⁷ "Победа", бр. 173 от 17.VIII.1922 г.

¹³⁸ "Най-ново време", бр. 27 от 22.VII.1922 г.

¹³⁹ "Информационный листок", бр. 51 от 6.VII.1922 г.

¹⁴⁰ "Работнически вестник", бр. 282 от 14.VI.1922 г.

си врангелистките щабове успяха да запазят и правото си на екстериториалност, нещо не по-малко важно, което им даваше възможност да упражняват власт над руското население, без да се съобразяват с българските закони. Още през май, когато се извършваше настъплението срещу врангелистите, местните власти поради редица съображения, които вече изтъкнахме, проявиха непоследователност, а може би и изобщо късогледство и по този така важен въпрос. За това свидетелствува едно строго секретно донесение от 16 май 1922 г. на околийския началник в гр. Елена Иванов до министъра на вътрешните работи с копие до търновския окръжен управител. В него Иванов съобщава, че е освободил заловения на 15-ти вечерта капитан от Дроздовския стрелкови батальон Виктор Волочкив, който от половин месец обхождал и скицирал местностите край града, тъй като притежавал напълно редовни документи, издадени на 28 април от началник-щаба на 1-ва пътна дивизия на Врангеловата армия в Севлиево.¹⁴¹

Тези прояви на земеделската администрация станаха обект на остра критика от страна на БКП /т.с./. Едновременно с това обаче комунистическата партия подкрепи усилията на земеделските власти за разоръжаването на врангелистите. Партийните комитети и организации вдигнаха трудещите се на борба срещу белогвардейските заговорници. В много градове и села се състояха митинги и събрания, на които бяха гласувани резолюции за незабавното разоръжаване и изгонване на врангелистите от страната.¹⁴² При така създадалата се обстановка земеделците и комунистите от окръга осъществиха без каквато да е договореност едно своеобразно единодействие, чрез което БКП /т.с./ не само изпълни интернационалния си дълг в защитата на съветските републики, но и съществено допринесе за защитата на демократията в страната.

x x x

Частичният удар, който земеделската власт нанесе на врангелистките части в окръга, постави началото на нова фаза в развитието на отношенията между руските реакционери и българската общественост. Съществено отражение през лятото на

¹⁴¹ ОДА - В. Търново, ф.60, оп.1, а.е. 17, л. 27.

¹⁴² ЦДИА, ф.173, оп.3, а.е. 3057, л.614

1922 г. върху тях оказа настъпилата промяна в тактиката на различните политически партии за воденето на класово-политическите борби. Буржоазията, която претърпя неуспех в опита си да вземе властта с помощта на врангелистите, пристъпи към сплотяване на своите сили. От края на май с обединение то на буржоазните партии в окръга се заеха Ат. Буров, установил се временно в Г. Оряховица, и Н. Мушанов - във В. Търново.¹⁴³ Едновременно с това се активизираха и фашистките елементи. На 18 юни в салона на "Модерен театър" във В. Търново се проведе събрание на 135 беспартийни, на което бе учредена организацията на Народния говор в града.¹⁴⁴ Постепенно буржоазната реакция премина към настъпление. В Габрово на 2 септември вечерта въоръжена група блокари нападна клуба на местната комунистическа организация. По време на стапалата престрелка бяха ранени двама комунисти и четирима блокари. По повод на този инцидент на другия ден местното бюро на Конституционния блок свика митинг, на който провъзгласи, че поема хвърлената от комунистите кървава ръкавица и "обявява гражданска война".¹⁴⁵

Раздвижването на реакцията подтикна партийните комитети и организации да се заемат по-активно с изпълнение на решението на Висшия партиен съвет от април за осъществяване на сътрудничество между БЗНС и БКП /т.с./. За постигането на по-тясно единодействие благоприятствуващо започналата след XVII конгрес на БЗНС подмяна на привържениците на Томов - Турлаков в земеделската администрация с верни и предани на Ал. Стамболовски млади и енергични дейци.¹⁴⁶ В центъра и по места ярко се разграничиха силите на демокрацията и реакцията. В много селища бяха направени решителни стъпки в развитието на единофронтовското движение. В Габрово с възникването на конституционния блок започна да излиза вестник "Родолюбец". Срещу него съвместна борба поведоха вестник "Балкански земеделец" и вестник "Комунист", единственият местен орган на БКП /т.с./ в окръга.

¹⁴³ "Земеделска трибуна", бр. 56 от 8.VI.1922 г.

¹⁴⁴ Пак там, бр. 58 от 29.VI.1922 г.

¹⁴⁵ ОДА - В. Търново, ф. 60, оп. 1, а.е. 17, л. 29.

¹⁴⁶ "Търновски политически известия", бр. 1 от 10.VI. 1923 г.

При така стеклите се обстоятелства врангелистите от водещ фактор в силите на реакцията минаха на по-заден план. С провалянето на идеята им за поход срещу Съветска Русия и с изгонването на най-способните им командири те се превърнаха в оръдие на реакционните буржоазни партии. Чрез тях буржоазията предприе настъпление спрямо икономическите и политическите интереси на трудещите се. Администрацията на рудниците "Принц Борис" и "Бъдеще" в района на Плачковци постигна споразумение с ген. Витковски за настаняването на създадените от него "работни дружини" от врангелистки войници и офицери със заплата, 30% по-ниска от заплатата на българските работници. По този начин бяха настанени 500 белогвардейци, които запазиха своята военна дисциплина и организация.¹⁴⁷ Управлението на мините умело ги използуваше срещу борбата на рудничарските работници от Тревиенския Балкан за увеличаване на заплатите и ограничаване на работния ден. Фабриканите от Г. Оряховица, Габрово, Трявна и др. утвърдиха практиката да назначават крайно реакционни руски офицери, които обикновено нямат нищо общо с производството, със заплати, много по-големи от тия на квалифицираните работници. От тях и демобилизираните български офицери те създаваха своя въоръжена полиция за тероризиране на работниците.¹⁴⁸

Привлечени от буржоазията врангелистки офицери се включиха активно в акциите на Конституционния блок и фашистките организации. На 2 август 70 души блокари от Габрово, придружени от 25 врангелисти, всичките въоръжени с карабини, парабелуми и бомби, се отправиха за Бузлуджа с цел да провалят устроеното от партийния комитет в града тържество в памет на Х. Димитър и Ст. Караджа.¹⁴⁹ Представителите на Донското правителство и врангелисткото командуване присъствуваха и на организираното от блоковите партии на 24 с.м. тържество на връх "Св. Никола" по случай годишнината от боевете при Шипка, на което измежду многото видни гости бяха цар Борис, министърът на войната К. Томов, председателят на съюза на запасните офицери ген. Лазаров, търнов-

¹⁴⁷ ЦДИА, ф.176, оп.4, а.е.2734, л.14.

¹⁴⁸ Н. Ирибаджаков, пос.съч., стр. 31.

¹⁴⁹ "Родолюбец", бр.4 и 5 от 22 и 29.VII .1922 г.

ският, старозагорският митрополит и др. ¹⁵⁰ Белогвардейците взеха участие и в проведения в началото на септември в Трявна митинг на блоковите партии от окръга. ¹⁵¹ Дейността на врангелистите не се ограничаваше само в съвместни акции с българската реакция. В отделни случаи те се изявяваха самостоятелно, като най-отявлените врагове на комунистическата партия. Например юнкерите от Александровското военно училище в Свищов в анонимно писмо до Евл. Дамянов /кмет на Свищовската комуна от 1920 - 1921 г./ пишат: "Сега ние ще се разправим с вас по руски..., от вашата мярсна житовска тълпа - партия в Свищов, не ще остане нищо. Не ще остане камък върху камък от вашия клуб, от вашите домове. Разпратете бъде ужасна. За капка кръв море ваша кръв! Вие ще се клатите на стълбовете или ще бъдете удавени в Дунав..." ¹⁵²

Активността на блокарите и врангелистите в окръга срещу БКП /т.с./ и БЗНС дадоха основание на Централното бюро на Конституционния блок да определи В. Търново за център на подготвяната за 17 септември голяма акция срещу земеделско-то правителство. Този избор се налагаше и от обстоятелството, че във В. Търново, Габрово, Трявна, Дряново и особено Г. Оряховица позициите на Блока бяха твърде силни и освен то-ва в тези райони имаше голямо съследоточаване на врангелистите. Буржоазните водачи замислиха да концентрират и организират силите на българската и руската реакция във В. Търново и по подобие на фашистите от Италия да осъществят поход към столицата. "Ние ще трябва, заявяваше Ат. Буров, да срамим тази смет /земеделците - Л. С./, тези разбойници, ние ще трябва да минем през техните трупове, ние ги викаме в Търново, за да ги унищожим, че по-добре славна смърт, отколкото позорен живот." ¹⁵³ За финансовото обезпечаване на акцията Ат. Буров отпусна 500 000 лв. и изработи план за провеждането ѝ. Според него народнякът Ст. Обрешков - кмет по това време в Г. Оряховица, трябваше с една въоръжена група

¹⁵⁰ Пак там.

¹⁵¹ ОДА - В. Търново, ф. 60, оп. 1, а.е. 17, л. 29.

¹⁵² "Работнически вестник", бр. 11 от 3.VII.1922 г.

¹⁵³ Ст. Дневници на XIX ОНС, IVи.с., с. 28.

от 70 души на 16 септември преди обед да заеме височините между гарата и града, след което да окупира жп. възела и назначи комендант. Едновременно с това се предвиждаше в Г. Оряховица да стане събирането на около 2500 въоръжени блокари от цялата страна, с които на 17 сутринта да бъде атакуван и превзет В. Търново и обявена гражданска война.¹⁵⁴

Готовният заговор от реакционната буржоазия беше навреме забелязан от временно оглавявания земеделското правительство Р. Даскалов. Той веднага излезе с призив към сдруженията земеделци за бдителност, тъй като отечеството е в опасност.¹⁵⁵ Правителството на БЗНС имаше възможност да разгроми реакцията. БКП /т.с./ проявяваше готовност да подкрепи Земеделския съюз, а врангелистите престанаха да представляват във военно и политическо отношение обект на внимание от страна на Франция за поход срещу Съветска Русия. С разформироването и изгонването на белогвардейските контингенти от България правителството не само че не влизаше в конфликт с Париж, но, напротив, улесняваше френското правительство да набира евтина работна ръка от средите на руската белоемиграция във връзка с предстоящата окупация на Руската област.¹⁵⁶ От друга страна, неочекваният атентат на блокарите срещу К. Томов и Хр. Манолов отрезви до известна степен умерените земеделци.¹⁵⁷ Освен това преговорите по репарационния въпрос с представителите на Репарационната комисия през лятото на 1922 г. бяха доведени до успешен край.¹⁵⁸

Тези промени улесниха действията на Р. Даскалов. Не срещайки никаква опозиция в Министерския съвет, неговото искане всички щабове на Врангеловите войскови части да бъдат изгонени вън от пределите на страната беше одобрено.¹⁵⁹ Последваха внезапни обиски в София, В. Търново, Ст. Загора и други градове. Открити бяха документи, от които се виждаше,

¹⁵⁴ Пак там; Н. Ирибаджаков, пос.съч., с.41.

¹⁵⁵ М. Турлаков, пос.съч., с.54.

¹⁵⁶ ЦДИА, ф.176, оп.4, а.е. 2734, л.8.

¹⁵⁷ М. Турлаков, пос.съч., с.53.

¹⁵⁸ Пак там, с. 55.

¹⁵⁹ "Балкански земеделец", бр.14 от 14.X.1922 г.

че превратът трябва да бъде извършен до 1 ноември 1922 г. чрез съвместни действия на Врангеловата армия и буржоазните партии.¹⁶⁰ За своето участие белогвардейското командуване поставяше условия: включването в състава на новото правителство на белогвардейски генерал в качеството на военен министър, официално признаване на Врангеловата армия и превърщането на България в изходен пункт за война срещу Съветска Русия.¹⁶¹ Повтаряха се условията в сключеното през пролетта съглашение между Врангел и реакционните буржоазни партии. По-нататък на врангелистите не им се удава възможност да предявяват подобни искания. Ударът, който им нанесе земеделското правителство, подкрепено от БКП /т.с./, беше толкова съкрушителен, че занапред българската буржоазия не си направи труд да ги организира и използува. За нея белогвардейците престанаха да бъдат реална политическа сила.

Намиращите се във Великотърновски окръг врангелистки части бяха до такава степен разпилени, че в Свищов от някогашния Корниловски дивизион останаха 50 души,¹⁶² а в Севлиево дроздовците едва наброяваха 45 души.¹⁶³ С цената на много усилия белогвардейците успяха да запазят, макар и в непълен състав, щаба на 1-ви армейски корпус.¹⁶⁴ Поставени в положение на конспиративно съществуване, тези подразделения не представляваха сериозна опасност за властта и населението.

Решителната разправа на земеделската администрация с врангелистите в окръга изненада неприятно търновската буржоазия. Окачествявайки акцията на земеделците като "большевишко", тя обвини властите, че са действували в съгласие с Москва.¹⁶⁵

¹⁶⁰ "Победа", бр.181 от 11.IX.1922 г.

¹⁶¹ "Земеделско знаме", бр.6 от 14.IX.1922 г.; "Право дело", бр.11 от 10.IX.1922 г.

¹⁶² ЦДИА, ф.176, оп.4, а.е.2734, л.419, 431.

¹⁶³ Пак там, л.294.

¹⁶⁴ Пак там, л.421.

¹⁶⁵ "Търновска конституция", бр.1 от 10.IX.1922 г.

Катастрофално завърши и подготовката от Конституционния блок акция. На 17 септември идващите от В. Търново селяни разгромиха въоръжените отряди на блокарите между с. Арбанаси и Г. Оряховица, след което овладяха града и разбиха клубовете на блоковите партии. За да спаси живота си, Ат. Буров бе принуден да се укрива из околните села, а след това да емигрира в Румъния.¹⁶⁶

x x x

Проследявайки разvoя на взаимоотношенията между врангелистите и българската общественост във Великотърновски окръг през 1922 г., в заключение можем да направим някои най-общи изводи, които се налагат сами по себе си от изложения документален материал.

Първият извод е във връзка с участието на врангелистите в политическия живот на страната. Съществуващото досега съвящане, че през 1922 г. белогвардейските части са били непрекъснато използвани от реакционните буржоазни партии за борба срещу правителството на БЗНС и БКП /т.с./, се нуждае от известна преоценка. Фактите показват, че през първите месеци от пребиваването си в България руските контрареволюционери поради заетостта си с разрешаването на свои проблеми, свързани с подготовката за поход срещу Съветска Русия, съзнателно избягват да се обвързват с буржоазните партии и намесват в политическите борби. Такова е тяхното поведение докъм края на март, когато земеделското правителство с постановлението си за разоръжаването на белогвардейските части постави под съмнение възможността България да бъде използвана като плацдарм за борбата им срещу съветските републики. При това положение врангелисткото командуване, като се ръководеше от свои интереси, а не от тия на българските буржоазни партии, пристъпи към подготовката на конспиративен заговор за събарянето на земеделското правителство. През пролетта на 1922 г. врангелистите не само че не бяха оръдие на българската буржоазия, а, напротив, българските буржоазни партии бяха използвани от тях като такова за постигането на определени политически цели. В резултат обаче на удара, който земеделското правителство нанесе на бело-

¹⁶⁶ Н. Ирибаджаков, пос. съч., с. 41.

гвардейците през май, и настъпилото след това прегрупиране в лагера на българската буржоазия постепенно съотношението на силите в съюза между реакционните буржоазни партии и руските контрапрореволюционери се промени в полза на буржоазните партии. За да преодолеят по-бързо последиците от майските събития, през лятото на 1922 г. врангелистите прибягнаха до предлаганата им от българската буржоазия материална помощ и съвсем скоро изпаднаха под нейната икономическа и политическа зависимост. В началото на септември белогвардейските части се оказаха отново замесени в заговор срещу земеделското правителство. Но този път за разлика от пролетта те действуваха под въздействие и в интерес на българските буржоазни партии.

Въвлечането и използването на врангелистите през лятото и есента на 1922 г. от българската буржоазия в ежедневните ѝ котерийни борби срещу БЗНС и БКП /т.с./ наред с редицата си отрицателни последици имаше и някои положителни страни. От една страна, то съдействува в най-значителна степен за разлагането на Врангеловата армия в България, а, от друга, за окончателното ѝ компроментиране пред покровителите ѝ от Запад.

Вторият извод се отнася до отношението на земеделското правителство към врангелистите. Въпреки антисъветската насоченост на Ньойския договор, който до голяма степен предопределяше и основното съдържание на външната политика на България, и на момента в поведението на българското правителство към белогвардейците да се забелязваха известни прояви на антисъветизъм, трябва да отбележим, че това не ни дава основание да характеризираме политиката на земеделския режим като антисъветска. Напротив, всички данни от документалните източници сочат, че при определянето на своето отношение към Врангел и неговата армия правителството на БЗНС нито за миг не се е ръководело от никакви антисъветски чувства и намерения. Нещо повече, правителството на Ал. Стамболовски използуваше и най-малките разногласия сред великите сили по "руския въпрос" за нанасяне на удар срещу врангелистите и за установяване на контакти със Съветска Русия. За това Г. Димитров справедливо характеризира дейността на Стамболовски като пръв сериозен опит за изменение на антинародната вътрешна и външна политика на сгруппираните около

династията на Кобургите клики на едрата буржоазия и насочването ѝ по нов демократичен път, в интерес на народа и светлото бъдеще на родината.¹⁶⁷

Третият извод е свързан с дейността на ОК на БКП /т.с./ във В. Търново като ръководител и организатор на борбите на трудещите се против руската и българската реакция. В хода на тези борби търновският окръжен комитет направи решителна крачка по пътя на своята ленинизация, с което успя да постигне два важни резултата с положително значение. Преди всичко той подготви политико-психологическата основа за развитието на единофронтовското движение в окръга. От друга страна, с разгрома на врангелистите и с провалянето на плана им за поход срещу Съветска Русия се създадоха обективни предпоставки за развитието на възвръщенското движение сред руски-те белоемигранти.

¹⁶⁷ Г. Димитров, Съчинения, т.12, с.206.

ВРАНГЕЛЕВЦЫ И БОЛГАРСКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ
ВЕЛИКОТЫРНОВСКОГО ОКРУГА В 1922 Г.

Людмил Спасов

/Резюме/

В настоящей статье на основе богатого документального материала автор раскрывает сложность и динамику взаимоотношения между врангелевцами и болгарской общественностью в одном из районов самой обостренной классово-политической борьбы в Болгарии в 1922 г. Разъясняются причины, по которым на фоне международной и внутренней политической обстановки правительство А.Стамболовского приняло остатки армии Врангеля, а также и позиции трех основных политических сил болгарского общества - БЗНС, БКП /т.с./ и блока буржоазных партий по вопросу о врангелевцах. Подробно разработан вопрос об участии врангелевцев в политической жизни страны.

В заключительной части статьи подчеркивается, что своей деятельностью ОК БКП /т.с./ в г.В.Търново способствовал в значительной степени о разложении белогвардейских частей в округе.

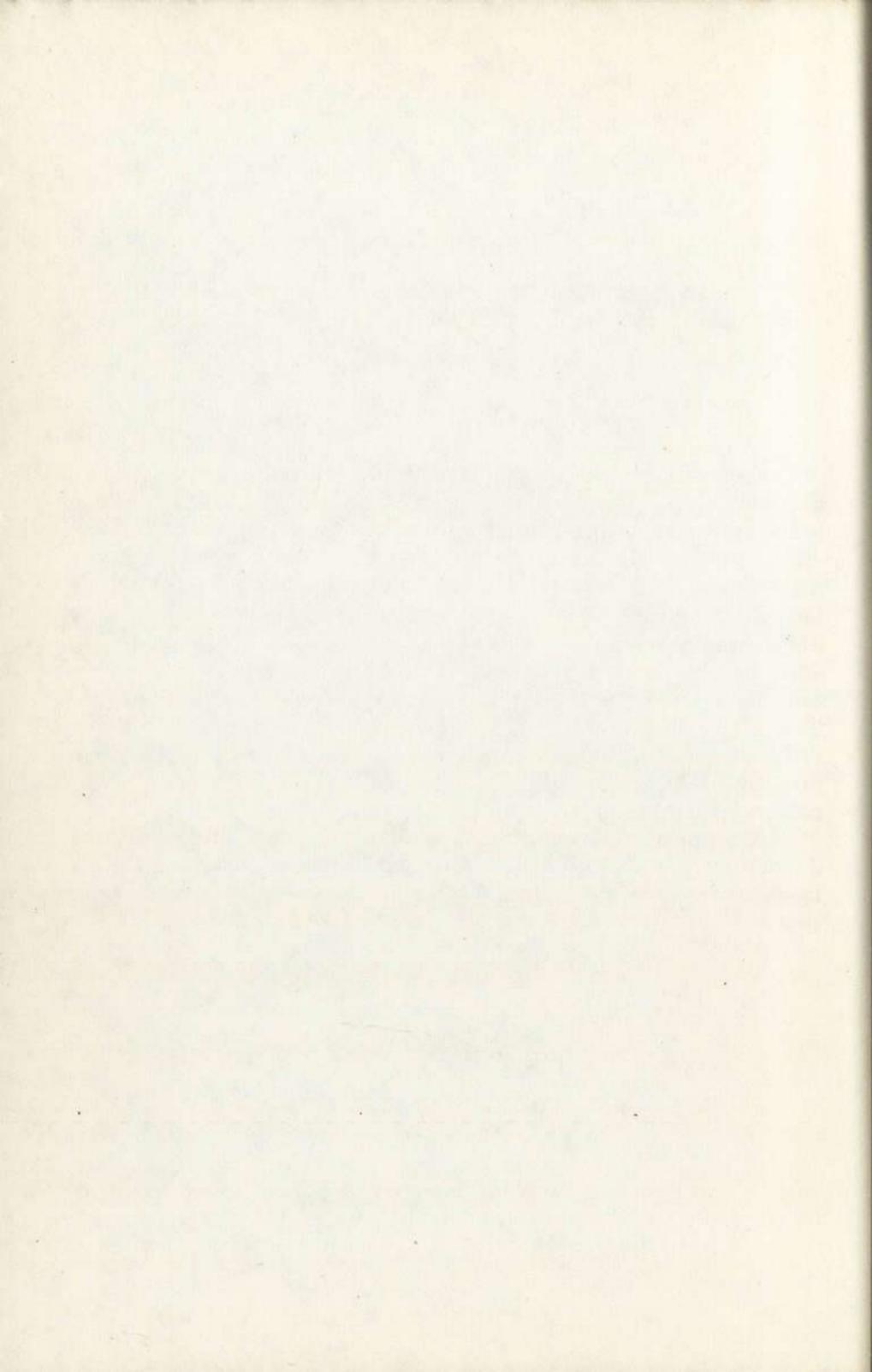
LES PARTISANS DE WRANGEL ET LA POPULATION
BULAGRE DANS LA REGION DE VELIKO TIRNOVO EN 1922

Ludmil Spassov

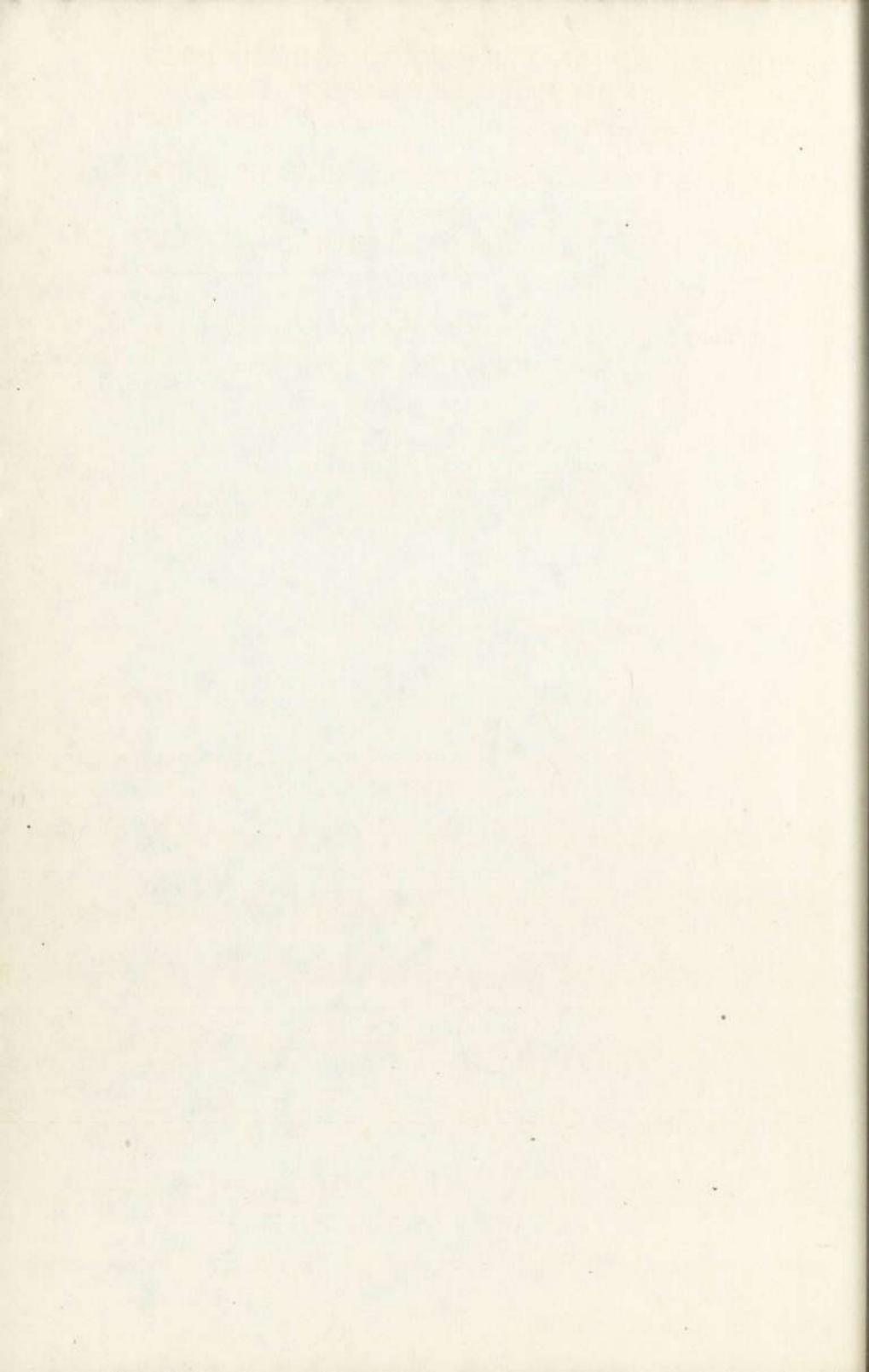
/Résumé/

Se basant sur un riche matériel documentaire, l'auteur du présent article découvre la complexité et le dynamisme des rapports entre les partisans de Wrangel et la population dans une région bulgare où les luttes de classe en 1922 sont des plus passionnées. Sur le fond d'une situation extérieure et intérieure tendue sont étudiés les motifs pour lesquels le gouvernement d'AI. Stamboliisky accueille les restes de l'armée de Wrangel, ainsi que les positions des trois facteurs politiques de base dans la société bulgare /l'Union nationale des agriculteurs bulgare, le PCB /s.é./ et le bloc des partis bourgeois/ sur le problème des partisans de Wrangel. L'auteur fait une étude approfondie sur la participation des partisans de Wrangel à la vie politique du pays.

En conclusion on souligne que l'activité du comité régional du PCB /s.é./ à Véliko Tirnovo a contribué en grande partie à la décomposition des détachements de la garde blanche dans la région.

СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ
COMMUNICATION ET DOCUMENTS

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIV, кн. 3 Факултет за история 1976 – 1977

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIV, livre 3 Faculté d'histoire 1976 – 1977

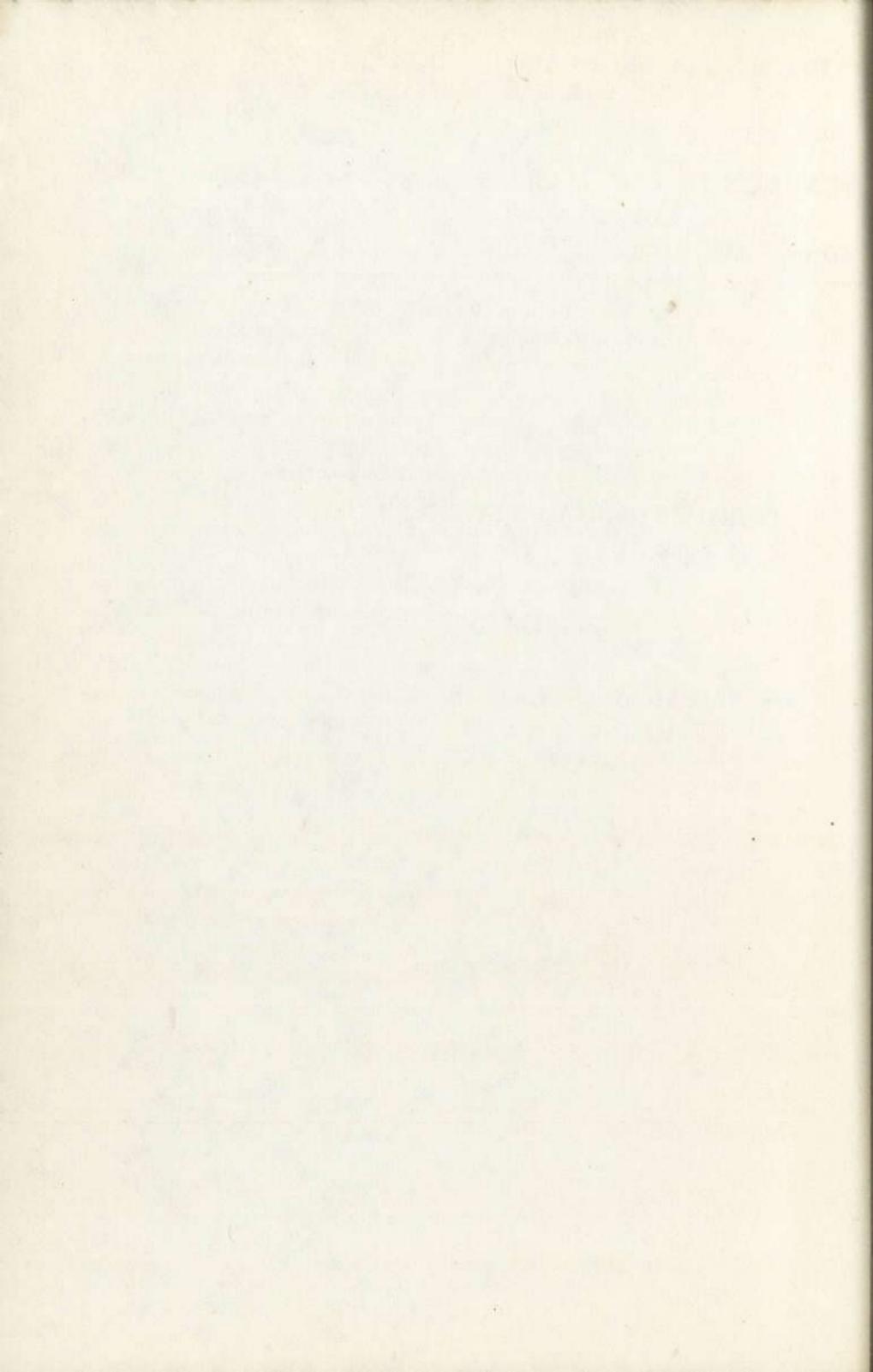
МАРГАРИТА БЕЛОВА

РЕЛИГИЯТА НА ОДЕСОС, ДИОНИСОПОЛИС
И БИЗОНЕ В ПРЕДРИМСКАТА ЕПОХА

MARGARITA BELOVA

LA RELIGION D'ODESOS, DE DIONYSOPOLIS
ET DE BISONÉ A L'EPOQUE PREROMAINE

Велико Търново, 1978

Въпросът за духовната култура на гръцките градове-колонии по нашия бряг на Черно море може да се каже, че почти в този си аспект като въпрос за цялостното развитие на религията на тези градове изобщо не е поставян досега. В повечето случаи имаме известни публикации на оброчни материали или като епиграфски паметници¹, или като произведения на изкуството.² В някои случаи този въпрос е засяган и във връзка с изясняването на монетите, сечени в тези градове, и техните изображения, и то най-вече с паметници от Одесос.³ Напоследък обаче при разгърнатата интензивна археологическа работа по черноморското крайбрежие и материалите значително нарастваха и дават вече възможност за едно по-цялостно проучване и на духовната му култура и религия. През последните години в това направление известен опит направи М. Мирчев⁴ да систематизира данните, които имаме по различни пътища за храмове в Одесос през цялата античност, но той не е засегнал изобщо въпроса за характера на религията им и нейните особености, още по-малко в предимската епоха.

Изясняването на този въпрос дава възможност не само да се хвърли светлина на самата религия на тези градове, но и да се поставят въпроси за духовната им култура, за ролята на тракийския елемент в нейното формиране и развитие, за взаимодействието между гръцкия и тракийския елемент в нея в периода на най-интензивния им духовен живот до превземането им от римляните. По този начин се създава една здрава основа за изясняването на развитието на културата на тези градове през римската епоха и съществуващите особености в нея.

¹G. Mihailov, I G Bulg. I, S, 1970.

²Г. Тончева, Скулптурата от Одесос от V - I в.пр.н.е. - ИНМВ V, 1969, с.4.

³B. Pick, Die antiken Münzen von Dakia und Mösien, B. 1, 2.

⁴М. Мирчев, Антични храмове в Одесос. - ИНМВ III, 1967, с. 21 - 38.

Такова едно изследване е особено интересно и наложително именно за градовете в тази част на черноморското крайбрежие, където – като най-ясно това се чувствува в Одесос – най-рано прониква тракийското влияние вероятно поради много силната тракийска среда тук. За съжаление материалите от Дионисополис и Бизоне са съвсем малко все още и съвсем недостатъчни за едни по-категорични заключения, но и тук все пак вече поне могат да се поставят известни проблеми з разрешение в тази насока.

Въпросът е разгледан поотделно за отделните градове, тъй като картината в тях в много случаи е доста различна. Отделните култове при това изложение са разгледани също степенувано, като на първо място са поставени тези, които имат най-голямо значение в религията на града.

Одесос

Доскоро всички изследователи бяха единни по въпроса за първенствуващо място на Великия бог в религията на античния Одесос.⁵ Напоследък обаче в литературата се постави въпросът за това, дали още в предимската епоха той е вече главен бог⁶ на града. По-обширно по този въпрос ще се спрем в следващите страници. Тук ще отбележим само, че големият брой паметници, свързани с неговия култ, както и фактът, че жреците му са епоними на града в римската епоха⁷, говорят за това, че Великият бог е заемал първенствуващи положения в пантеона на града.

Поставя се още въпросът, кога Великият бог е изместили Аполон и е станал върховен бог на града. Паметниците не позволяват да се фиксира точна и определена датировка по този въпрос. Ако разгледаме обаче множеството монети с неговия образ,⁸ бихме могли да предположим, че когато е

⁵ B. Pík, op.cit.

⁶ S. Gočeva, Der Apollokult in Odessos /sous presse/.

⁷ G. Mihailov, I G Bulg. I, №47, 77 bis.

⁸ Н. Мушков, Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, С., 1912, № 1529-30, 1532-35, 1542, 1547-48 и др.

започнало тяхното сечене, Великият бог е заемал положение в религията на града, поне наравно с Аполон.

За изясняването на култа на Великия бог в Одесос преди всичко изключително ценни сведения дават анализите на иконографските му типове. Изобразяването му ⁹ например в полулегнало положение на някои монети и образи дава основание да бъде окачествен като владетел на подземния свят – Плутон, който взема участие в пиршеството на боговете. Сред изображенията на бога особено място заслужават онези, при които той е представен с черти на Тракийски конник.¹⁰ Тези именно паметници, както нееднократно е изтъквано, засвидетелствуват родството му с Хероса. Изказвани са най-различни предположения относно начина и степента на влиянието ¹¹ на култа на тракийския Херос върху този на Великия бог.

Разгледаните два иконографски типа будят и предположението, че култът на Великия бог се е родил отシンкретизма между гръцкия Хадес и Тракийския конник. Допирните точки, благодарение на които е станало това взаимопроникване, трябва да търсим във вторичните функции на едното и другото божество. Трети иконографски тип срещаме по монети от II в. пр.н.е.¹² Подставката под това изображение на монетите според неговия изследовател показва, че прототипът му е статуя, която следва да се отнесе към IV в. пр.н.е. Според Г. Тончева¹³ тя е един от копията на статуя на атически майстор или може би на статуята на Зевс, работена от Мирон. Скулпторът на статуята на Великия бог от Одесос е добавил като атрибут рога на изобилието, характерен за него. Според същата авторка в града освен тази статуя на бога е имало и още една, която за разлика от първата не била с пан-

⁹ Н. Мушков, Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, С., 1912, № 1529, 1532, 1534, 1552.

¹⁰ Пак там, № 1528, 1552.

¹¹ Т. Герасимов, Принос към нумизматиката на Одесос.-ИВАД, XI, 1960, с. 59.

¹² Н. Мушков, цит. съч., № 1525-26, 1533.

¹³ Г. Тончева, цит. съч., с. 4.

делка в косата, а с бършлянов венец и е копие на монументалната статуя на Зевс от Леохарес.¹⁴

При анализа на атрибутите на Великия бог на първо място трябва да обърнем внимание на техния голям брой. Това изобилие не може да се обясни с нищо друго освен с много-бройните му функции и неговата сложна природа – резултат може би на наслояването на различни религиозни елементи в неговия култ. Неизменно богът се изобразява с брада, рог на изобилието. С брада обикновено се изобразяват Зевс, Дионис, Хермес, Плутон и Посейдон.¹⁵ Рогът на изобилието е атрибут на Плутон и символизира плодородието, с което божеството дарява хората. За същото говори и патерата, която също е негов чест атрибут.

След автономните монетни типове от II – I в.пр.н.е. внимание заслужава и изображението на предмет, който Т. Герасимов¹⁶ твърде резервирано тълкува като фар. Като се има пред вид неговото предпазливо предположение, допустимо е да се смята, че Великият бог е бил почитан и като покровител на мореплаването. Морските функции на това божество се подкрепят и от виждането на Н. Мушмов, според когото върху някои монети е изображен Великият бог с кораб¹⁷ и кормило. Като се има пред вид значението на морето и свързаната с него търговия за Одесос през късната елинистическа епоха, може да се допусне, че в представите на одесосци за това така популярно божество са отразени интересите, свързани с морето и мореплаването. В полза на тезата, че Великият бог може да бъде покровител на морските занаяти, говори и следното наше наблюдение: върху монети и епиграфски паметници от западнопонтийските градове е отбелязано почитането на морски божества – Посейдон в Томи¹⁸, Истрос¹⁹ и Анхиало²⁰,

¹⁴ Г.Т ончева, цит.съч., с. 4.

¹⁵ B. Pick, op.cit., I, № 2189.

¹⁶ Т. Герасимов, цит.съч., с. 60.

¹⁷ Н. Мушмов, цит.съч., № 1529.

¹⁸ Пак там, № 1842, 1863-65, 1892, 1912, 1964, 1992, 2022.

¹⁹ Пак там, № 185, 201.

²⁰ Пак там, № 2833.

Понтос в Томи²¹. Ако съдим по това, че двете звезди на Диоскурите са атрибут, който ги характеризира като морски божества, те се срещат в Калатис²², Томи²³ и Дионисополис²⁴. С атрибути на морски божества върху монети на Истрос срещаме образите на Атина Никефорос²⁵ и Фортуна²⁶, а върху монети от Томи освен тях се явяват Ерос²⁷ и Афродита²⁸. Върху монетите от Одесос липсва изображение както на Посейдон, така и на каквото и да било морски божества. Само в един надпис от II в.пр.н.е.²⁹ се сочи, че в града е имало храм на Посейдон, който е едновременно и на Великия бог. Това е до известна степен потвърждение, че Великият бог е имал функции, сходни с тези на гръцкия Посейдон. Вероятността на предположението за неговия морски характер се увеличава и от обстоятелството, че в Истрос има изображения на брадат бог, за което Б.Пик³⁰ предполага, че е на Великия бог или на Тракийския конник. Интересното в случая е това, че зад бога е изобразена птица, определена от Пик като морски орел. Ако неговото твърдение е правилно, това е символ, ясно сочещ връзките на бога с морето.

Интерес будят и някои изображения, върху които заедно с бога е изобразена амфора, обърната с устието надолу, като от отвора ѝ изтича течност³¹, тълкувана като атрибут на пло-

²¹ Н. Мушков, цит. съч., № 2301.

²² Пак там, № 207, 221.

²³ Пак там, № 1726.

²⁴ Пак там, № 74.

²⁵ Пак там, № 197.

²⁶ Пак там, № 199.

²⁷ Пак там, № 1751.

²⁸ Пак там, № 1985.

²⁹ G. Mihailov, I G Bulg. I, No 67.

³⁰ B. Pick, op. cit.

³¹ Т. Герасимов, цит. съч., с. 63.

дородието, което богът дарява. Има предположение, че чрез течността, която се излива от амфората, е показано свещеното излияние, което прави богът.³² Поне доколкото ни е известно, амфората не е била използвана от елините за извършване на излияния при жертвоприношения. Съд, от който изтича вода, е атрибут на водните божества. Такъв е случаят при изобразяването на речното божество Хеброс ³³ върху монетите на Филипопол. Урната е атрибут и на нимфите.³⁴ Заедно с това твърде често тя е заменяна с ваза или с някой друг съд. Така например нимфите на редица места се изобразяват с ваза, а формата на съда при речния бог Истрос е неопределена.³⁴ Понякога, макар и по-рядко, водните божества се изобразяват и с амфора. Такъв е случаят с нимфите на релефа от Мадара.³⁵ Посочените паралели дават възможност да направим извода, че амфората върху одесоските монети, както и заменящата я понякога ваза, от която изтича вода, характеризират бога и като покровител на водното богатство. Знаем, че такова не липсва на Одесос: брегът се миел от морето, а природата дарила тази брегова ивица с удобен залив. Тук минава река Камчия и Провадийска река, която се влива в пълноводното Варненско езеро, което местните жители използвали още от праисторическо време.

Едновременно с това Великият бог се явява и като аграрно-хтонично божество. Иконографски това съчетание е осмислено чрез изображения, върху които държащият рога на изобилието бог е представен с амфора или ваза, от която изтича вода, с кормило, фар или кораб.³⁶ Съчетанието на водни и хтонични функции се среща и при речния бог Хеброс³⁷, чиято

³² Т. Герасимов, цит. съч., с. 65.

³³ К. Колев, Монетите като извор за историята на Пловдив и Пловдивския край, Пл., 1966, с. 64.

³⁴ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités. V, 1912, p. 604.

³⁵ В. Добруски, Материали по археологията на България.— СБНУ XIII, 1896, с. 403.

³⁶ Н. Мушков, цит. съч., № 1526.

³⁷ К. Колев, с. 64.

природа върху филипополските монети е охарактеризирана не само с урна, от която изтича вода, а и с растително клонче, мак³⁸ и плодно дърво.³⁹ Съчетанието на водни и аграрни функции на речните божества във Филипопол личи и от съвместното им представяне върху монети заедно със градската богиня, която държи житни класове.⁴⁰ Подобни комбинации наблюдавахме в Томи⁴¹ и Истрос при монетни образи на Тюхе. Хтоничният характер на богинята е фиксиран посредством рога на изобилието. Функциите ѝ на морско божество в Томи са означени чрез съвместното ѝ представяне с Понтос, а в Истрос – чрез представянето и с емблемата на града – морски орел върху делфин, атрибути, които сочат, че богинята има власт над морето. Съчетанието на хтонични с водни функции наблюдаваме върху един релеф от Саладиново⁴², където нимфите на изворите са изобразени заедно с Гения на смъртта. Една от тях държи житни класове.

Неанализирани остават още няколко атрибути на Великия бог – боздуганът, шлемът и копието. Изображенията с копие напомнят ранните изображения на Конника по нашите земи⁴³ върху Луковитското съкровище⁴⁴, съкровището от Летница⁴⁵, колана от Ловец,⁴⁶ пръстените от Дуванли⁴⁷ и изображенията

³⁸ К. Колев, с. 64.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Н. Мушмов, цит. съч., № 1842.

⁴² G. Mihailov, I G Bulg. No 1342-44.

⁴³ Н. Мушмов, цит. съч., № 1527

⁴⁴ Д. П. Димитров, Материална култура и изкуство на траките през ранноелинистическата епоха. – Сб. Археологически открития в България, С., 1957, с. 58.

⁴⁵ Ив. Венедиков, П. Павлов, Новооткрито тракийско съкровище от с. Летница. – Изкуство, 1964, XIII, с. 20.

⁴⁶ Ив. Велков, Сребърен колан от с. Ловец, Старозагорско. – ИАИ VIII, 1934, с. 18 – 23.

⁴⁷ Т. Герасимов, Златна апликация на Тракийския конник. – ИАИ XV, 1946, с. 65.

по монети на Котис I, Скотос и Стойос⁴⁸. При това положение идва изводът за най-ранни влияния на иконографията на Тракийския конник от вътрешността на страната върху тази на Великия бог. Като се има пред вид, че обикновено посочените атрибути символизират военни функции, би могло да се допусне, че такива е притежавал и Великият бог.

За да приключим с анализа на отделните паметници, следва да обърнем внимание и на онези от тях, които имат косвено значение. Надписът ΔΛΡΩΣΛΔΩ на някои монети говори, че в чест на бога са били устройвани тържества⁴⁹. По мнение на Т. Герасимов те водят началото си от II в.пр.н.е. /110 - 130/. Този празник е упоменат на монети от императорската епоха и бил придружен със сакрални игри. Великият бог се споменава и на някои надписи от Дионисополис и Истрос. Вероятно той не е изолиран от почитания в Одесос култ и по всяка вероятност тъждествен с него. Интересно в това отношение е мнението на Т. Герасимов, че изображенията върху монетите от Дионисополис и Томи са подражание на одесоските статуи на бога.⁵⁰ Интерес представлява и изображението на женска глава върху някои монети.⁵¹ Богинята е изобразена с обици и огърлица. Тя е определена от Б. Пик⁵² като корелат на Великия бог. Липсата на сходни символи с тези на Великия бог обаче ни кара да се съмняваме във верността на това твърдение. На една теракота от Одесос⁵³ Великият бог е изображен с бръшлянов венец. Това дава основание на някои автори да смятат, че съществуваシンкретизъм между него и Дионис⁵⁴, още повече, че има монети, върху

⁴⁸ Н. Мушков, Монетите на тракийските царе. - Г ПлНБМ 1925, с. 201.

⁴⁹ Т. Герасимов, Култова статуя на Великия бог Дарзлас в Одесос. - ИВАД, VIII, 1951, с. 65.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ B. Pick, op. cit., No 2177.

⁵² Ibidem.

⁵³ М. Мирчев, Сбирка от теракоти в музея на гр. Стадин. - ИВАД, X, 1956, с. 16.

⁵⁴ Г. Тончева, Принос към иконографията на Великия бог на Одесос. - ИАИ XVIII, 1952, с. 87 - 89.

които Великият бог е изобразен с тирс.⁵⁵ Тези атрибути отново потвърждават хтоничната му природа, като бръшлянът подчертава и функциите му на бог на растителността. Заедно с това бръшлянът сочи и връзката му със залгробния свят. В елинистическите гробници от с.Руен, Бургаски окръг, Созопол, както и Несебър, са намерени венци, които са били полагани в съответствие с погребалните обичаи на главата на мъртвите.⁵⁶

Многобройните атрибути и специфична иконография на Великия бог са привлекли вниманието на много изследователи. Почти всички са единодушни за ролята на местно тракийско божество в създаването на неговия култ.⁵⁷ Различията в мненията се изразява по отношение на гръцкия компонент в неговата религиозна същност. Б.Пик⁵⁸ отдава значение на Плутон. Впоследствие М. Ростовцев изтъква значението на елевзинските мистерии за проникването на култа на Плутон по черноморското крайбрежие.⁵⁹ Обстоятелството, че Плутон, който лежи в основата на култа на Великия бог, е едно от главните божества в елевзинските мистерии, наистина дава основание да предполагаме, че Плутон се е наложил тук вследствие разпространението на елевзинските мистерии. Мнението за разпространението им по западния бряг на Черно море може да се потвърди до известна степен от наличието на паметници, изобразявачи персонажи от елевзинския ансамбъл, като Деметра, Дионис, Хермес, Приап. Обаче те все още не са достатъчно основание, за да дадем право на съществуване на тази теория.

Особено място при оформяне култа на Великия бог се от-

⁵⁵ Н.Мушков, Монетите на тракийските царе..., № 1532.

⁵⁶ М.Лазаров, Тракийската гробница при с. Руен, Бургаски окръг. Археология XII, 1971, кн. 4, с. 65.

⁵⁷ Г.Тончева, Принос към иконографията..., с. 89.
G.Kazarov, Megas.-R E XV, 1937, col.226; A.Salač, Le grand dieu d'Odesos.- В С Н LII, 1926, p. 397.

⁵⁸ P.Pick, Thrakische Münzbilder. - Jd D A I 1898, S.184.

⁵⁹ М.Постовцев, Роспись Керчанской гробницы, открытой в 1891 г. - Сборник в честь графа Бобринского, С.Петербург, 1891, с. 3 и сл.

дава на култа на самотракийските божества. Още Б.Пик⁶⁰ изказва мнение, че първоначално Великият бог бил почитан в храма на самотракийските богове. Общото светилище, както и участието на жреците на Великия бог в самотракийските мистерии⁶¹ са дали основание на Салач⁶² да твърди, че самотракийските богове са били свързани с Великия бог на одесосци. Имаме много сериозни основания, които ни карат да погледнем сериозно върху тази теоретична постановка. Те се свеждат до голямото разпространение на култа на Диоскурите и самотракийските богове в този район на Черноморието;⁶³ посочените религиозни връзки между Одесос и Самотраки; предположението за общ храм на Великия бог и самотракийските богове, както и сходството в имената, функциите и атрибутите на разглежданите божества. Не всички обаче посочени аргументи са неоспорими и това именно ни кара да не приемем тази теоретична постановка безрезервно. Т.Герасимов⁶⁴, пък и Г.Тончева⁶⁵ изказват мнение за връзката на Великия бог с Дионис. По-горе вече посочихме аргументите, които подкрепят тяхното мнение. Изказаните мнения впрочем не се самоизключват. Известна е ролята на Дионис в елевзинските мистерии. Имам пред вид в същност взаимното проникване между елевзинската и самотракийската религиозна система. Дори може да се приеме, че самотракийската религия акумулира в себе си някои елевзински елементи и се явява до известна степен носител на елевзински религиозни тенденции.

От всичко казано допук ни се струва най-правдоподобно мнението, че още в предримската епоха Великият бог е зает вече важно място в пантеона на Одесос. За голямата почит, на която той се е радвал, говори и наличието на изображения на негови монументални статуи по монети. Върху тях Великият бог е бил представен в цял ръст и хитон с ръкави,

⁶⁰B.Pick, Thrakische..., S. 161.

⁶¹A.Salač, op. cit.

⁶²Ibidem.

⁶³Ibidem.

⁶⁴Т.Герасимов, Култовата статуя..., с. 67.

⁶⁵Г. Тончева, Принос към иконографията..., с. 87.

чиито поли падат в тежки гънки надолу. Над него е спуснато наметало, на което единият край е преметнат през лявото му рамо. В дясната си ръка богът държи патера, а в лявата – рог на изобилието, от който се подава грозд. Косата е била привързана с венец, увит с тънка лента. Според Т. Герасимов така описаната статуя е била дело на някой забележителен скулптор, създадена специално за Одесос.⁶⁶

В полза на мнението за голямата му популярност е и изказаното мнение за наличие на негов храм в града.

Все пак при сегашното състояние на наличния материал не може със сигурност да се определи кога точно Великият бог заема първенствувашо място в пантеона на града, но към времето, когато започва сечене на монети с неговия образ, той вече играе известна роля в неговия пантеон. Според Б. Пик, с което е съгласен и М. Мирчев⁶⁷, в предримската епоха неговият храм е бил общ с този на самотракийските божества, Деметра, Коре, а може би и Хермес. Както вече споменахме, в негова чест са били устройвани тържества, които водят началото си от II в. пр.н.е. и по-всяка вероятност са били придружени и със сакрални игри. По отношение на култа му могат да се направят по-обобщени заключения: той е бил хтонично божество, покровител на земното плодородие и владетел на царството на мъртвите. Заедно с това той е охарактеризиран и като бог на водното богатство, а също и като покровител на мореплаването и божество с военни функции. В етническо отношение той е синтез от елински и тракийски елементи. По отношение на тракийския елемент трябва да се приеме, че в неговата основа стои местно хтонично божество с иконография на Тракийския конник, а в основата на елинската религиозна същност лежи господарят на подземния свят Плутон. По какъв начин и чрез коя религиозна система той се е наложил тук, все още ни се струва неизяснено.

Вече споменахме, че като бог на колонистите, вероятно като главен бог на града в самото начало на основаването на колонията, е бил донесен култът на Аполон⁶⁸, който вероятно впоследствие е бил изместен от Великия бог в Одесос. Най-

⁶⁶ Т. Герасимов, Култовата статуя..., с. 69.

⁶⁷ М. Мирчев, Антични храмове..., с. 28.

⁶⁸ В. Pick. Die antiken..., No 2189.

ранният паметник, вероятно свързан с Аполон тук, е от V в. пр.н.е.,⁶⁹ но както казахме, култът му трябва да се приеме, че датира от основаването на града. Като се има пред вид какво е голямото значение на Аполон в метрополията Милет, няма място за съмнение, че той е донесен оттам.⁷⁰ На един от декретите на града⁷¹ е запазено указание да бъде поставен в храма на Аполон. Той е намерен близо до храмова постройка, която М. Мирчев⁷² приема за най-ранния храм на града и за храм на Аполон. Той е представлявал правоъгълна сграда, ориентирана по дългата си ос северозапад - югоизток. Като бог на колонистите той е оглавявал вероятно одесоския пантеон и неговият храм първоначално е служел за лапидарен архив на официалните документи на града. Той е запазил първенствувашото положение вероятно до края на класическата епоха. Доказателство в това отношение е и предположението, че тази глава е от монументална статуя на Аполон, което би потвърдило и официалния характер на култа му, дори нещо повече, позволява да се приеме, че през V в.пр.н.е., когато е била изработена статуята, Аполон е заемал все още първенствувашо място в пантеона на града. Според И. Фрел⁷³ статуята на Аполон в Одесос е била копие от статуята на Каламис от Аполония. Това негово мнение действително не може да се подкрепи с много сериозни основания и няма никакви по-точни данни за религиозните връзки на Одесос с Аполония в тази ранна епоха и това остава само едно предположение.

Към същото време са и теофорните имена, произведени от Аполон, които срещаме в много голямо количество от Одесос по епиграфски паметници⁷⁴.

⁶⁹ И. Фрел, Нов документ за статуята на Аполон от Каламис. - ИАИ XXI, 1957, с. 205.

⁷⁰ Fr. Bilabel, Milet und seine Kolonien. L. 1912, S. 89.

⁷¹ G. Mihailov, I G Bulg. I. No 43.

⁷² М. Мирчев, Античните храмове..., с. 22.

⁷³ И. Фрел, цит. съч., с. 74.

⁷⁴ G. Mihailov, I G Bulg. I.

Аполон продължава да се почита в града и през елинистичката епоха.⁷⁵ За това свидетелствуват изображенията му върху монети⁷⁶, две елинистически теракоти⁷⁷, които също могат да се свържат с култа към Аполон. Прави впечатление обаче, че върху монетите преобладавашо място заема не образът на Аполон, а този на Великия бог, което ни дава основание да смятаме, че през елинистическата епоха той започва да отстъпва своето първо място за сметка на Великия бог.

Изследователите, които по един или друг начин са засегнали култа на Аполон, са единодушни в мнението си, че Аполон се е наложил тук като бог на колонизацията и основател на града. Само така можем да обясним обстоятелството, че в неговия храм се е пазил лапидарният архив на града и впоследствие е бил изместен от наложилия се в града, създаден под тракийско и гръцко влияние култ на Великия бог, който става и основен бог на града.

Между божествата, за които са запазени сравнително доста паметници от предримската епоха в Одесос, се наредда и Тракийският конник. Изображения на Тракийския конник от Одесос и близките му територии от предримската епоха имаме седем.⁷⁷ Две от тях са намерени в самата Варна, а другите в светилището на Херос Карабазмос при с. Галата, Варненско. Ако разгледаме тези паметници, най-напред прави впечатление относително големият им брой, както и това, че някои от тях са намерени в светилище, което говори, че имаме работа с един от най-застъпените култове в Одесос. От изключително значение е и обстоятелството, че въпросните паметници са единствените релефи на Конника в нашите земи от предримската епоха. Казаното има още по-голяма стойност, като се има пред вид, че всички паметници са местно производство. Според последните изследвания на М. Оперман⁷⁸

⁷⁵ Н. Мушков, Монетите на ..., № 1529, 1538, 1542, 1547.

⁷⁶ М. Мирчев, Сбирка от теракоти..., с. 8.

⁷⁷ G. Mihailov, I G Bulg. I, No 85.

⁷⁸ М. Оперман, Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А. - Археология, 1973, кн. 3, с. 1.

изброяните принадлежат към т. нар. от него "Варненска група" която намира прототипове в гръцкото изкуство и по-специално в гръцката надгробна пластика. Показателно е и сходството на Херос Карабазмос с типовете на Хероса от надгробните плочи от Мала Азия, Атина и други области на гръцкия свят. Предимски изображения на Хероса има във вътрешността на Тракия преди всичко като ловец и воин⁷⁹ и в същото време с функции на земеделско божество. Тук в Одесос обаче се появяват за пръв път негови оброчни плочки с иконография, сходна с тази на гръцкия хероизиран мъртвец. Това именно определя решаващото значение на Одесос за създаването на иконографията на Тракийския конник, взета от гръцката иконография на надгробните плочи.

Херосът много често се изобразява с придружители. В защита по-често се срещат мъжки придружители.⁸⁰ На една от тях придружителят води жертвено животно⁸¹ към олтара. Ше ни се да вярваме, че това говори, че култът на бога бил обслужван от специални служители, чието задължение било участието им в различни церемонии при жертвоприношение на бога, отслужвани може би по време на специални тържества.

Не съвсем лесно е да се открие символичното значение на отделните атрибути на божеството и иконографските му особености. Действително съществуват тълкувания на отделните елементи от изображенията; но наред с тях има и такива, на които трябва да дадем особена интерпретация. Изображението на божеството като ездач вече е подлагано на анализ и се свързва с хтоничната му природа.⁸² За ловната сцена е изказано мнение, че символизира вечната борба на природата, в която Тракийският конник винаги е побеждаващо начало. За тенията, с която често богът се изобразява, не можем да кажем нищо ново, освен да припомним изказаното преди нас предположение, че тя го свързва с хероизириания мъртвец.⁸³

⁷⁹ И. Венедиков, Тракийският конник, Векове, кн. 4, 1972, с. 1

⁸⁰ М. Оперман, цит. съч., с. 5.

⁸¹ Пак там.

⁸² Д. Дечев, Тракийският Херос като бог-ловец. - Сп. БАН, кл. ист. - фил. 1945. X. с. 186.

⁸³ Пак там, с. 187.

Елементи от тракийско облекло по наше мнение намираме само в един паметник⁸⁴, където Херосът е изобразен с ниски ботуши. В останалите е облечен в обичайното си облекло – препасан хитон и хламида, което не отговаря на местното тракийско облекло, но с него се характеризира природата му на ловец. За това говори и ловното животно, сърната, върху един от паметниците.⁸⁵ Този случай свидетелствува, че в Галата Херосът е бил почитан в аспекта му на бог-ловец, символизиращ вечната борба на природата.

Като се има пред вид символичното значение на пантерата в гръцката религия, позволяваме си да предположим, че този атрибут е указание за хтоничната природа на божеството.⁸⁶ Почти всички изследователи са единодушни, че змията подчертава инферналния му характер.⁸⁷ От друга страна обаче, при траките тя е била свързана с култа към прадедите. Имам пред вид изображенията и върху култови огнища в двораца в Севтополис.⁸⁸ Дървото, както споменахме вече, се среща почти във всички паметници. В научната литература съществува мнение, че символизира дивата природа, над която господствува Тракийският конник.⁸⁹

Сред изброените паметници с особена стойност се отлихват онези, при които богът е окачен с тракийски епитети – *Ἐπέκοος* и *Καρδαβλιός*. Още първоиздателят на паметниците определя епитета *καρδαβλιός* като тракийски.⁹⁰ Напоследък се изказа и мнение, че той има локално значение и носи името на тракийско селище южно от Галата – Карабизия,

⁸⁴ G. Mihailov, I G Bulg. I, № 87.

⁸⁵ М. Мирчев, Разкопки край с. Галата. – ИВАД IX, 1953, с. 18, № 19.

⁸⁶ Daremberg-Saglio, Dictionnaire..., I, p. 963.

⁸⁷ Ив. Венедиков, Тракийският конник, Векове, 1972, кн. 4, с. 5.

⁸⁸ М. Чичикова, Севтополис, С., 1970, обр. 5.

⁸⁹ Ив. Венедиков, Тракийският..., с. 6.

⁹⁰ М. Мирчев, Разкопки..., с. 13.

по името вероятно на племето кробизи.⁹¹ Освен това на някои места бъжеството носи и гръцкия епитет *Επόκοος*, чийто буквален превод "вслушващ се" характеризира Хероса като благодетел на своите вярващи. Това е епитет, много разпространен в целия гръцки свят, и се употребява при боговете – покровители.⁹²

Въз основа на направения преглед на иконографията на паметниците, свързани с Тракийския конник от Одесос, може да се направи една по-цялостна характеристика относно почитателите и начина, по който се е почитал неговият култ. Безспорно остава направеното предварително заключение, че неговият култ прониква в Одесос още през елинистическата епоха. Смятаме, че това се дължи на тракийските селища около Одесос. Бихме могли да предположим, че първоначално почитателите му са били траки. Действително в изброените паметници липсват тракийски имена, но това се дължи вероятно на обстоятелството, че при траките често са носели и елински имена.⁹³ Наличието на тракийски епитети, с които е охарактеризирано божеството, и тракийските елементи в облеклото му подкрепят това наше предположение.

Надали гърците остават безучастни към този култ. Ако гръцките имена по надписите не са сигурни, то монетите с изображение на Великия бог като конник са красноречиво доказателство в това отношение.⁹⁴ Вероятността на нашето предположение се увеличава, като се вземе пред вид, че иконографията на Конника се създава от гръцки коропласти и че Одесос е една гръцка колония и се оформя като център, в която се създават неговите иконографски типове. Писмените данни в изброените паметници не ни дават много голямо основание да определим социалната принадлежност на посветителите. Това обаче не е попречило на някои изследователи да вземат

⁹¹ В. Герасимова-Томова, Тракийско селище край с. Галата, Варненски окръг. – Археология, 1972, кн. 4, с. 29-32.

⁹² O. Weinreich, Mitteilungen des Deutschen arch. Instituts. Ath. abt. XXXVII, 1912, S. 1 - 68.

⁹³ В. Бешевлиев, Проучвания върху личните имена на траките, С., 1965, с. 24.

⁹⁴ Н. Мушков, Монетите на ..., № 1529.

отношение и по този въпрос. Така М. Мирчев⁹⁵, имайки пред вид размерите на светилището в Галата, както и високата материална и художествена стойност на паметниците, заключава, че голяма част от посветителите тук са от имуществено-аристократичната върхушка. Действително светилището при Галата вероятно не е имало само локално значение, а е било свързано с населението на Одесос, и то с неговата имуществена върхушка. Самото светилище обаче е било изградено според тракийските традиции. Култът и храмът на бога по наше мнение са били обслужвани от специални служители, в чито задължения влизала и грижата за провеждане на тържества в чест на бога. Като аргумент на това наше твърдение бихме привели казаното по-горе относно изобразяването на приджители на бога.

Най-красноречиви и многобройни са данните, както е извествано не един път досега, които характеризират култа на Тракийския конник като хтонично божество. Задачата, която си поставяме в случая, обаче е да влеем по-конкретно съдържание в това понятие. Във връзка с това бихме посочили, че хтоничната природа предполага, че богът е свързан с царството на мъртвите. Тази му функция се потвърждава от анализираните по-горе данни. Показателно е и сходството на Херос Карабазмос с типовете на Хероса по надгробните плочи от Мала Азия и другите области на гръцкия свят. Аргументите, с които доказахме характера на бога като покровител на мъртвите, са в същото време и аргументи за функциите му на бог на плодородието. Това наше заключение идва съвсем естествено, като се има пред вид, че в повечето случаи то ва са неделими начала на хтоничните божества, произтичащи от връзката със земята, която ражда, а след това приема в недрата си цялата природа.

И така Херосът влиза в пантеона на Одесос като божество, което помага на хората. Епитетът *ΕΠΙΧΕΟΣ* ни кара да виддаме в него божество, което въздействува пряко върху съдбата на хората. Казаното ни дава възможност да го определим като бог с обобщаваща функция на генерален покровител. Той на езика на древната религия е охарактеризиран с епитета *ΕΠΙΧΕΟΣ* – вслушващ се в молбите на хората и от там покровител на хората, които му се молят.

⁹⁵ M. Мирчев, Разкопки на ..., с. 21.

Не са малко и паметниците, свързани с култа към Дионис и неговата свита. Като разглеждаме паметниците, свързани с неговия култ от Одесос, прави впечатление фактът, че преобладавашата част от тях са теракотни статуетки.⁹⁶ Паметници на монументалната скулптура и релефи със и без посветителни надписи и каквото и да било други епиграфски данни от самия Одесос липсват изобщо. Съществува само една монета с образа на Дионис, като нейното произхождение от Одесос се поставя под съмнение.⁹⁷ Казаното дотук навежда на мисълта, че макар и да съществува култ на Дионис в града, той все пак не е имал първенствующо значение в официалната му религия. По всяка вероятност редица паметници, свързани с Дионис и неговата свита, намерени в погребения, са служели като украсение на ковчезите на покойниците, което обаче все пак говори за тяхната и на техните близки, поръчали ковчезите, религиозна убеденост в силата на Дионис като божество, имашо връзки със задгробния живот. Наистина една част от теракотите са намерени, както смята М. Мирчев⁹⁸, в коропластна работилница.¹ Тя се намирала до североизточния некропол на Одесос и в съседство до гроб с изгаряне. Ако посоченото мнение е вярно, можем да смятаме, че основното производство на тази работилница е било да заловили нуждите, свързани с погребалните ритуали.

Ако съдим по многобройните изображения на маски, намерени в града, можем да твърдим, че в Одесос не е бил застъпен само инферналният аспект на Дионис през елинистическата епоха.⁹⁹ Това ни дава основание да смятаме, че в града е цъфтял театрален живот. Маската на Сатир,¹⁰⁰ намерена пак там, ни кара да смятаме, че персонажите на неговия тиастр били свързани с театралния живот, което явление е типично за елинистическата епоха и е засвидетелствувано и в пруги западнопонтийски градове.¹⁰¹

⁹⁶ М. Мирчев, Сбирката от теракоти..., с. 36.

⁹⁷ Н. Мушков, Монетите на..., № 1543.

⁹⁸ М. Мирчев, Сбирката от теракоти..., с. 36.

⁹⁹ Пак там, с. 48.

¹⁰⁰ Пак там.

¹⁰¹ G. Mihailov, I G Bulg. I, No 13, 307 bis.

Голяма част от теракотите, открити в Одесос, и то най-рано датирани, са от малоазийски произход, а голяма част от местните теракоти са подражание на тези от Мала Азия, която през елинистическата епоха се е славела като голям износител на теракотови статуетки с изображение на Дионисови ¹⁰² сцени. Това обстоятелство ни кара да смятаме, че Мала Азия способствувала за известно засилване на Дионисовата религия през елинистическата епоха в града. Известно е, че тази област точно в тази епоха се оформя като важен център на култа на Дионис и е способствувала за разпространението му в различните части на елинистическия свят, включително и в нашите земи. И действително може да се допусне, че местните саркофази са механично подражание на вносните и че Дионисовите фигурки са свързани с погребалните обичаи на местното население. Със същото основание обаче и дори с много по-голямо право може да се допусне и обратното. Имам пред вид голямото разпространение на подобни саркофази в Одесос, ¹⁰³ както и голямото значение на религията в живота на древните траки. Нещо повече-възможно е, както смята Т. Герасимов ¹⁰⁴, поръчката на саркофазите да е отговаряла на специалните интереси и религиозни вкусове на местното население.

Основата на това силно малоазийско влияние по отношение на Дионисия култ в Одесос трябва да търсим в икономическия просперитет на Мала Азия през елинистическата епоха, засилената миграция на малоазийските преселници и оформянето на Мала Азия като голям център на Дионисовата религия.

Ще обърнем внимание и на една статуяка на Пан ¹⁰⁵, и то именно на обстоятелството, че тя е местно производство. То-ва именно увеличава значението ѝ на религиозен паметник въпреки декоративното ѝ значение и сочи, че култът на Дионис не е бил чужд на Одесос. Голяма част от статуетките са части от саркофази, в центъра на които са се намирали Дио-

¹⁰² М. Мирчев, Сбирката от теракоти..., с. 36.

¹⁰³ Т. Герасимов, Антични саркофази от Одесос.-ИНМВ V, 1969, с. 49.

¹⁰⁴ Пак там, с. 53.

¹⁰⁵ М. Мирчев, Сбирка от теракоти № 83.

нис и Ариадна с наредени около тях персонажи от Дионисовия тиаст. Местните теракоти също са били част от саркофаг, в средата на който били изброени Дионис с Ариадна и вакханки, сатири, ероси, Хермес и Атис. Изобразяването на Ариадна по всяка вероятност е в съответствие с религиозните вярвания на малоазийското население, създало образите, от които подражавали одесоските коропласти, като се съобразявали с вкусовете на местното население и с неговите религиозни вярвания. Имаме пред вид голямото значение в тракийската религия на женското божество, водещо може би началото си от егейската богиня на вегетацията. Същото първоначално във функциите си е имала и Ариадна¹⁰⁶ и изобразяването на върху местни саркофази е трябвало да задоволи представата за подобно женско божество.

По отношение на сюжета бие на очи изобилието на персонажи от Дионисовия тиаст. Това е в духа на традицията от елинистическата епоха, като трябва още един път да се подчертава, че тези тенденции до голяма степен се налагат благодарение на влиянието на Мала Азия. Предпочитането на теракоти с подобен сюжет отговаряло на вкусовете на местното население, което имало предпочтение към оргиистичните тържества, чито мистерии пресъздавали Дионис като бог на умиращата природа.

Изобразяването на сатирите, както и на вакханките, дава представа за Дионисовите тържества, тъй като в тях много мъже и жени са се обличали като сатири и вакханки. Сведения за тържествата дават и изображенията на жени.¹⁰⁷ Те ни карат да вярваме, че по време на тържествата е имало специални оранти, които пеели, танцуvalи и отправяли молби към бога. Облеклото, атрибутите и другите предмети, с които се представят Дионис и членовете на неговия тиаст, също имат важно значение за изясняване на религиозните функции на бога. Върху нашите паметници Дионис се изобразява с ботуши, може би съобразено с вкусовете на тракийското население в колонията, ако се приеме мнението, че ловджийските ботуши имат тракийски произход.¹⁰⁸ Повечето от персонажите на

¹⁰⁶ Т. Герасимов, Антични саркофази..., с. 51.

¹⁰⁷ Пак там, с. 53.

¹⁰⁸ Г. Михайлов, Траките, С., 1973, с. 223.

Дионисовия тиаст са изобразени с венци, които в по-голямата си част са бръшлянови, а някои от цветята. Бръшлянът и цветята са традиционни символи на Дионис. Първият има особено значение в тракийската религия и се употребява като орнамент при паметниците на бога, предназначени за тракийските области, във време, когато този атрибут вече е изхвърлен от иконографията. Като традиционни символи на Дионис и неговите придръжители се считат и други атрибути, които срещаме по нашите паметници - кантарос, педиум и др. Зад тези символи винаги се крие конкретно религиозно съдържание и функционално значение. Кантаросът и тимпанът характеризират бога като бог на виното и плодородието, а бръшлянът като покровител на подземното царство. Педиумът при сатирите ги характеризира като пастирски божества. На един паметник една вакханка е изобразена с воал, което ѝ дава характер на обикновена танцьорка.¹⁰⁹

Един паметник от Одесос ни дава основание да предположим съществуването на връзки между храмовете на Дионис в Одесос и Дионисополис.¹¹⁰ В него се говори за проскения, която се дава на граждани от Одесос, и почетно място по време на дионасите, както може да се предположи от указанието за някакви празненства с официален характер в Дионисополис.

Така посочените материали ни дават основание да твърдим, че Дионис е божество, което е почитано в Одесос още от предимската епоха. Теракотовите статуетки с малоазийски произход или произведени под малоазийско влияние, потвърждават предположението, че това е едно религиозно явление, развило се тук под малоазийско влияние. Всички паметници без изключение са от елинистическата епоха, като най-ранните от тях са от IV в.пр.н.е. Явно Одесос не е останал чужд на модното за елинистическата епоха голямо разпространение на култа му, в което известна роля играе и Мала Азия.¹¹¹ Причината за това трябва да търсим в нейния икономически просперитет и оживлението на обществено-културния и живот и засилената миграция на малоазийските преселници. Голямо влияние в разпространението на Дионисовия култ

¹⁰⁹ Т. Герасимов, Антични саркофази, с. 58.

¹¹⁰ G. Mihailov, I G Bulg. I, № 13.

¹¹¹ Т. Герасимов, Антични саркофази, с. 58.

в тази част на Черно море е имал и съседният на Одесос Дионисополис, където Дионис се налага като епоним на града и има първостепенно значение в религията му. Дионисовите почитатели са били от средата на траките и елините, за което говорят теракотните статуетки, открити в погребения и с трупополагане, и с изгаряне. По всяка вероятност в Одесос са били устроявани и празници във връзка с Дионис. Възможно е и погребалните церемонии около гроба, за които говори Херодот¹¹², да са имали оргиистичен характер и да са били свързани с Дионис. Основание за това твърдение ни дават поголямата част от паметниците, свързани с Дионис, с погребален характер.

Дионис в Одесос вероятно е бил по-скоро почитан в неговия инвернален характер, но освен това той е бил и бог на плодородието и земята - т.е. преди всичко хтонично божество. В този лозарски край обаче не е бил чужд и аспектът му на бог на виното, а също и връзките му с театралния живот на града.

Синкретизъмът между Великия бог и Дионис, олицетворен чрез бръшляновия венец на главата на Дионис, се дължи на хтоничната природа на двете божества и е в резултат на тракийското влияние, и то до такава степен, че Великият бог е засенчил¹ Дионис.

От Одесос е известен и един релеф, който представя Артемида-фосфорос¹¹³. Тя е изобразена в дълъг хитон, с коса, издигната нагоре в кок. В ляската си ръка държи патера, а в лявата - две факли или високи копия. На гърба ѝ има колчан със стрели. Отляво на богинята е изобразено куче, а отляво - адортант. Почитането на Артемида в Одесос е засвидетелствувано и от три монети.¹¹⁴ На едната е изобразена Артемида с венец на главата, на другата зад нея е изображен полумесец, а на третата - тул. Патерата в ръцете на богинята при нейната оброчна плоча сочи извършването на жертво-приношение с възлияние и то свидетелствува за хтоничния характер на култа ѝ. Кучето е характерен атрибут на Хеката.

¹¹² Herodot, Hist. /H. Stein/, 8.

¹¹³ С. Тончева, Скулптурата в Одесос..., с. 38, № 14.

¹¹⁴ Н. Мушков, Античните монети.... № 1537. 15⁷³.

Нейн характерен атрибут са и двете дълги факли в ръцете на богинята. Те, свързани с полумесеца на едната монета, я характеризират като богиня на лунната светлина, която в този случай носи епитета Фосфорос. Според Г. Тончева оброчната плочка е намерена в храмова постройка, която тя определя като храм на Артемида-Фосфорос и Херос Карабазмос.¹¹⁵ Анализът на атрибутите по монетите и оброчната плочка ни дава основание да приемем, че се касае до едно и също божество. И в двета случая са подчертани функциите на Артемида Ловджийка и на Хеката. Възможно е и да е налице местно божество, охарактеризирано с атрибутите на Артемида и Артемида и Хеката, което обаче е мъчно да се докаже. Център на култа на тази богиня е било вероятно нейното светилище, което се намира на ул. "Червеноармейска" във Варна. То представлява правоъгълна сграда, градена в суха зидария. Наред с него има и свещена яма и извор.¹¹⁶

Една монета и четири теракотни статуетки сочат и наличието на култ на Деметра в града още от една ранна епоха.¹¹⁷ Теракотните статуетки са намерени според мнението на откривателя им в работилница в града. Наличието на такава работилница говори, че нуждата от задоволяването на населението с такива изображения е била значителна. За това нейно значение свидетелствува и фактът, че през елинистическа епоха образът ѝ се появява по автономните монети на града.

Булото и химатионът, с които е представена богинята, подчертават нейния матрален аспект. Булото при Деметра има и инфернален характер, защото напомня траура при открадването на Персефона. Житният клас на опакото на една от монетите¹¹⁸ свидетелствува, че тя е била почитана и като покровителка на земеделските култури и плодородието на почвата. Изобразяването ѝ на монети сочи и официалния характер

¹¹⁵ Г. Тончева, Скулптурата на Одесос..., с. 39.

¹¹⁶ G. Tonceva, *La sanctuaire de Heros Karabasmos d'Odessos.-Actes de I congr.sud-est europ., II, 1960, p.364.*

¹¹⁷ Цв. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева. Античните теракоти от България, С., 1971, с. 67.

¹¹⁸ Daremberg-Saglio, op.cit., I, p.1066.

на култа ѝ в града. Почитане на Деметра в нейния земеделски характер се дължи вероятно на присъствието на тракийско земеделско население в града.

Ако съдим по някои паметници от града,¹¹⁹ можем да приемем, че към III в. пр.н.е. храм в града са имали и самотракийските богове. В него са били поставяни и официалните паметници на Одесос, което говори за държавно-политическото значение на култа им. Голямото значение на Диоскурите и на техния култ в града не е изолирано явление, а е характерна особеност на религиозния живот на една голяма част от западнопонтийските градове.¹²⁰ Техният култ е запазил една здрава религиозна традиция и през римската епоха, когато Одесос участва в делегации в тържествата им в Самотраки.¹²¹ Според Пик, а към него се присъединява и М. Мирчев¹²² храмът на самотракийските божества е бил общ за Кабилите, Великия бог, Деметра, Кора и Хермес. Тази интересна хипотеза обаче ни се струва без сериозни доказателства.

В Одесос се срещат и паметници, свързани с култа на Афродита. Тя е изобразена в една статуарна група¹²³ заедно с Адонис¹²⁴ и Ерос. На друга статуя е изобразена сама¹²⁵ и освен това с нейния образ са открити още седем теракоти.¹²⁶ Всичко това ни дава основание да твърдим, че през елинистическата и късноелинистическата епоха Афродита прониква в религията на града. Погребалното предназначение на някои от теракотовите статуетки на Афродита е дало основание на Цв., Дремсизова¹²⁶ да смята, че богинята е изпълнявала и функ-

¹¹⁹ G. Mihailov, I G Bulg. I, No 42.

¹²⁰ A. Salac, ob.cit., p. 397.

¹²¹ Ibidem.

¹²² М. Мирчев, Античните храмове..., с. 25, и цит. лит.

¹²³ Г. Тончева, Скулптурата на Одесос..., с. 27.

¹²⁴ Цв. Дремсизова, Теракоти от Одесос. - ИВАД XVIII, 1952, с. 353.

¹²⁵ Пак там.

¹²⁶ Пак там, с. 358.

циите на Персефона. Местният характер на някои теракоти дава основание да се смята, че Афродита е заемала известно място в религиозните представи на местното население на Одесос. Обстоятелството, че една част от тях са малоазийско производство или работени под влияние на Мала Азия, свидетелства за известни малоазийски черти в култа ѝ. Изобразяването ѝ заедно с Адонис и Ерос подчертава функциите ѝ на богиня на любовта. Огледалото при една от теракотите, украсенията по косата и обиците, както и изобразяването ѝ гола я характеризират като богиня на красотата. Вероятно чрез Одесос нейният култ е проникнал и сред религията на населението в околността. По всяка вероятност връзките с Мала Азия са съдействували, щото през елинистическата епоха нейният култ да получи по-широко разпространение. Има данни, които характеризират наред с всичко това и Афродита като богиня с инфернални функции.

Известен брой паметници свидетелствват за наличието на култ на Ерос в града. Той е изображен върху няколко теракоти от града,¹²⁷ както и, както отбелязахме, на една статуарна група заедно с Афродита и Адонис.¹²⁸ Негово изображение имаме и на пръстен от IV в. пр.н.е.

Една голяма част от паметниците, свързани с това божество, са намерени в некропола на града, две теракоти са от местна теракотна работилница.¹²⁹ Вероятно всички те обаче са служели за украса на саркофази. Повечето от паметниците са местно производство. На всички паметници Еросът е изображен сам с изключение на статуарната група. На някои от тях той е изцяло гол или най-много наметнат с лека наметка и с хитон и химатион. На главата си понякога има калатос, или венец. На една теракота¹³⁰ той държи лира и плектрон. На три статуетки държи алабастрон. Трябва да обърнем внимание, че всички паметници са от елинистическата епоха.

¹²⁷ М. Мирчев, Сбирката от теракоти..., с. 38.

¹²⁸ Т. Иванов, Тракийски могилни погребения от Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха. - ИВАД 1956, с. 89.

¹²⁹ М. Мирчев, Сбирката от теракоти..., № 83.

¹³⁰ Пак там.

Местонамирането на някои паметници в гробове води до предположението за неговите инфернални функции. Естествено Ерос е бил почитан от гръцкото население в града, но вероятно е бил известен и на траките. Почитателите му са виждали в него един бог, който събужда любовната страсть, а са го свързвали и с вярата в задгробния живот.

Съвсем малко данни имаме за почитането на Херакъл в града. Изобразяването му по македонски монети¹³¹ дава основание да се предполага, че неговият дух е свързан с македонското нашествие. Атрибутите му – кривак и лъвска кожа, са традиционни и в никакъв случай не могат да дадат някаква специфика на култа му в Одесос. По-голям интерес представлява съчетанието на едно място на лък с кривак. Лъктът е атрибут на Арес и това ни дава основание да предполагаме някакви военни функции в него. На един релеф от римската епоха от Одесос имаме и изобразяването на двете божества заедно.¹³² Вероятно в Одесос той е бил почитан като бог на смелостта, силата и мъжествеността, което пък способствува да приеме функциите и на военно божество може би в синкрезъм с никакъв местен бог на войната.

През елинистическата епоха в Одесос прониква и култът на нимфите. Те са изобразени на един релеф от I в. пр.н.е. Пред едната от тях са изобразени два адоранта-майка с дете. Присъствието на нимфите в Одесоския пантеон говори за почитането на водното богатство, каквото, както по-горе подчертахме, не липсва и на околността на Одесос.

Два паметника свидетелствуват и за наличието на култ на Хермес в града.¹³³ Единият е декрет, от който научаваме, че в града се организирали игри Хермайа, на които са били раздавани и награди. По монети той е изображен с петазос и кадуцей,¹³⁴ атрибути, които го характеризират като бог на пътищата. Няколко монети свидетелствуват за наличие и на култ на Атина в града.¹³⁵ Но обстоятелството, че тези изо-

¹³¹ Н. Мушмов, Античните монети..., № 1554, 1556.

¹³² Г. Тончева, Неиздадени култови паметници във Варненския музей. - ИВАД XI, 1960, с. 80.

¹³³ G. Mihailov, I G Bulg. I, № 45.

¹³⁴ Н. Мушмов, Античните монети..., № 1541, 1656.

¹³⁵ Пак там, № 1531, 1540.

бражения са само на македонски монети, ни дава основание да свържем това с политиката на македонските владетели и на Лизимах към Атина.

Дионисополис

За религията на Дионисополис разполагаме със значително по-малко данни. На първо място тук трябва да поставим почитането на култа на Дионис в града, който е и негов епоним. Изворите за наличието на негов култ в града трябва да разделим на няколко вида – писмени сведения, епиграфски материали, произведения на изкуството и нумизматични данни. Писмените сведения ни дават данни не само за почитането на бога в града, но и за преименуването на града от Круни в Дионисополис, разказано от ¹³⁶ Псевдоскимнос и Стефан Византийски ¹³⁷. Епиграфските паметници са от III – II в.пр. н.е. ¹³⁸ и са декрети, които свидетелствват за почитане на граждани на Одесос и Дионисополис в празника на Дионис. Към тях трябва да се прибави и един списък на жреци на Дионис от III в.пр.н.е. Казаното позволява да се предположи, че градът не останал чужд на характерното за елинистическата епоха голямо разпространение на този култ. Засилването на Дионисовата религия в западнопонтийските градове вероятно е започнало след установяването на Лизимаховата власт. Образът му по монети се появява от това време. Вероятно и поради засилването на неговия култ градът е бил преименуван от Круни в Дионисопол. От надписа в чест на Акорнион ¹³⁹ научаваме някои подробности от начина, по който са били извършвани процесийте, жертвоприношенията и празниците в чест на Дионис. От него можем да извадим и известни заключения за социалната принадлежност на неговите жреци, които са били в състояние да организират тези празници на своя сметка.

¹³⁶ Pseudo Skymnos /Müller/, G G M, p.226.

¹³⁷ St. Byzant, I, 5.

¹³⁸ G. Mihailov, J G Bulg. I, No 13.

¹³⁹ Ibidem.

По-малко данни от религиозно естество има и на надписа, издълбан под статуйката на Пан.¹⁴⁰ В него се говори за жрец на Дионис, който прави дар на сдружението на бакханите.

Особено значение имат тук подробнотите в облеклото на бога и преди всичко изобразяването му с ботуши, които, както вече споменахме, се приемат за тракийски елемент. Бръшляновият венец по изображенията на монети¹⁴¹ говори за почитането му в един малко по-архаизиран вид. Заедно с това този атрибут го характеризира като бог на плодородието, вегетацията и живителната сила на природата. Лозовите листа по някои паметници, както и случаите на изобразяването на Дионис с кантарос дават достатъчно основание да смятаме, че Дионис в Дионисополис е бил почитан и като бог на виното и покровител на лозарството. Това е обяснимо, като се имат пред вид и благоприятните условия на развитие на лозарство в този край.

В заключение трябва да отбележим, че безспорно в предримската епоха Дионис е заемал първо място в пантеона на града. Нещо повече, Дионисополис, както подчертаяхме по-горе, привличал може би почитатели от Одесос, а вероятно и от цялата околност. Център на неговия култ вероятно е било светилището, което според легендата е било построено по време на преименуването на града в Дионисополис. С течение на времето вероятно то се е разраснало в голям храм, който се среща вече по изображенията на императорските монети.

Култът му се е извършвал от отделни жреци, вероятно и епономи на града с доста солидно имущество, което им позволява със свои средства да устрояват и празненствата.

Един паметник свидетелствува и за почитането на култа на Афродита в града.¹⁴² Той представлява посвещение на богинята от посветител от гръцки произход. Присъствието ѝ в пантеона се дължи вероятно на модата на почитане на нейния култ през елинистическата епоха.

По данни на няколко паметника съдим за проникването на

¹⁴⁰ G. Mihailov, I G Bulg. I, No 10.

¹⁴¹ H. Мушков, Античните монети..., № 90.

¹⁴² G. Mihailov, I G Bulg. I, 19 bis.

култа на Кабирите в града още II в.пр.н.е., но вероятно тяхното проникване тук е по-рано. Тяхното почитане най-вероятно е да се свърже с македонското проникване тук поради предпочтитанието на македонските владетели към техния култ. Наличните паметници ни дават основание да съдим и за съвместното почитане на тези божества с други от гръко-римския пантеон. На първо място едно изображение на две звезди на автономните монети на града, свързани с кривака на Херакъл,¹⁴³ ни дава данни за свързването му с диоскурите, станало почти традиционно за елинстичкия свят. Свързването на звездите с бръшлянов венец пък говори за свързване с Дионис.¹⁴⁴ Един надпис ни дава данни и за общ жрец на Дионис, самотракийските божества и Великия бог.¹⁴⁵ Това ни дава данни да търсим връзка между тези божества. Подобно явление е отбелязано и в други западнопонтийски градове. Свързването им с Великия бог и Дионис говори за някои хтонични елементи в култа им. Две хипотези поражда и връзката на самотракийските божества с Херакъл. Според нашата хипотеза за хтоничен характер на Херакъл съвместното му изобразяване с диоскурите говори нesъмнено и за техния хтоничен характер. Но сближаването на двета култа би могло да се дължи и на обстоятелството, че и диоскурите са божества атлети и като такива намират допирни точки и с Херакъл. Те са били покровители и на мореплаването в града, за което говорят и двете звезди, които регистрират тази им функция. Назоването на божествата като самотракийски не-двусмислено говори за пътя на проникването на техния култ. Смята се, че връзката със Самотраки е била непосредствена, тъй като географските условия благоприятстват в това отношение. По отношение на произхода на божествата съществуват различни мнения, с които смятаме тук да не се занимаваме. Най-вероятно имаме един силно елинизиран трако-фрийски култ. Дионисополиските граждани са го възприели вероятно в неговия хтоничен аспект, което стои и в най-тясна

¹⁴³ Н. Мушков, Античните монети..., № 73, 74.

¹⁴⁴ M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, II, München, 1950, S. 11.

¹⁴⁵ G. Mihailov, I G Bulg. I, No 13.

връзка с най-старите представи за този култ.¹⁴⁶ Външната проява на култа е синкретизъмът между самотракийските божества и Дионис.

По-слабо са били застъпени и други божества в Дионисополис, за които имаме само съвсем малко данни. Една статуя от елинистическата епоха ни дава основание да търсим тук и култ на Аполон,¹⁴⁷ но съвсем слабо изразен. Зевс е бил представен само на опакото на една монета,¹⁴⁸ и то от македонско време. Малко повече данни имаме за почитането на Деметра в града. Според един надпис от предримската епоха тя започва да се почита тук още от предримската епоха.¹⁴⁹ За наличието на неин култ тук говорят и няколко монети с нейно изображение. Към този род паметници могат да се причислят и няколко изображения на забулена женска глава, с изображения на житни класове от другата страна на монетата.¹⁵⁰ Това ни дава основание да приемем, че тя е била почитана тук като покровителка на плодородието. Булото подчертава нейния матронален характер и известно траурно значение, представяшо я в момент, когато търси своята открадната дъщеря в Ада. Това я свързва и с вярата в задгробния живот. С това се изчерпват данните, с които засега разполагаме за религията на Дионисополис в предримската епоха.

Бизоне

За съжаление най-малко паметници са ни останали за религията на интересния по отношение на духовната си култура град по черноморското крайбрежие, където можем да търсим и очакваме много повече запазени тракийски елементи.

Между малкото запазени паметници, които свидетелствуват за религията на града, са запазени две теракоти на Дионис.¹⁵¹ Едната е от предримската епоха и представлява Дио-

¹⁴⁶M. Nilsson, *Geschichte...*, S. 13.

¹⁴⁷Г. Тончева, *Античната скулптура...*, № 72.

¹⁴⁸Н. Мушков, *Античните монети...*, № 60..

¹⁴⁹G. Mihailov, I G Bulg. I, № 21.

¹⁵⁰Н. Мушков, *Античните монети...*, № 79.

¹⁵¹М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Ил. Димитров, *Бизоне-Карвuna*. - ИВАД XIII, 1962, с. 4.

ник с бръшлянов венец на главата. В литературата съществува мнение, че неговият култ се е наложил чрез Дионисополис, и то вероятно като вторична елинизация по време на македонското владичество.¹⁵² Струва ни се, че той дори е играл до-
ста по-значителна роля в религията на града. Само така може да се обясни запазената традиция на неговото почитане и през императорската епоха, за което съдим от един запазен надпис.¹⁵³ Бръшляновият венец пък на главата на бога е указание, че той е бил почитан и тук в един вече архаичен за Фърция вариант, и то като бог на плодородието, вегетацията и съживителните сили на природата. Не е бил обаче чужд на Бизоне и аспектът му на бог на виното и веселието. За това говори изображението на лозов лист.

В града през елинистическата епоха са били почитани и самотракийските богове. За това свидетелствува фрагментарно запазеният надпис от II в.пр.н.е.¹⁵⁴ За съжаление състоянието на надписа е такова, че не ни дава възможност да кажем нищо по-определенено за характера на култа им в града. Причина на установяването му и тук, както и в другите западнопонтийски градове, трябва да търсим на първо място в обстоятелството, че самотракийската религия през елинистическата епоха е една от най-популярните в средиземноморския свят. Не по-малко е значението и че някои елинистически владетели оказват явно предпочтение на самотракийските мистерии.¹⁵⁵

От разгледания материал става ясно, че все пак досегашното състояние на нещата може да ни даде право да се направят някакви заключения за религиозния живот в Одесос, Дионисополис и Бизоне. Трябва да се отбележи, че повечето налични паметници произхождат от самите градове и се датират от елинистическата епоха. Обаче те не ни дават все пак възможност да говорим за напълно идентични елементи в религиозния живот на трите града. Главен бог на Одесос напри-

¹⁵² В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, с. 98.

¹⁵³ G. Mihailov, I G Bulg. I, № 6.

¹⁵⁴ G. Mihailov, I G B I, № 7 ter.

¹⁵⁵ Д. П. Димитров, Към въпроса за религията на траките през ранноелинистическата епоха. - Исторически преглед 1972, кн. 2, с. 74.

мер е Великият бог, а на Дионисополис – Дионис. В Бизоне и Дионисополис липсва култ на Тракийския конник. И все пак можем да констатираме и известни сходства. Например и в трите града все пак се почитат едни и същи божества. Налице са и взаимни влияния в религиозния живот. В пантеона и на трите града преобладават мъжките божества. В Бизоне наистина има и много женски божества без определени черти на култа и без да можем съвсем определено да говорим за тяхната религия. Между женските божества най-почитана, ако съдим по досега наличните паметници, е била Афродита. Афродита все пак най-добре е показвана в религията на Одесос, където тя вероятно не е останала чужда и на местното население. Немалко място заема и култът на Деметра, което се дължи на земеделския характер на трите града.

В разгледаните градове са почитани гръцки и тракийски божества и култовете им са резултат от сливането на гръцката и тракийската религия тук. Традиционните божества от олимпийския пантеон са по-слабо застъпени. Изключение правят Аполон и Хермес в Одесос. Почитането на елинските божества е естествено, тъй като Одесос и Дионисополис са градове, основани от гръцки колонисти, а Бизоне е елинизирано тракийско селище. Тук трябва да се отбележи и много-вековната връзка с гръцкия свят, което не ги оставя настрана от модните гръцки религиозни течения. Македонското владичество се е окказало фактор, съдействуващ за вторична елинизация. На него се дължи също засилването на някои от култовете като на Херакъл, Дионис, самотракийските богове и др..

Голямо значение обаче в религията на посочените селища имат тракийските религиозни представи. В това отношение на първо място трябва да се постави проникването в Одесос на култа на Тракийския конник, създаването на култа на Великия бог. Причината за тракийското религиозно влияние е преди всичко присъствието на тракийско население в града. Особено ефективни са и връзките на гръцките градове с тракийския им хинтерланд. В това отношение не без значение са и икономическите връзки между траки и елини.

Ако разгледаме функционалната характеристика на религията на тези градове, преди всичко на първо място изпъква нейният аграрно-хтоничен характер. При божествата с универсален характер се предпочита техният хтоничен аспект. Една

друга особеност е съчетанието на аграрно-хтоничната същност с водни и морски функции.

Ако разгледаме по-подробно наличните паметници, идваме и до извода, че религията на тези градове е тясно свързана с техния политически живот. Обикновено храмът на основното божество на града служи и за лапидарен архив на неговите официални паметници.

Друга особеност на религията на тези градове е силно изразеният религиозен синкретизъм в тях. Най-красноречив пример за това е главният бог на Одесос - Великият бог, - едно сложно съчетание от най-различни религиозни представи. Причината за това трябва да търсим в особения характер на елинистическата религия и нейната склонност към синкретизъм, който се явява преходна форма към създаването на монотеистичните религиозни течения.

Така разгледан, въпросът осветлява известни страни само на религията на тези градове, тъй като все още паметниците за една по-цялостна и пълна разработка на проблема са съвсем недостатъчни. Бъдещите проучвания и натрупването на повече материали ще дадат и една по-сигурна база за потвърждението и допълването на някои от поставените засега въпроси.

РЕЛИГИЯ ОДЕССОСА, ДИОНИСОПОЛИСА И БИЗОНЕ

Маргарита Белова

/Резюме/

В работе даются имеющиеся эпиграфические, обрядные и нумизматические материалы, которые предлагают прямые или косвенные данные о религиозной жизни трех городов северной части нашего Черноморского побережья. Самое большое количество данных мы имеем об Одессосе и поэтому мы останавливаем свое внимание на нем.

Культ Теоса Мегаса остается основным культом города. Это божество со смешанными греческими и фракийскими чертами. О наличии фракийских элементов в городе свидетельствует и большое распространение здесь культа фракийского всадника, единственный в своем роде в городах у Черноморского побережья. Реже встречаются культы Аполлона, фракийских божеств, Деметры, Геракля.

В религии Дионисополиса основное божество это Дионис, который является эпонимом города. Две надписи говорят о чествовании праздников с большой торжественностью. Кроме него здесь в большой степени почитали фракийские божества, Теоса Мегаса, Геркаля, Деметру, Афродиту. Культ Диониса встречается в религии Бизоне. Здесь преобладают женские божества в отличие от двух вышеупомянутых городов, в которых встречаются мужские божества.

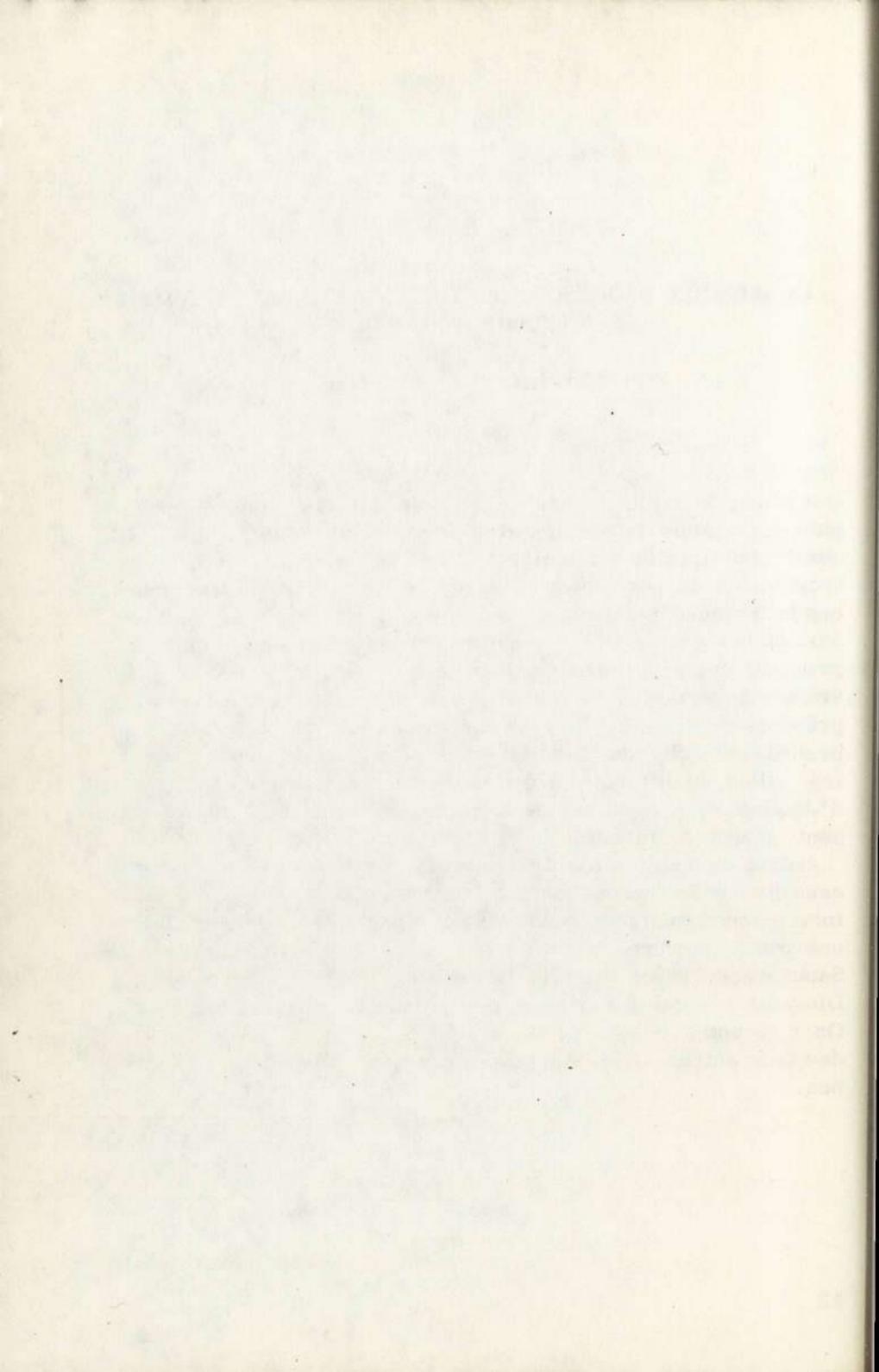
LA RELIGION D'ODESOS, DE DIONYSOPOLIS ET DE BISONÉ
A L'EPOQUE PREROMAINE

Margarita Bélova

/Résumé/

L'article est consacré à l'étude des matériaux épigraphiques, rituels et numismatiques disponibles qui fournissent des données directes ou indirectes sur la vie religieuse des trois villes du nord du littoral de la mer Noire. Etant donné que la majeure partie des matériaux sont sur Odesos, c'est surtout sur cette ville que porte notre attention. Le culte principal qui s'y impose est celui de Théos Mégas - une divinité comportant à la fois des traits grecs et thraces. La présence d'éléments thraces est confirmée par la large pratique du culte du Cavalier thrace qui est le seul dans les villes du littoral à l'époque préromaine. Les cultes d'Apollon, d'Aphrodite, de Déméter, de Héraclès, etc. connaissent moins de faveur.

Dans la religion de Dionysopolis la divinité qui s'impose est celle de Dionysos qui est l'éponyme de la ville. Deux inscriptions témoignent de la solennité dont il est fêté. Dans une grande mesure sont vénérées encore les divinités de Samothrace, Théos Mégas, Héraclès, Démeter, Aphrodite, etc. Dionysos occupe une grande place dans la religion de Bisoné. On y rencontre beaucoup de divinités féminines à l'encontre des deux autres villes où prédominent les divinités masculines.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIV, кн.3 Факултет за история 1976 – 1977

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIV, livre 3 Faculté d'histoire 1976 – 1977

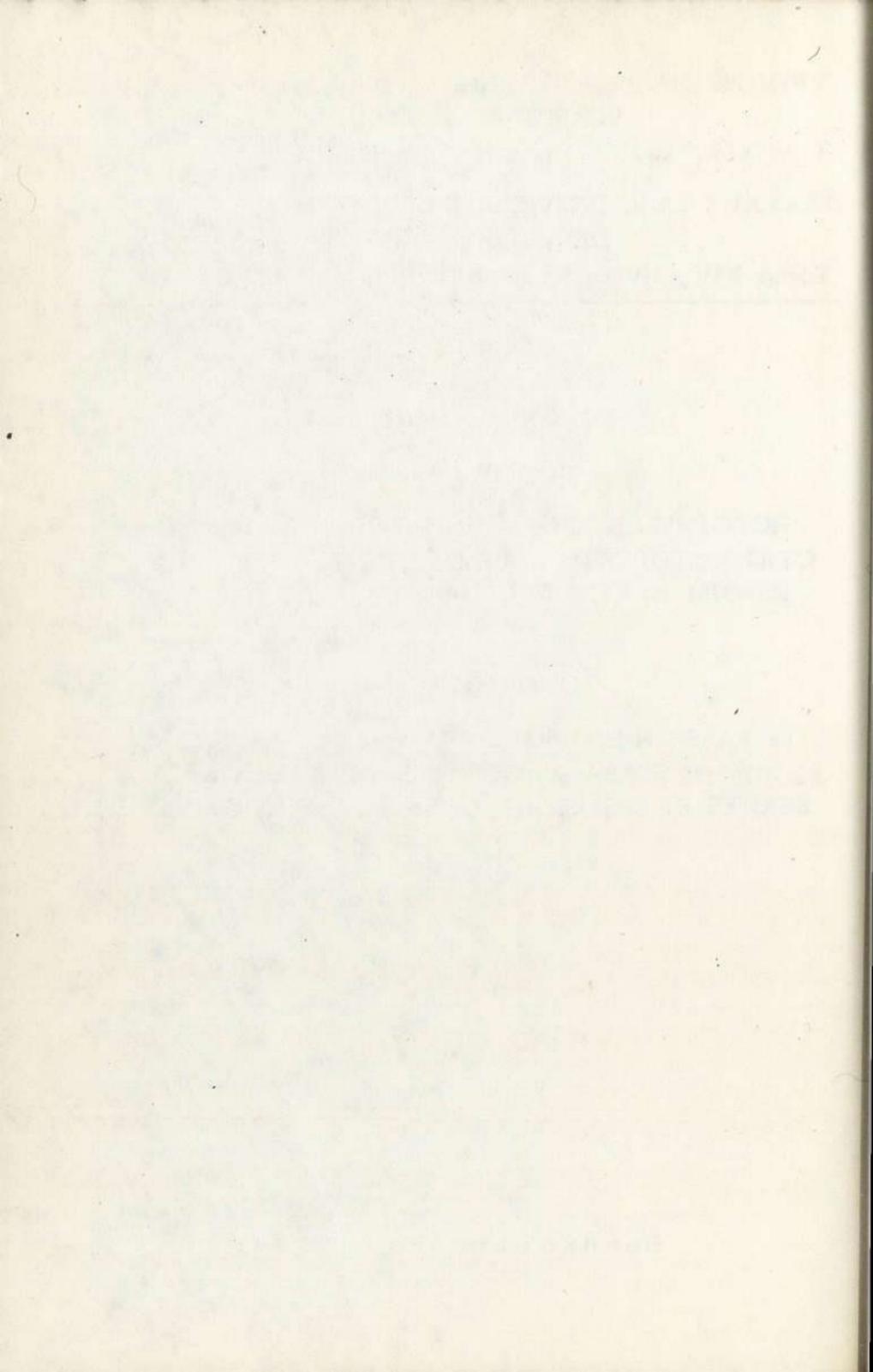
ТОДОР ОВЧАРОВ

ИСТОРИЧЕСКОТО МИНАЛО НА СЕЛО КРЪН,
СТАРОЗАГОРСКИ ОКРЪГ, СПОРЕД ПИСМЕННИТЕ
ИЗВОРИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

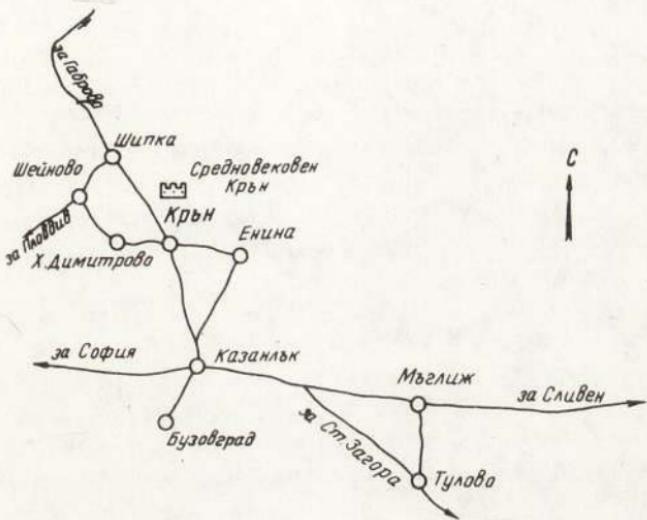
TODOR OVTCHAROV

LE PASSE HISTORIQUE DU VILLAGE DE KRAN,
REGION DE STARA ZAGORA, D'APRES LES SOURCES
ECRITES ET LES RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES

Велико Търново, 1978

Село Крън е разположено в центъра на Розовата долина по магистралния път Казанлък – връх Столетов – Габрово, на два и половина километра от подножието на Стара планина /обр. 1/. Землището му е равно, леко наклонено към река Тунджа, разсечено от няколко плитки, но пълноводни потоци. Поч-

Обр. 1. Местоположение на с. Крън

вата е черноземна, плодородна. Добре е защитена от северните ветрове. Хенрих Барт, прекосил Крънското поле преди повече от сто и двайсет години, възхитен от огромните орехови и брястови дървета и добре поддържаните зеленчукови и овощни градини, го е оприличил като "рай на земята"¹.

Климатът е умерено континентален.² Зимата е сравнително мека, а лятото прохладно. Валежите са нормални. Сред-

¹ Сб. Казанлък в миналото и днес, т. II, с., 1923, с. 206.

² Климатични области и райони в България, т. I, с., 1948, с. 128.

ната годишна амплитуда е с два-три градуса по-малка от тази в Дунавската равнина.³

Плодородната почва, подпочвената вода, бликаща на места в буйни извори, заштитеността от ветровете, с една дума, удобното географско разположение на землището на село Крън, окръг Старозагорски, са привлекли вниманието на първобитните хора хилядолетия преди нас. От дълбока древност, та досега този благодатен край е обитаван от хората. Днес от това хилядолетно пребиваване на човека по тези места са останали селищни и надгробни могили, антични селища и некрополи, езически светилища и раннохристиянски черкви, късноантични и средновековни поселения и крепости /обр.2/.

Някои от тях са цялостно или частично проучени, а други са все още неизвестни на науката.

Предмет на настоящата статия е обнародването на новооткрити археологически обекти,⁴ както и съставянето на една цялостна археологическа карта на землището на селото на базата на археологическите проучвания и известните исторически данни.

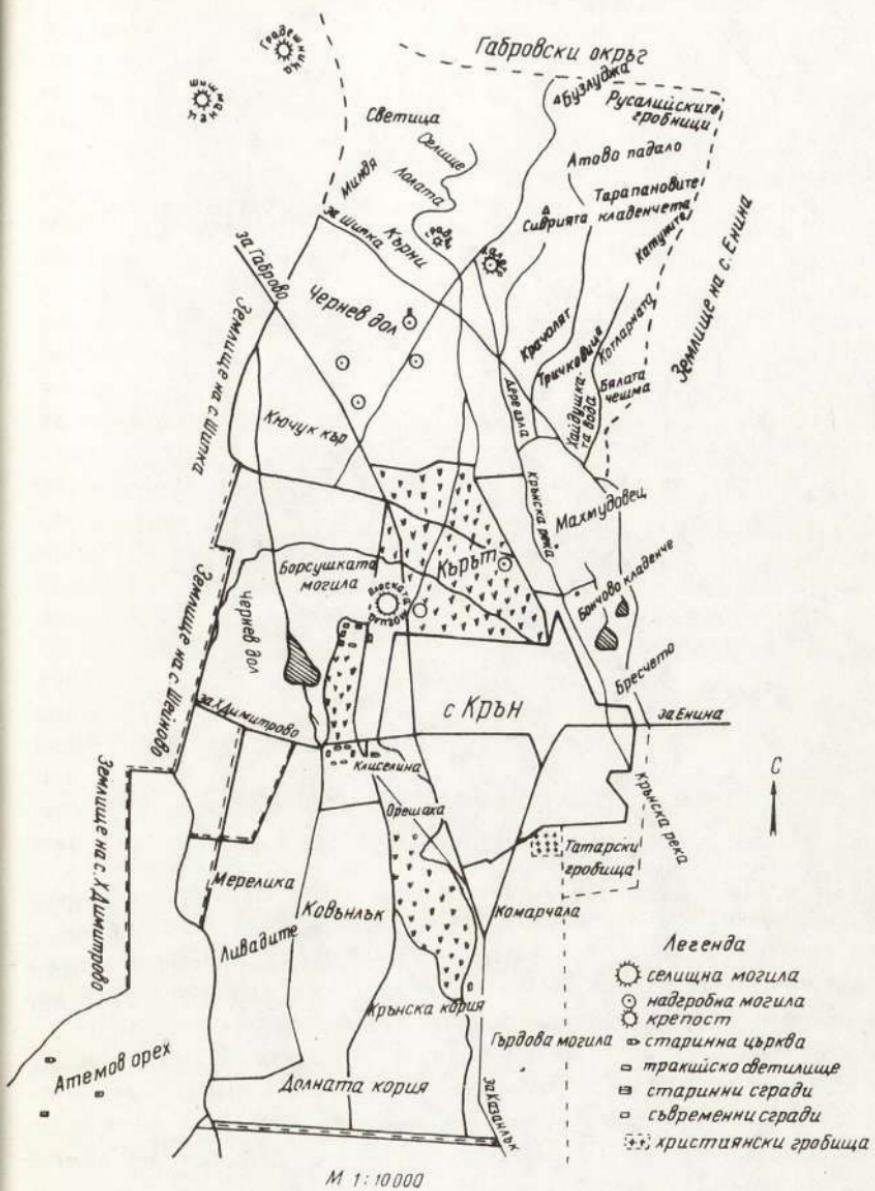
Северозападно от селото, вляво от старото шосе Казанък - връх Столетов - Габрово, има голяма по площ селищна могила, която крънчани наричат Плоската могила /обр.2/.

До преди 50-60 години тя била добре запазена, но при строителството на шосето североизточната ѝ част е прокопана. Впоследствие, та до наши дни тя е обект за копане на пръст. Горе на върха ѝ преди няколко години са направени два големи, дълбоки до 2/5 м изкопа за резервоар. Защастие проектът е отхвърлен и могилата оцеляла. Поради обработка на терена северозападно от нея тази ѝ част е доста заравнена. Трудно е вече да се определи първоначалният ѝ диаметър. Сега той е около 50-60 м, а е бил около 100 м. Височината ѝ от сегашния терен е към 6 м.

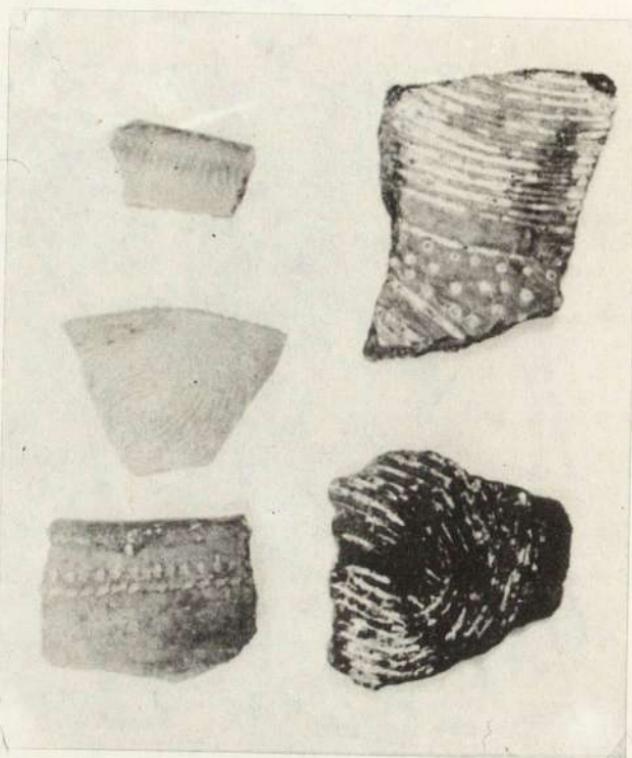
Голямото количество фрагменти от дебелостенни глинени съдове от енеолита /обр.3/, намирани по повърхността на старите изкопи, убедително доказват, че хората са се засели-

³ По данни на Института по розата, Казанък.

⁴ Землището на селото е проучено теренно и чрез разкопки от автора през периода 1971 - 1973 г.

Обр. 2. Землище на с.Крън, окръг Старозагорски

Обр. 3. Керамика от Плоската могила

ли там преди повече от четири хилядолетия. Земята наоколо е плодородна, равна, а близо до могилата и сега има буен извор. По тая причина обитателите не са я напуснали и през следващата, бронзовата епоха. За това свидетелствуват и намиряните в горните пластове фрагменти от дебелостенни глинени съдове, работени на ръка, с примеси от дребен и едър пясък в тестото, украсени по лицевата повърхнина с шнуров орнамент. При изкопаване на пръст са намерени и предадени в училището един чук от еленов рог и една каменна брадва.⁵

5

По сведения на бившия учител в селото М. Чаков.

В наличните изкопи от Плоската могила не се намират материали от ранножелязната епоха, но не е изключено животът да е продължил и през това сравнително късно за селищните могили време. На 150 м северозападно от Плоската могила има друга, по-малка, наричана от селяните Борсушката могила. От дълговременната обработка /сега е в блока на кооперативното стопанство/ тя е сравнително заравнена и трудно може да се определят точният диаметър и височината ѝ. Сега диаметърът ѝ е към 50 м, а запазената ѝ височина е 1 м.

В угарта, по повърхността ѝ и около нея се намират керамични фрагменти, работени на ръка, с добре изльскана сивочерна повърхност, които ни дават основание да предположим, че тя е по-стара от Плоската могила. С други думи, селището е било първоначално на мястото на Борсушката могила, а след това се е пренесло на югоизток, по-близко до извора, на мястото на Плоската могила, където се е задържало много по-дълго време. Сигурен белег за това е по-дебелото културно наслояване на Плоската могила. Това наше мнение се обуславя изключително от намерените керамични фрагменти по повърхността.

При изкопаване на канал за водопровод на селото през 1963 г. в частен двор, югоизточно от Плоската могила, е разсечен старинен гроб. Сведения за разположението на скелета в гроба не са запазени. Разкопвачите обаче са запазили някои от намерените в гроба предмети. От тях в историческия музей "Искра" - Казанлък, сега са запазени една глинена чашка и глинен прешлен.⁶

Чашката е изработена на ръка. Има сферично тяло, завършващо с пръстеновидно столче. Устието е косо отрязано. Дръжката липсва. Най-издутата част на търбуха е украсена с врязани хоризонтални и наклонени линии, запълнени с бяла паста.⁷ Инвентарен № 894.

Глиненият прешлен има инвентарен № 896. И той е изработен на ръка. Глината е примесена с дребен пясък. След из-

⁶ Още при намирането една част от материалите са били предадени за музеяна сбирка на училището в селото. Сега те липсват. Двата предмета са предадени в музея "Искра" от Хр. Арпов.

⁷ Народен музей Казанлък, С., 1967, обр. 17.

пичането е добила сивочерен цвят. Има форма на пресечен конус. Върху широката му основа е направена украса от три концентрични окръжности от плитки дупчици. Намерен е в пръстта, изхвърлена от упоменатия по-горе гроб, в северозападните окрайнини на селото. Използуван е като тежест за вретено. Може би погребаният в гроба е жена, на която като погребален дар е бил поставен и глинен прешлен за вретено. Размери: вис. 0,023 м., шир. 0,033 м. Не е публикуван.

През лятото на 1971 г. при изкопаването на трасе за отклонение на шосето Казанлък - връх Столетов - Габрово югозападно от селото е засегната една надгробна могила с диаметър около 15 м и височина от терена до 4 м. С багер е изгребана югозападната ѝ част. При оглед в пръстта се намериха фрагменти от секторни дебели тухли и натрошени човешки кости. Но следи от разрушено гробно съоръжение не се откриха.

В летописната книга на училището е записано, че "около Балканската война иманяри от селото са копали могилата в местността Кисъновата съя, близо до големия орех, и са намерили малка стаичка, изградена долу от камъни и хоросан, а нагоре с тухли. Намерена била и кратунка с поставен в нея пергament."⁸ Вътре в помещението имало голяма мраморна плоча, която разкопвачите натрошили на късове. Под нея не намерили нищо. Наоколо имало пръснати фрагменти от глинени съдове и дребни късове от човешки кости. Възможно е там да е имало масивно тухлено гробно съоръжение, разрушено и ограбено още в античността. От това съоръжение вероятно произхождат и секторните тухли, разкрити при работата на машината в югозападната част на могилата. Останалата ѝ част бе сондажно проучена през лятото на 1971 г.⁹, но не се разкри никакво погребение. Само на едно място - в сондаж № 5, недалеч от геометричния център на могилата и от предполагаемото място на иманярските изкопи от преди Балканската война, се разкри петно от огън вероятно от кремация. Пак

⁸

По устни сведения на Дочо Колев Радойнов, на 90 години, в чиято градина е могилата. Разкопвачите са починали. Някои отнасят "кратунката с пергамента" към базиликата, разкрита в съседство с могилата.

⁹

Сондирането направиха Г. Цанова и авторът.

там се намериха и фрагменти от счупена голяма глинена паница със сива изльскана повърхнина, без украса, която след възстановяването доби форма на пресечен конус, обрнат с голямата основа нагоре. Первазът е леко скосен навътре, отгоре заоблен. Диаметърът при отвора ѝ е 0,12 м. Височината ѝ е 0,14 м.

В северозападната част на могилата, малко под нивото на терена, върху който е насыпана пръстта, се разкри голяма яма за съхраняване на зърнени храни от типа на тракийските от халшатската и латенската епоха.

Разкритата яма има почти правилна крушовидна форма, плоско дъно и правилен кръгъл отвор. Вкопана е в стерилната жълтеникова пръст. Дълбочината ѝ, измерена от тогавашния терен, е 1,4 м. Диаметърът на отвора е 0,90 м, на дъното 1,10 м и на най-издутата ѝ част 1,30 м. Тя бе запълнена със сивочерна рохкава пръст, рядко примесена с дребни камъчета и ситни въглени. На дъното ѝ се намериха късове от дебелостенни глинени съдове с червенокафяв и сивочерен цвят и добре изльскана повърхност, без украса. Фрагментите с червенокафяв цвят са груби, с примеси на едър пясък в тестото. Отнасят се към ранножелязната епоха.¹⁰ Сивите са от латенската /V - Івпр.н.е./. Навярно и могилата е насыпана по това време. За това свидетелствуват и намерените секторни тухли, характерни за градежа на тракийските гробници по тези земи.¹¹ Намерените в ямата глинени фрагменти подсказват, че през халшатската и латенската епоха е имало живот по тези места. Но без сондажно проучване на района не бе възможно да се установи къде точно е било поселението.

Във фонда на историческия музей "Искра" - Казанлък, се съхраняват няколко предмета от желязната епоха, постъпили

¹⁰

Подобни фрагменти са намерени от автора по терасата източно от Патриаршията на х. Царевец във В.Търново и на хълма Клисе баир в землището на с.Шемшево, окръг Велико-търновски.

¹¹

М.Чичикова, Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на IIв.пр.н.е., Известия на Археологическия институт, т.XXI, 1957, с.146.

като случаини находки от иманярски или други изкопни работи по землището на с.Крън. От тях по-интересни са:

1. Кантарос, атически, изработен от глина без примеси, покрит по повърхността с черен фирмес. Дъното отвътре е украсено с три палмети, включени в кръг от два реда продълговати листенца. Намерен при разкопаването на надгробна могила на около 3 км северозападно от с.Крън. Датиран от IV-III в.пр.н.е.,¹² инв. № 164.

2. Амфора, изработена от добре пречистена глина, с бледорозов цвят. Тялото ѝ има изострена конусовидна форма с топчест завършък отдолу.¹³ Намерена от иманяри в същата надгробна могила.

3. Колона с надпис, изработена чрез изчукване от монолитен варовиков къс. Надписът е посвещение на бог Аполон от братята Марк Аврелий Бибиана, римски конник, и Марк Аврелий Мукиана.¹⁴ Намерена е в землището северно от селото, неизвестно точно къде. Инвентарен № 198.

4. Съдче, изработено от глина без примеси, на ръка. По средата тялото му е слабо издуто. Дъното е равно отрязано. На цвят е кафявочервено. Устието е леко извито навън. Дръжката е отчупена. Намерено е в лозето на Дочо Кадиев, в местността Кърни. Високо е 0,085 м и широко 0,075 м. Не е обнародвано. Има инвентарен № 250.

Всички тези археологически материали, както и онези, съхранявани в Археологическия музей в София,¹⁵ са датирани от желязната епоха /V-Iв.пр.н.е./. Възможно е някои от тези материали да са от неизвестната, разкопана от иманярите могила от некропола, северозападно от селото. Някога там имало осем надгробни могили. Сега са останали шест, две от които са проучени чрез археологически разкопки.

¹² Г. Табакова, Антична керамика от Казанлъшки музеи, Археология, III, 1961, кн.1, с.37, обр.7ж.

¹³ Пак там, обр.5в.

¹⁴ Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИБАИ, II, 1923/24, с.80.

¹⁵ Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха от България, ИБАИ, V, 1928/29, с.284/287, и посочените там образци.

През 1963 г. върху тях е направен научен експеримент за проучване без разкопаване на принципа на отчитане на специфичното електрическо съпротивление и на магнитното поле.¹⁶

Този експеримент е дело на италианската фондация "Лери-чи". В доклада, представен от комисията,¹⁷ се посочва, че в могили № 3 и 4 има данни за массивни гробни съоръжения.

През 1965/1966 г. историческият музей "Искра", Казанлък, провежда проучване на посочените две могили чрез разкопки. В могила № 3/северната от двете разкопани могили/ е открита гробница, зидана от ломени и речни камъни, споени с кал, състояща се от три отделения: правоъгълно преддверие, тесен коридор-дромос и гробна камера.¹⁸ Камерата и дромосът са били стенописани, но запазени стенописи имало само в дромоса. Още в античността те са усърдно изчукани. Вътрешната насыпа са намерени множество дребни късове шукова мазилка, повечето от които са оцветени с бои по лицевата си повърхнина.¹⁹ Гробницата е ориентирана север-юг с отклонение към северозапад-югоизток. Покривната конструкция е лежала върху дървени талпи, чито легла добре личат по стените на дромоса. Следи от погребение не са намерени.

Според архитектурния тип, както и според декорацията и по аналогия с други подобни паметници гробницата е датирана от изследвачите от късната елинистическа епоха.

При разкопаване на могила № 4 е разкрито погребение чрез трупоизгаряне с беден гробен инвентар, датирано от края на IV и началото на III в.пр.н.е. Върху него имало го-

¹⁶ За този експеримент съобщава Л. Гетов в доклада за методологията на разкопаването на надгробни могили у нас, изнесен на XVII годишна отчетна конференция на археолозите в България, проведена през май 1973 г. в Нова Загора.

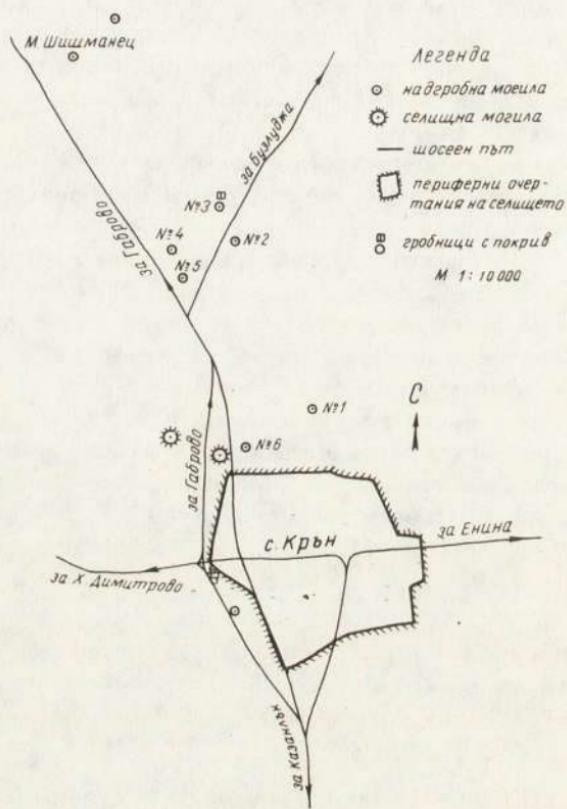
¹⁷ Копие от доклада се съхранява в научния архив на историческия музей "Искра", Казанлък.

¹⁸ По данни от предварителните отчети за археологическите проучвания на историческия музей "Искра", Казанлък, за 1966 г.

¹⁹ Тези стенописни фрагменти се съхраняват във фонда на историческия музей "Искра", Казанлък.

лям куп от речни и ломени камъни.

Останалите четири могили от този некропол не са проучени. Всичките те са с диаметър от 15 до 25 м, а сегашната им височина е от 8 до 12 м. Прави впечатление, че всичките запазени могили северно от село Крън са подредени в две почти успоредни редици с посока северозапад-югоизток /обр. 4/. Нагоре към планината могилите са по-малки, а надолу

Обр. 4. Ситуация на надгробните могили край с.Крън

20

По данни от предварителните отчети за 1966 г. в научния архив на историческия музей "Искра", Казанлък.

към равнината постепенно нарастват. Редиците горе са по-близо една до друга, а надолу към селото са по-раздалечени. Възможно е тези редици от могили да са отивали на юг от селото чак до днешния град Казанлък. Като завършък на източната редица се явява надгробната могила на хълма Тюлбето, североизточно от града, където през пролетта на 1944 г. случайно е открита прочутата сега Казанлъшка гробница, датирана също от края на IV и първата половина на III в.пр. н.е.²¹

Горепосочените факти още веднъж показват, че в землището на село Крън през античността кипял интензивен живот. И това е лесно обяснимо, като се има пред вид, че само на около девет километра в югозападно направление по същото време е разцъфтявал тракийският град Севтополис, столицата на тракийското племе одриси, сега в чашата на язовир "Г. Димитров".²²

За живота през античността по тези места свидетелствува и некрополът, принадлежащ към античното селище в местността Оструша, сега в землището на село Шипка, окръг Старозагорски. От този некропол са останали само пет надгробни могили и нито една не е проучвана. Върху някои от тях има множество иманярски изкопи.

Изването на римляните не сложило край на живота по тези места. Той продължава още по-интензивно и през късноантичната и ранновизантийската епоха.

През 1951 г. в местността Бостанджийската кория, северно от двора на кооперативното стопанство, при копане на пръст за направа на кирпици са намерени много цели и фрагментирани мраморни оброчни плочки, посветени, както свидетелствуват надписите им, на бог Аполон, почитан тук като

²¹ Г. Цанова и Л. Гетов, Тракийската гробница при Казанлък, С., 1970, с.19; Д. П. Димитров, За датата на стенописите от тракийското гробница при Казанлък, Археология, 1966, кн.2, с.9; Л. Живкова; Казанлъшката гробница, С., 1974, с.20 до 22 и с.118 и 119.

²² М. Чичикова, Севтополис, С., 1970; Д. П. Димитров, Севтополис - фракийски город близ с. Копринка..., Советская археология, 1957, с.63 и сл.

Аполон Зерденос.²³ Плочките са нарочно натрошени и изхвърлени. Очевидно е, че тука някъде имало светилище, където са били до натрошаването им. Къде точно е мястото на въпросното светилище, не е установено.

През 1956 г. при изкопни работи по време на военни учения на 50 м североизточно от мястото, където са намерени изхвърлените оброчни плочки, е разкрит зид от едри речни и ломени камъни, споени с бял хоросан. Впоследствие откритите камъни били извадени, а мястото заличено, без да е проучена сградата.²⁴ Много е възможно тази сграда да е неоткритото светилище на Аполон Зерденос. В духа на съществуващата тогава практика това светилище като езически храм към края на IVв. от н.е. е разрушено до основи, а оброчните плочки, положени в него, натрошени и изхвърлени в близкия овраг. Подобно езическо култово място е разкрито през лятото на 1972 г. в местността Атемов орех, в югозападните окрайнини на Крънското землище.²⁵

Там преди години след оран са намерени по повърхността няколко фрагмента от мраморни оброчни плочки, посветени на Тракийския конник. През 1972 г. се намериха още 56 цели и фрагментирани оброчни плочки със същото посвещение. В повечето от тях Херосът е показан като конник, отиващ на лов.

Камъните от основите на светилището са извадени. Личат само леглата на зидовете. Цялото светилище вътре е настлано с дебела хоросанова подложка, разрушена при риголването на земята. Плочките се намериха изхвърлени на 20 - 30 м северно от светилището, там, където някога имало малко дере, заедно с късовете късноантична битова керамика.

И двете горепосочени светилища според оброчните площи и другите археологически материали се отнасят към късноантичната епоха /III - IVв./. Разрушаването им ще да станало

²³ Г. Табакова, Новоразкрито светилище на Аполон Зерденос, ИАИ, т. XXII, 1959, с. 97 до 110 и показаните там образци.

²⁴ По устни сведения на С. Шинев, тогава кмет на селото.

²⁵ Проучено от автора и Г. Табакова-Цанова. Материалите не са обнародвани.

към средата на втората половина на IVв., когато християнството е обявено за единствена държавна религия, а старите езически култове са строго забранени.²⁶

Разполагането на тези две светилища в едно направление от югозапад към североизток дава основание да се предполага, че те са изградени на важен път, водещ на север към старопланинските проходи. Изграждането им би могло да се свърже и със съществуването на късноантичните селища в местността Атемов орех и в местността Кованълъка /обр.2/.

Селището в местността Атемов орех е съндажно проучено през 1972 – 1973 г.²⁷ Разкрити са една малка, еднокорабна, едноабсидна раннохристиянска черква с конструктивно свързан със същата четириъгълен баптистерий и една *villa rustika*.

Черквата с наличния баптистерий е особено оригинална с ограждането си /обр.5/. По архитектурните ѝ особености е датирана от IV-VIв.²⁸

Разкритата пак там *villa rustika* има седем помещения, разположени в две успоредни редици: пет в северната и две в южната. Всичките са отворени на юг към един голям двор и чрез помещение № 7.²⁹

Сред намерените в различните помещения археологически материали преобладават фрагментите от късноантична битова керамика, поделени според състава на глината на две големи групи: с пясъчен примес и без примеси в тестото.³⁰

Подобна керамика се намира и по цялото пространство между черквата, вилата и светилището. Чрез теренно проучване се установи приблизителният периметър на това късноан-

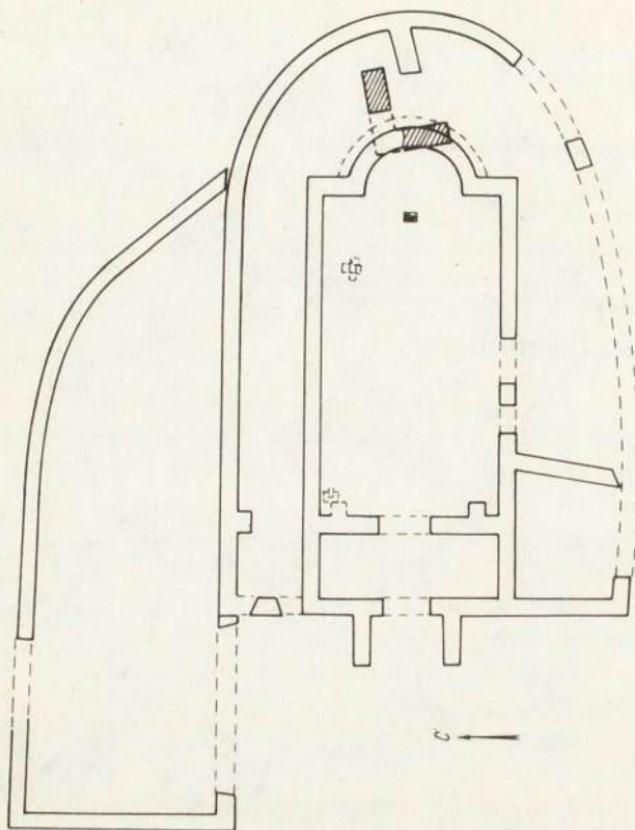
²⁶ Хр. Г. Данов, История на стария свят, С., 1963, с. 452 и 461.

²⁷ Проучването извършиха авторът и Г. Табакова-Цанова.

²⁸ Т. Овчаров, Раннохристиянска църква край с.Крън, окръг Старозагорски, Аспирантски сборник на ВТУ, т.II, 1974, с.323/336.

²⁹ Т. Овчаров, Вила рустика край с.Крън, Старозагорски окръг, Археология, XIX, 1977, кн.1, с.47/53.

³⁰ Керамиката и другите археологически материали са в историческия музей "Искра", Казанлък.

Обр. 5 Раннохристиянската църква в м. "Атемов орех".

тично селище, просъществувало и през ранновизантийската епоха.

Смята се, че там преди идването на турците, към средата на втората половина на XIV в., е било старото село Енина. Турците го разграбили, а оцелялото население се изтеглило далеч нагоре по Старата река под самия Балкан, където и досега се намира.³¹

³¹ По данни от летописната книга на училището в селото.

Енинци запазили имотите си по тези места чак до наше време, макар че сега местността Атемов орех е изцяло в Кърънско землище, факт, който подкрепя тезата за разположението на старото село Енина.

Южно от стопанския лвор, в местността Кованлька, при оран са откривани зидове от речни камъни, споени с кал, а на едно място, в имота на Иван Чаков, бил открит и зид с бял хоросан, примесен със счукани на дребни късчета тухли.³² При оглед на терена личаха петна от ситно разтрошен хоросан, а по повърхността имаше камъни с полепнал по тях хоросан, примесен с дребни тухлени късчета. Сондажи не бе възможно да се направят, но от събраните от нас фрагменти от тънкостенни глинени съдове с опушеночерен цвят и дребен пясък в тестото заключаваме, че селището е от ранновизантийската епоха. Това поселение по площ е много по-малко от онова, разкрито в местността Атемов орех. Малката площ /около 3 - 4 дка/ дава основание да се предположи, че се касае не за селище, а за самостоятелен архитектурен комплекс от типа на вила рустика, каквато е възможно да е имало в тази равнинна и плодородна област.³³

Късноантични и ранновизантийски материали са намерени и в местността Гърдева могила през есента на 1971 г. при риголване на земята за засаждане на овощни дървета. Машината е орала дълбоко и е изкарала на повърхността много речни и ломени камъни с различна големина. Разположението им показва, че те са от зидове. На места личаха и петна от разрушени огнища. Цял е изоран и откаран в стопанския двор един огромен питос. Той има биконична форма, като отдолу е заострен, с пърковиден завършък. Отворът му е кръгъл, със завито навън устие, отгоре заоблен. Диаметърът на отвора му е 0,63 м, а на най-издутата му част е 1,1 м. Висок е 1,26 м. Глината, от която е изработен, е обилно примесена с едър пясък. Подобен по форма и размери питос се разкри закопан в двора на разкритата през лятото на 1972 г. вила рустика на около 2,5 км южно от селото, сега в околоградската зона на Казанлък, в блок за опитни насаждения на Института по розата и маслено-етеричните култури.

³² По сведения на М.Чаков, учител-пенсионер от селото.

³³ Подобна вила е разкрита на 2,5 км югоизточно.

Вилата е проучена чрез редовни археологически разкопки.³⁴ Била е оградена с висока стена от речни камъни на кална спойка. По вътрешното лице на западната и северната оградна стена и в югоизточния ъгъл на двора са разположени множество стопански сгради. По стратиграфски данни и по строителните материали, сред които преобладават фрагментите от късноантична битова керамика, вилата е датирана от III - IV³⁵ в.

През 1971 г. в местността Кованлька, югозападно от селото, историческият музей "Искра", Казанльк, извърши цялостно археологическо проучване на неизвестна дотогава голяма раннохристиянска базилика. Освен с големите си размери тя се отличава и с архитектурното си оформяне. По план тя е трикорабна, с три полукръгли апсида, с баптистерий с писцина и неголямо помещение за поднасяне на даровете от богомолците.³⁶ Вътре е с настилка от хоросан, обилно примесен с тухлен прах. Южно от нея са разкрити и други сгради, конструктивно и функционално свързани с нея. В северната част на притвора ѝ е разкрит правоъгълен гроб, зидан от речни камъни и червен хоросан. Отгоре е бил покрит с плоча, чието легло добре личеше при разкопаването.

Наличието на синтрон в абсидата, криптата и баптистерия с елипсовидната писцина за кръщаване и на възрастни хора определят базиликата като епископска от времето IV - VI в.

Тази голяма черква е обслужвала много богомолци. Следователно тя е принадлежала към някое голямо селище, неизвестно засега, или е била разположена на важен кръстопът, където са минавали много хора.

Данни за селище в съседство с нея има. В градините югозападно от селото са разкривани зидове от стари сгради

³⁴

Г. Табакова-Цанова и Т. Овчаров, *Villa rustika* край Казанльк, Известия на музеите от Югоизточна България, кн. I, 1976, Пд., с.25/49.

³⁵

Пак там.

³⁶

Г. Табакова-Цанова и Т. Овчаров, Ранновизантийска базилика при с.Крън, Старозагорски окръг, Археология, XVII, 1975, кн.3, с.43 - 51.

и са намирани земеделски сечива от ранновизантийската епоха.³⁷

Южно от базиликата, на около 40 – 50 м при прокопаване на трасе за отклонение на пътя от Казанлък за Габрово са разрушени зидове на малка сграда. Камъните са споени с хоросан, примесен със счукани на дребни късчета тухли.³⁸ Намерените там керамични фрагменти са от IV – VI в. Това подсказва, че тази малка сграда е съвременна на базиликата.

Васил Аврамов пише,³⁹ че по тези места е минавал важен римски път, идващ от Мизия и отвеждащ през Балкана на юг за Тримонциум. В същност тук са се кръстосвали три важни пътища в античността: един, идващ от Черноморието към Сердика, втори от Августа Траяна на север към Никополис ад Иструм и Нове и трети от Тримонциум за Никополис ад Иструм и Нове.

Стари хора разказват, че в местността Таш кюпрю имало стар римски мост, който турците разрушили, за да използват дяланите му камъни, а местността била наречена Таш кюпрю /Каменен мост/.⁴⁰ Възможно е да има нещо вярно в това предание, тъй като и сега тази местност е силно заблатена и трудно е проходима, особено пролетно време.

За интензивността на живота на този важен стратегически район през края на античността подсказват и проучванията в местността Абаята, някога в южните окрайнини на Крънското землище, сега придалена на Института по розата в Казанлък.

През есента на 1973 г. там е разкрито едно добре запазено късноантично жилище от парададен тип и следи от няколко сгради около него.⁴¹

³⁷ По сведения на Дочо К. Радойнов. Същите са били передадени в училището. Сега липсват. Една брадва е дадена в Казанлък.

³⁸ По наблюдения на автора от 1971 г.

³⁹ В. Аврамов, Войната на България срещу Византия през 1190 г. и погромът на императора Исаак Ангел при Трояна, С., 1929, с. 75/77.

⁴⁰ По сведения на М. Чаков, Д. Радойнов и др.

⁴¹ По данни на Г. Табакова-Цанова.

Пръснатите по цялата местност археологически материали сочат още едно късноантично селище, просъществувало и през ранновизантийската епоха.

Много ранновизантийски находки има и от местността Кърни, намираща се на два километра северно от селото, в подножието на планината, по двета бряга на река Дереязъл.

В тази леко наклонена към юг местност са били старите кърнски лозя. При обработка на земята са разкопавани гробове, в които са погребвани "едри хора, положени по гръб, с ръце, скръстени на гърдите", и са намирани "цели и натрошени тухли и керемиди, дебели, кръгли монети, по които не личали образи, а само някакви вити кръстове, земеделски сечива, кръстчета и др."⁴². От тях във фонда на историческия музей "Искра", Казанлък, са запазени:

1. Гравна бронзова, плоска, орнаментирана с изпъкнали малки полета, върху които са направени квадратни образувания от врязани линии, а в средата кръг с точка /център/. Редуват се последователно орнаментирани и неорнаментирани полета. Има инвентарен № 342. Разгънатата ѝ дължина е 0,15 м. Широка е 0,005 м. Не е обнародвана.

2. Гравна бронзова, в единия край счупена. Украсена с врязани линии и точки. На две от полетата е врязан по един кръст. Инвентарен № 343. Диаметърът ѝ е 0,09 м. Дебела е 0,005 м, а е широка 0,01 м. Не е обнародвана.

3. 24 броя разноцветни стъклени мъниста за украсения. От тях 16 са шлифовани. Останалите са необработени, четвъртити, с неправилна форма. Намерени са през 1942 г. в един гроб от Петко Коцев. Инвентарен № 319. Не са публикувани.

4. Два броя халки. Изработени са от желязо чрез изковаване. Двете са скачени една с друга и имат обща дължина 0,04 м. Силно са окислени и разядени от влагата. Инв. № 320. Не са публикувани.

5. Железен сърп. В задния му край има дълъг шип за прикрепване към дървената ръкохватка. Резецът е силно назъбен. В лошо състояние е. Не е публикуван.

6. Чук-бралава. Изработен чрез изковаване от желязо. Ос-

⁴² По данни от летописната тетрадка на народно основно училище "Климент Охридски" в с. Кърн и по устни сведения от Милю Чаков и други кърнчани.

трието е леко дъговидно завито. Ударната повърхнина на чука е плоска. За прикрепване на дръжката е направен правилен кръгъл отвор. От двете страни има по едно квадратно разширение. Силно окислен, с ръждивокафяв цвят. Има дължина 0,27 м и ширина на резеца 0,076 м. Не е публикуван.

При теренно проучване от местността Кърни постъпиха много фрагменти от ранновизантийска битова керамика. Същите се намираха върху доста широка площ по двата бряга на река Дереязъл. Очевидно е, че и тук през периода V - VIIв. е съществувало голямо по размери селище.

А горе, по склоновете на планината, се издигали естествено защитени крепости, построени за отбиване на варварските нападения от север.⁴³

Идването на варварите е свързано с опожаряване и разрушаване на селища и крепости.⁴⁴ Някои крепости по южните склонове на Стара планина и по северните на Средна гора са опожарени и разрушени.⁴⁵ Много селища запустяват.⁴⁶

Материали, свързани с пребиваването на славяните в тези земи, засега не са открити. Липсват данни и за времето на Първата българска държава /VIII- X в./. Но липсата на материали не означава, че животът в района е спръял след, идването на славяните.

Землището на селото заедно с целия Казанлъшки край влиза в пределите на българската държава по времето на хан Тервел, когато византийският император Юстиниан II му отстъпва областта Загоре заради помощта, оказана му от Тервел при връщането на императорския трон.⁴⁷

⁴³ За тези крепости ще пишем по-подробно в раздела за Втората българска държава, тъй като над тях през това време са изградени български крепости срещу Византия.

⁴⁴ История на България, т. I, С., 1961, с. 48 и 56 и цит. лит.

⁴⁵ Например крепостта Горния град над Мъглиж, крепостта Бузово кале край с. Бузовград, крепостта Паунов камък край с. Тъжа и др., теренно проучвани от нас. Някои са и сондирани.

⁴⁶ В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, С., 1959, с. 110 и 250.

⁴⁷ История на България, т. I, С., 1961, с. 62.

Фактът, че тук възниква един от най-важните градове през средновековието, предполага, че традицията е съществувала, че животът е текъл нормално, но останалите следи са по-нетрайни и се губят при теренно проучване.

Въпросът за местонахождението на средновековния български град Крън е вълнувал години наред историци и археолози. Той и сега е спорен. За локализацията на този важен средновековен български център има няколко мнения, изявени в нашата историческа и археологическа литература.

К.Иречек още в края на миналия век посочва, че този известен български град се намира при Голямото село /днешното село Тъжа, Старозагорски окръг/, позовавайки се на съществувашите там няколко крепости.⁴⁸

След години към това предположение се присъединява и известният български историк-медиевист Петър Ников.⁴⁹

Известният наш археолог-медиевист академик Кръстьо Миятев твърди, че средновековният град Крън се намира при Малкото село /днешно с. Манолово, Старозагорски окръг/, тъй като там по онова време са разкрити следи от средновековно селище и крепост на планинския склон срещу него.⁵⁰

Братята Вл. и К.Шкорпил още в края на миналия век, правейки своеобразно тълкуване на имената на днешните селища Кърнаре, Троянско и Карнобат, изказват мнението, че там някъде българските археолози трябва да търсят средновековния Крън.⁵¹

Други историци /Д.Ангелов, Ш.Атанасов, Ив.Дуйчев/ твърдят, че този град не е никъде другаде освен при днешно-

⁴⁸ К.Иречек, Пътувания по България, С., 1899, с.210, заб.16 и с.347/

⁴⁹ P.Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Kru/Kronnos in den bisantinsch - bulgarischen Beziehungen, studi Bisantini e Neolinici, t.V,R., 1936, с.223/238.

⁵⁰ К.Миятев, Принос към средновековната археология в българските земи, Годишник на народния музей, С., 1921, с.264/277.

⁵¹ Вл. и К.Шкорпил, Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, с.40.

то село Шипка, Старозагорски окръг, в началото на тамошния проход.⁵²

Всички изложени по-горе мнения са изградени по устни сведения на стари хора от съответните селища, по частични теренни проучвания на землищата на селищата, както и на базата на наличните, макар и осъкъдни писмени сведения по въпроса, поради което имат характер на научни хипотези. Ползувайки оригиналните документи, авторите привеждат и коментират данните различно. Изказаните мнения не са съобразени с тогава известните археологически сведения. Освен това през последните няколко години са направени и нови археологически проучвания на някои от крепостите в Казанлъшкия район и специално на тези край село Крън, Старозагорски окръг.

Опит за съпоставяне на историческите и археологическите данни по въпроса за месторазположението на средновековния град Крън преди няколко ⁵³ години направи Атанас Попов в кандидатската си дисертация.

Като използва предположението на К.Шкорпил, че е възможно средновековният град Крън да се търси на север от днешното село Крън, той си поставя задача да издира археологически материали от местността Кърни и крепостите над нея⁵⁴ и съпоставяйки ги с наличните писмени сведения, той заключава, че само там следва да се търси средновековният Крън.

Базирайки се на писмените сведения и на резултатите от археологическото проучване, което проведохме през 1972 – 1973 г.⁵⁵, подкрепяме това предположение за местонахожде-

⁵² Ш. Атанасов, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев и др., Българското военно изкуство през феодализма, С., 1958, с. 121 и сл.

⁵³ А. Т. Попов, Средновековният Крън, ИБИД, т. XXV, 1967, с. 233/242. Статията е част от кандидатската дисертация на автора. Вж. и Ив. Велков, Прочути крепости, С., 1938, с. 94/98.

⁵⁴ А. Т. Попов, Средновековната укрепителна система за защита на средновековния Търновград, ИОИМ В. Търново, т. V, 1972, с. 98/100, образците от 50 до 59 включително.

⁵⁵ Терено са проучени местностите Кърни, Градовете, Потука, Светица, Селище, Миндя и др. През 1972 г. извър-

нието на Крън. Основание за това ни дават следните данни:

1. Според писмените сведения, оставени ни от арабския географ и пътешественик Идриси, живял през XII в.,⁵⁶ "Акранус е на шест прехода път от град Истибуни /днешния град Ихтиман/ и на 40 мили от Фаруи /днешната Стара Загора/. После споменава, че "паралелно на град Луфиса /днешния Ловеч/ в южна посока, лежи град Акранус, а между тях има четири прехода път".

От тези оскудни и неточни сведения е видно, че средновековният Крън лежи на полите на южните старопланински склонове. От него до Ихтиман има 250 км /по Идриси шест прехода/. Ако един преход е равен на 7-8 ч.път, а един час път е 5-6 км средно, то шест прехода са равни на 240 км.⁵⁷ Разликата между сегашното разстояние и това по Идриси е около 10 км.

Пътят от Крън до Стара Загора е към 40 мили по Идриси. Ако една миля е равна на 1 550 м, то в километри това разстояние ще е 55 км. Сега пътят от Стара Загора до Крън е около 50 км.

Идриси поставя Крън на 4 прехода път от Ловеч в южна посока. Дадено в километри, разстоянието ще е 160 км, колкото е и сега.

От приведените три случая се вижда, че разстояниета, дадени от средновековния пътешественик, са реални и по тях местоположението на средновековния Крън е около днешния град Казанлък. Малките разлики в разстоянията се обясняват с това, че арабският географ е пресмятал пътя приблизително и не в километри, а в преходи. Освен това сегашните пътища не се покриват изцяло със средновековните.

шихме съндажно археологическо проучване на крепостта Калето. Проучени са източната и южната крепостна стена, едно водохранилище вътре в крепостта и една кула при крепостната порта, проследена е стратиграфията на културните наслойвания. Резултатите са дадени за обнародване в сп. Археология.

⁵⁶ Б. Недков, България и съседните ѝ земи през XIVв. според Идриси, С., 1960, с. 73.

⁵⁷ Мерките по Идриси вж. в цит. ст. на Б. Недков, с. 17.

2. Описанието, което ни е оставил византийският историк Никита Хониат за пътя на император Исак Ангел към Цариград след разгрома му от българите през 1190 г. в един от проходите на Стара планина, също може да помогне при определяне мястото на средновековния Крън.⁵⁸ Никита Хониат поставя Крън на пътя между Търновград и Боруй /днешната Стара Загора/. Следователно няма защо да го търсим нито при днешното село Тъжа, нито при с. Манолово, Старозагорски окръг, нито при Кърнаре и Карнобат, отстоящи далеч от възможно най-краткия път, по който е минал отстъпващият в паническо бягство византийски император. А авторът е съвременник на събитието и има възможност да бъде оригинален и верен в твърденията си.

3. В началото на XIII в. Никита Хониат заедно с Жофроа Вилардуен отново споменава Крън на една линия със средновековния Боруй при описанието на похода на Хенрих, брат на император Балдуин, през 1206 г.⁵⁹ Според нас това споменаване в дадения порядък не е резултат само на едно изброяване на крепостите, а е тенденциозно, защото и двата града /Крън и Боруй/ са важни и силни крепости и лежат на една съобщително-оперативна линия.

В. Аврамов, тълкувайки споменатите по-горе, както и някои други писмени сведения, установява, че средновековният път от Берое за Търновград минавал покрай днешното с. Крън, пресичал Стара планина и покрай Трявна и Дряново стигал до столицата.⁶⁰ Той не изключва обаче възможността през средновековието да е имало пътища за столицата Търново и през другите старопланински проходи, като Мъглижкия и Шипченския,⁶¹ но там пък липсват другите гореспоменати данни. Затова и ние възприемаме предположението му, че средновековният Крън е бил разположен по южните склонове на Балкана, северно от днешното с. Крън, Старозагорски окръг.

Същият, изхождайки от едно известие на Йоан Кантакузин за разгромяването на Потука при съвместното действие на

⁵⁸ В. Аврамов, цит. съч., с. 11/16.

⁵⁹ История на България, т. I, С., 1961, с. 178.

⁶⁰ В. Аврамов, цит. съч., с. 52/54.

⁶¹ В. Аврамов, пак там, с. 40/52.

войските на византийския император Андроник I и болярина Войсил /от рода на крънските владетели/ срещу българите с цел да си възвърнат изгубените преди това крепости по южните склонове на Стара планина, го отъждествява с Крън.⁶² Той прави етимологично тълкуване на имената на Крън и Потука, като смята, че Крън е произлязло от гръцката дума "крунос" – извор. Според него византийците наричали града Крунос, славяните го нарекли Крън, а българите употребили името Потука /от поток – извор/. Ние сме съгласни, че средновековно селище Потука е съществувало, тъй като то е упоменато в житието на Михаил Воин,⁶³ но че то се покрива с Крън, не приемаме, защото за Крън в изворите се казва, че е "великолепен град", а Потука се споменава като градец,⁶⁴ т.е. малък населен пункт. Не може да се допусне, че Крън, административен център на важна стратегическа област, главен град на почти независимо болярско владение, Йоан Кантакузин ще нарече с умалителното име градец,⁶⁵ макар че византийците са пристрастни. Освен това в северозападната окрайнина на землището на с.Крън и сега има местност, наречана Потука. При теренно проучване се установи, че там има следи от селище от годините на Втората българска държава.⁶⁶ На 2,5 км източно от Потука е местността Кърни. Там преди години крънчани засадили лозя, които и сега наричат кърнишки лозя, а брега, с който започва планината, те назовават Кърни бряг.

В тази местност по повърхността намерихме множество фрагменти от битова керамика от Втората българска държава,

⁶² В. Аврамов , цит.съч. ,с.35/37.

⁶³ Труды Киевской духовной академии, октябрь 1870, с.220/229.

⁶⁴ В. Аврамов , цит.съч. ,с.200/208.

⁶⁵ А. Т. Попов ,Средновековният Крън,с.242.

⁶⁶ Теренно проучване сме правили през есента на 1972г. Сред събраните при това обхождане археологически материали преобладават фрагментите от тънкостени глинени съдове /гърнета/ по лицевата повърхнина с изльскани ивици.

сред които преобладават тези от кухненската.⁶⁷

Пак там при обработка на земята и при иманярски изкопи години наред са намирани "стари предмети от времето на търновските царе" и са изкопавани човешки скелети, понякога със стъклени гривни на ръцете.⁶⁸ От тази местност крънчани са изкарали десетки кубици камъни /най-вече речни/ от видове на стари сгради, каквито са разкривани почти във всяко лозе край реката.

От тази местност произхождат и няколко средновековни оръдия на труда и занаятчийски продукти, съхранявани във фонда на историческия музей "Искра", Казанлък. От тях по-значими са:

1. Сърп. Изработен чрез изковаване от желязо. Инв. № 521. Отзад има лълъг шип за прикрепване на дървената ръкохватка. Острието /режещата част/ е силно назъбена. Оксислен и разяден от влагата. Дълъг е 0,40 м, а широк 0,045 м. Не е обнародван.

2. Гривна. Изработена от синя стъклена паста. Краищата ѝ са споени. Има правилно кръгло сечение с диаметър 0,052 м. Не е публикувана. Инвентарен № 599.

3. Лемеж. Изработен от желязо чрез изковаване. Върхът му е като равнобедрен триъгълник, а отзад е с две уши. Не е обнародван. Инв. № 531. Дълъг е 0,23 м и широк 0,09 м.

4. Копрала. Изкована от желязо с леко дъговидно завито острие. Горе има широка цев за втикване на дървената дръжка. Инв. № 529. Оксислена и разядена от влагата. Има дължина 0,13 м и ширина на острието 0,07 м. Диаметърът на цевта за дръжката е 0,04 м. Не е публикувана.

5. Връх за стрела. Изработен от желязо чрез коване. Има ромбовидна форма и оствър шип за прикрепване на дръжката. Не е публикуван. Инв. № 730. Дълъг е 0,05 м и широк 0,015 м.

Основавайки се на гореспоменатите писмени източници и на археологическите материали, известни досега, ние заклю-

⁶⁷ Материалите са предадени в музей "Искра", Казанлък.

⁶⁸ По устни сведения на Милю Чаков, учител-пенсионер, създал музейната сбирка в селото, както и по летописната тетрадка на училището в село Крън.

От двете страни на дълбокия пролом на река Дереязлъ, ограден от стръмни, почти отвесни скалисти брегове, високи от 30 до 50 м, личат останки от две крепости.

Западната, наричана сега Градовете, е разположена върху висок до 950 м над морското равнище хълм, горе заравнен, приличащ на пресечен конус. Терасата има неправилна елипсовидна форма. Крепостната стена следва очертанията на релефа, поради което крепостта също има неправилна елипсовидна форма.⁷²

Крепостните стени са издани от ломени камъни, споени с бял хоросан. За лицата са подбираны по-едри и по-добре офордени камъни, а за вътрешността на стената са използвани различни по форма и големина камъни, обилно споявани с бял хоросан.

От теренното проучване се установи, че крепостта е била гъсто застроена. Личат различни по дебелина и направление зидове. Засега тя не е проучвана чрез археологически разкопки. Оттам са намерени множество фрагменти от тънкостенна кухненска средновековна българска керамика. Намирани са и фрагменти от паници, изработени в техника "сграфито", и средновековни български и византийски монети.⁷³

Едно бъдещо археологическо проучване би довело до много добри резултати, които ще допринесат за по-доброто проучване на материалната култура на Втората българска държава.

На левия бряг на река Дереязлъ върху висок и сравнително стръмен терен е построена втората крепост, наричана Калето. За нея разполагаме с повече и по-достоверни данни.

Атанас Попов въз основа на теренно проучване дава план на ⁴ и, в който е допуснал известни неточности.⁷⁴

През лятото на 1972 г. историческият музей "Искра" в

⁷² А.Т. Попов, Средновековният Крън, с.238/239, обр. 8 и 9.

⁷³ А.Т. Попов, Старопланинската укрепителна система..., с.97/101, обр.55 а,б,в,г,л,е,ж,з,и и обр.57 1,2,3.

⁷⁴ А.Т. Попов, Средновековният Крън, с.234/237 и посочените там образци 1,2,3,4,5 и 6; вж. от него и Старопланинската укрепителна система..., с.98/99, и посочените образци 50,51,52,53,54 и 55.

От двете страни на дълбокия пролом на река Дереязълъ, ограден от стръмни, почти отвесни скалисти брегове, високи от 30 до 50 м, личат останки от две крепости.

Западната, наричана сега Градовете, е разположена върху висок до 950 м над морското равнище хълм, горе заравнен, приличаш на пресечен конус. Терасата има неправилна елипсовидна форма. Крепостната стена следва очертанията на релефа, поради което крепостта също има неправилна елипсовидна форма.⁷²

Крепостните стени са зидани от ломени камъни, споени с бял хоросан. За лицата са подбираны по-едри и по-добре офордени камъни, а за вътрешността на стената са използвани различни по форма и големина камъни, обилино споявани с бял хоросан.

От теренното проучване се установи, че крепостта е била гъсто застроена. Личат различни по дебелина и направление зидове. Засега тя не е проучвана чрез археологически разкопки. Оттам са намерени множество фрагменти от тънкостенна кухненска средновековна българска керамика. Намират се и фрагменти от паници, изработени в техника "сграфито", и средновековни български и византийски монети.⁷³

Едно бъдещо археологическо проучване би довело до много добри резултати, които ще допринесат за по-доброто проучване на материалната култура на Втората българска държава.

На левия бряг на река Дереязълъ върху висок и сравнително стръмен терен е построена втората крепост, наричана Каите. За нея разполагаме с повече и по-достоверни данни.

Атанас Попов въз основа на теренно проучване дава план, в който е допуснал известни неточности.⁷⁴

През лятото на 1972 г. историческият музей "Искра" в

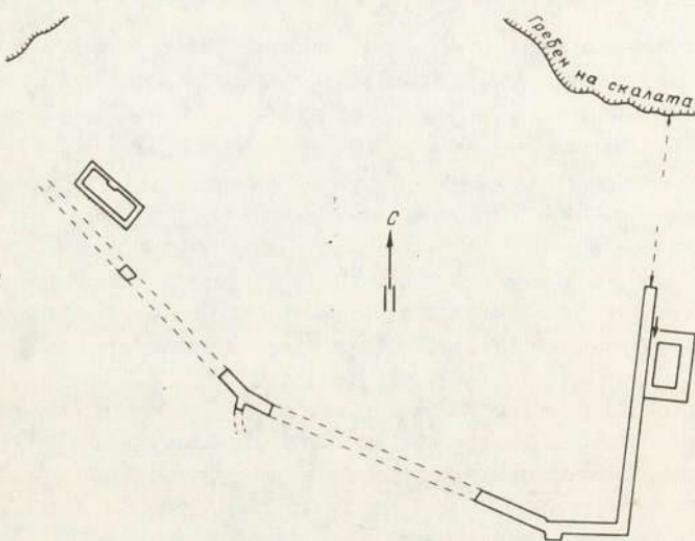
⁷² Ат. Попов, Средновековният Крън, с.238/239, обр. и 9.

⁷³ Ат. Попов, Старопланинската укрепителна система..., 97/101, обр.55 а, б, в, г, д, е, ж, з, и и обр.57 1, 2, 3.

⁷⁴ Ат. Попов, Средновековният Крън, с.234/237 и посочените там образци 1, 2, 3, 4, 5 и 6; вж. от него и Старопланинската укрепителна система..., с.98/99, и посочените образци 50, 51, 52, 53, 54 и 55.

Казанък провел сондажно археологическо проучване на крепостта,⁷⁵ с което се сложи начало на едно по-сериозно научно изследване на крепостите северно от с.Крън. В резултат на тези разкопки се направиха някои уточнявания по плана на крепостта, изяснена е стратиграфията на културните наслойвания, постъпиха и нови археологически материали, спомагащи за правилното датиране на крепостта.

Тя е построена на най-високата част на хълма на 940 м над морското равнище. Теренът е силно наклонен към юг. От север и северозапад е естествено защитена от почти отвесни неприступни скали, високи до 40 - 50 м. От изток, юг и югозапад е оградена с дебели крепостни стени /обр.6/.⁷⁶

Обр.6. План на крепостта "Калето" северно от с.Крън

Източната ѝ стена е сравнително високо запазена в суперструкция. Широка е по цялата си дължина 1,90 м. На се-

⁷⁵ Разкопките ръководи авторът.

⁷⁶ Резултатите от археологическото проучване на крепостта Калето са дадени за печат.

верната ѝ част е входът на крепостта /обр.6/. Той е охраняван от север с една многоъгълна кула,⁷⁷ а от юг от друга, правоъгълна, приземието на която е използвана като водохранилище. Водата е докарвана чак от обратната страна на връх Сиврията /обр.2/ по глинени тръби, закопани в земята, а там, където скалата е била плитко, в нея е изчукано специално легло за тях. Водата се вливала от север, а изтичала от южната стена на кулата. Създавало се впечатление, че тя извира от кулата.

Южната крепостна стена е широка 1,50 м. Първоначално тя има направление към югозапад, но някъде към средата прави чупка под тъп ъгъл и върви по хоризонтала точно към запад. При чупката са регистрирани следи от външна кула. Вътре в крепостта покрай южната стена са били изградени цяла редица сгради, от които е разкрита само една цистерна за вода с правоъгълна форма. Възможно е някои от тези сгради да са били използвани като жилищни, а повечето като стопански /складове и работилници/.

Прави впечатление, че вътре крепостта не е изцяло застроена. Този факт дава основание да се предположи, че тя не е постоянно обитавана, а само при нужда там са се укривали част от жителите на града, разположен долу в подножието на планината.

От разкопките са събрани археологически материали, сред които преобладават керамични фрагменти от V-VII в. и от XII-XIV в. Добре са разграничени двата пласта: ранновизантийският от V-VII в. и средновековният български от XII-XIV в. - времето на Втората българска държава.

През тези два периода крепостта е водила интензивен живот. Необитавана според досегашните проучвания, тя останала през времето на Първата българска държава. Някъде към средата на втората половина на XIV в. била превзета от турците⁷⁸ и разрушена, след което е изоставена.

⁷⁷ А.Т. Попов, Средновековният Крън, с.236, обр.3.

⁷⁸ В. Аврамов, цит съч., с.37, пише, че крепостите на Крън са превзети от турците през 1370 г. Според нас това ще да е станало най-рано през есента на 1371 г. след известната битка при Чирмен /дълг. Харманли/, станала през септември 1371 г.

Двете крепости /Градовете и Калето/ са разположени на важен път от Северна за Южна България. Големите им площи и близостта им до селището, разположено в подножието на планината, предполагат един цялостен архитектурен комплекс, който според нас е средновековният Крън. За това свидетелствуват и резултатите от цялостното теренно и сондажно проучване на района.

Проследявайки политическата история на Втората българска държава, ние установяваме, че средновековният град Крън е важен стопански, административен, политически и военен център и заема място сред най-първите градове на страната.⁷⁹ Грамотата на Иван Асен II, дадена на дубровнишките търговци, гарантираща им право свободно да продават, купуват и пренасят всякаакъв вид стока из царството, са посочени шестнадесет области, между които е и Крънската хора /област/.⁸⁰ Главен град на тази област е Крън, чието име носела тя. Логично е да се предположи, че главният град ще е някъде в централната част на областта, простряла се от Коприс до Сливен.⁸¹ А централната ѝ част е била около днешния град Казанлък. Това е още един факт, подкрепящ гореизказаната от нас теза за местоположението на средновековния Крън северно от днешното село Крън, Старозагорски окръг.

В политическата история на българската държава има и други сведения, явяващи се в подкрепа на това наше предположение. Ще приведем едно от тях. Касае се за изводка от историческата поема на Мануил Фил, озаглавена "За военните

⁷⁹ Ал. Бурмов, Към историята на Крънската област, ГББИ, I, 1945-1946, с.168/175; История на България, т. I, С., 1961, с.178, Д. Ангелов, Ш. Атанасов, Ив. Дуйчев и др., Българското военно изкуство..., с.212/213; Ат. Попов, Средновековният Крън, с.233/250; Сб. Казанлък в миналото и днес, ч. I, С., 1931, с.30/32.

⁸⁰ Ал. Бурмов и П. Петров. Христоматия по история на България, ч. I, С., 1964, с.286.

⁸¹ Ал. Бурмов, Избрани съчинения, т. I, С., 1968, с.216/219; История на България, т. I, С., 1961, с.178 и цит. там литература.

подвизи на известния чутовен протостратор", отнасяща се за бойните успехи на византийските войски по време на похода им през 1278-1279 г. срещу българските въстаници, водени от Ивайло. При този поход по думите на автора на поемата са засегнати много крепости и градове по южните склонове на Средна Стара планина, между които е и Крън.⁸² Последният паднал във византийски ръце след Мъглиж:

Мъглиж пък е свидетел с Крън.
Веря пък за Колена от Венец,
непристъпни крепости на чужденците,
които благородният леко подчини.⁸³

Видно е, че Крън е близо до Мъглиж. Тя са на една бойна линия, щом са превзети непосредствено един след друг. Но фактът, че и този път неприятелските войски спират настъплението си до Крън /така смятаме, тъй като не се споменават други превзети крепости на запад или на север от Крън/, поставя под съмнение твърдението на византийския автор, че протостраторът леко подчинил "непристъпните крепости на чужденците" Крън и Мъглиж. А това означава, че Крън е по това време една здраво укрепена българска твърдина, добре отбранявана поради важността ѝ.

Към края на XIII в. Крън е главен град на почти независима феодална област, управлявана от болярина Смилец, а след възцаряването му – от неговите братя.⁸⁴

Бурните политически събития, станали в столицата на царството по това време, дали отзук и в това болярско владение.

За да затвърди властта си, Тодор Светослав предприел в началото на XIV в. редица решителни мерки срещу външните

⁸² В. Златарски, История на българската държава, т. III, С., 1972, с. 563; П. Петров, Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протостратор", ИИИ, т. VI, 1956, с. 564; А. т. Нопов, Средновековният Крън, с. 244; Д. Ангелов, Ш. Атанасов, Ив. Дуйчев и др., Българското военно изкуство..., с. 560 и сл.

⁸³ Х. Р. Лопарев, Византийский поэт Мануил Фил к истории Болгарии в XIII-XIV веке, С. Пб., 1891, с. 52.

⁸⁴ А. л. Бурмов, Избрани съчинения, т. I, с. 216/219.

и вътрешните си врагове, между които на първо място са били и крънските владетели.⁸⁵ Братята на Смилец Войсил и Радослав избягали в Цариград, откъдето предприели всевъзможни действия срещу законния наследник на престола. В тази борба се намесил и боляринът Елтимир, чичо на Тодор Светослав. Последният преди това получил като зестра от Смилец Крънската област. От 1326 г. областта е дадена от цар Михаил Шишман на родителите на бъдещия цар Иван-Александър.⁸⁶ След идването на Иван-Александър на българския престол /1331 г./ сведенията за Крънската област изчезват. Но това не бива да се тълкува като резултат от икономическо или политическо западане на областта и на главния ѝ град. Тя процъфтявала и сега. Особено се засилва ролята ѝ от средата на XIV в. във връзка с появилата се опасност от турски-те завоеватели. Така процъфтяваща те я заварили и превзели през 70-те години на XIV в.

По летописни данни крънските крепости оказали упорита съпротива на турските нашественици. Само чрез хитрост турците превзели крепостите на средновековния Крън и след това ги разрушили заради лютия отпор, оказан от защитниците им.⁸⁷ Скромните резултати от археологическото проучване на крепостта Калето също са в подкрепа на това твърдение.

Населението било пръснато: мъжете, старците и момчетата били изклани, а жените и момичетата продадени в робство. Малцина оцелели "крънчани" основали Къренската махала в Казанлък.⁸⁸

Най-плодородните земи от Крънското землище, там, където сега е с. Крън, турците направили сълтанско имение. Заселени били компактни маси турци-анадолци и татари.⁸⁹ Пресел-

⁸⁵ История на България, т. I, С., 1961, с. 218/220.

⁸⁶ Ал. Бурмов, Избрани съчинения, т. I, с. 217/219.

⁸⁷ Чудомир, Легенда за падане на Крънската крепост, Съчинения в три тома, т. 3, С., 1971, с. 423/424.

⁸⁸ По необнародвани материали от архива на музей "Искра" в Казанлък, както и по материали от къщата-музей "Чудомир".

⁸⁹ По материали от архива на Чудомир.

ниците турци основали селището Хасът, наречано по-късно Хасъй. ⁹⁰ Татарите пък основали свое селище, назовано Субашъй, на югоизток от турското. Сега това селище не съществува. Само местността е запазила името. Известно е и мястото на татарското гробище, югоизточно от селото. Там преди 40 години имало високо тюрге, подобно на това при Казанълъшката гробница, но било съборено заради материала. ⁹¹ При оран в тази местност, наречана Татарско гробище, се намират фрагменти от керамика от периода XV - XVII в. Намират се и скелети, положени по гръб, с изпънати крайници и с ръце, прибрани до тялото, и без никакъв инвентар. ⁹²

В заключение следва да отбележим, че по историческото минало на с.Крън има още да се работи. Земята в Крънското землище е съхранила още много тайни и те следва да се разглеждат. Но това ще стане само чрез системни археологически разкопки и стои като задача на близкото и далечното бъдеще.

Въз основа на наличните досега археологически материали и исторически сведения могат да се направят следните изводи:

1. Още в праисторическо време землището на с.Крън е обитавано от хората, живели на днешните селищни могили /Борсушката и Плоската/.

2. През античността тук са се кръстосвали важни пътища от север към юг и от изток към запад. На този важен кръстопът са възникнали големи поселения, които са просъществували и през късната античност и ранновизантийската епоха. Забелязва се групиране на селищата на две места: едините са на юг, в равнината /в местностите Гърдева могила, Атемов орех, Кованълъка, Абаята/, а другите са на север под планината /в местностите Кърни, Потука, както и селището западно от могилата Оструша/.

3. През VI-VII в. идването на варварите внася материална разруха и известен икономически упадък в района. Но животът там не замира съвсем.

⁹⁰ По летописната тетрадка на училището в с.Крън и по сведения на учителя М.Чаков. В летописната тетрадка има записани няколко предания за основаването на селото.

⁹¹ По сведения на М.Чаков и други очевидци.

⁹² По сведения на Дочо Колев Радойнов, на 90 години.

4. В годините на Първата българска държава землището на селото заедно с цялата област Загоре е включено в пределите на българското царство, макар че следи от този период все още се срещат рядко.

5. В периода XII-XIV в. тук разцъфтява средновековният български град Крън /в местността Кърни/. Той е административен, икономически, военностратегически и политически център на Крънската хора /област/, която е особено важна за българската държава. Затова Крън е бил обект на постоянни нападения от страна на византийци, латини и турци.

6. Около 1371 г. Крън и крепостите му са превзети от турците. Разрушен напълно, той е изоставен от малцината оцелели негови обитатели. Част от тях минали на юг в равнината и основали днешното село Крън и дори най-старата махала на Казанлък - Къренската.

7. Историческото минало на днешното с. Крън, Старозагорски окръг, е богато и все още малко изследвано. Регистрираните от нас археологически обекти след едно системно проучване чрез сондажи и цялостно разкопаване ще осигурят интересен материал за изясняване на материалната култура, създавана в нашите земи през времето на античността до късното средновековие. Затова ние смятаме, че това ни проучване и систематизиране на известния досега археологически и исторически материал за миналото на тези земи е малък, скромен принос за разрешаването на горепоставената задача.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОШЛОЕ СЕЛА КРЫН СТАРОЗАГОРСКОГО
ОКРУГА ПО ПИСЬМЕННЫМ ИСТОЧНИКАМ
И АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ИССЛЕДОВАНИЯМ

Тодор Овчаров

/Резюме/

В статье составлена археологическая карта села Крын Старозагорского округа. В хронологическом порядке путем комплексного использования результатов археологических исследований, проведенных автором и другими археологами и на основе письменных данных прослеживается историческое прошлое села и района.

С глубокой древности люди обитали окрестности села. От продолжительного пребывания различных племен и народов в чертах современного села и его окрестностей остались надгробные курганы, античные селения, некрополи, языческие и христианские храмы, дачи, ранневизантийские и средневековые крепости и селения. Очень интенсивна жизнь в античную эпоху и в средние века.

В эпоху античности здесь пересекались важные пути, которые вели с севера на юг и с востока на запад. На этом важном перекрестке возникло несколько поселений у подножия горы и в равнине.

В периоде XII-XIV вв. здесь процветает средневековый болгарский город Крын административный, хозяйственный, политический, стратегический и экономический центр известной Крынской области. Комплексно использованы археологические и исторические данные о его локализации. Опубликованы археологические материалы о праисторических, античных и средневековых объектах. Они представляют ценный вклад в изучение материальной культуры, создаваемой на этих землях с неолита до турецкого рабства.

К тексту приложено шесть иллюстраций. Статья представляет собой вклад в создание целостной археологической картины нашей страны.

LE PASSE HISTORIQUE DU VILLAGE DE KRAN, REGION DE STARA
ZAGORA, D'APRES LES SOURCES ECRITES ET LES RECHERCHES
ARCHEOLOGIQUES

T. Ovtcharov

/Résumé/

Le présent article comporte une carte archéologique du terroir du village de Krăn. En utilisant dans un ordre chronologique les résultats des recherches archéologiques ainsi que les données écrites déjà connues, l'auteur étudie le passé historique du village et de sa région. Des tribus et des peuples différents ont habité le terroir du village et il en est resté des fosses communes et des tumulus, des agglomérations antiques, des nécropoles, des temples laïques et chrétiens, des villas, des forteresses byzantines et médiévales. On constate que la vie du village est la plus intense pendant l'antiquité et au Moyen âge.

Dans l'antiquité des routes importantes s'y croisent menant du nord au sud et de l'est à l'ouest. A ce carrefour ont surgi des agglomérations groupées au pied de la montagne et dans la plaine.

Du 12 au 14 siècle s'y épanouit la ville médiévale de Krăn qui est le centre administratif, économique, politique et stratégique de la région. Pour pouvoir localiser la ville l'auteur recourt à une utilisation complexe des données archéologiques et historiques. Sont publiés certains matériaux archéologiques de l'époque préhistorique, antique et médiévale, ce qui constitue une contribution à l'étude de la culture matérielle créée dans cette région du néolithé à la domination turque. Six illustrations sont jointes au texte. L'article est une contribution à la création d'une carte archéologique intégrale de notre pays.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIV, кн. 3 Факултет за история 1976 - 1977

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIV, livre 3 Faculté d'histoire 1976 - 1977

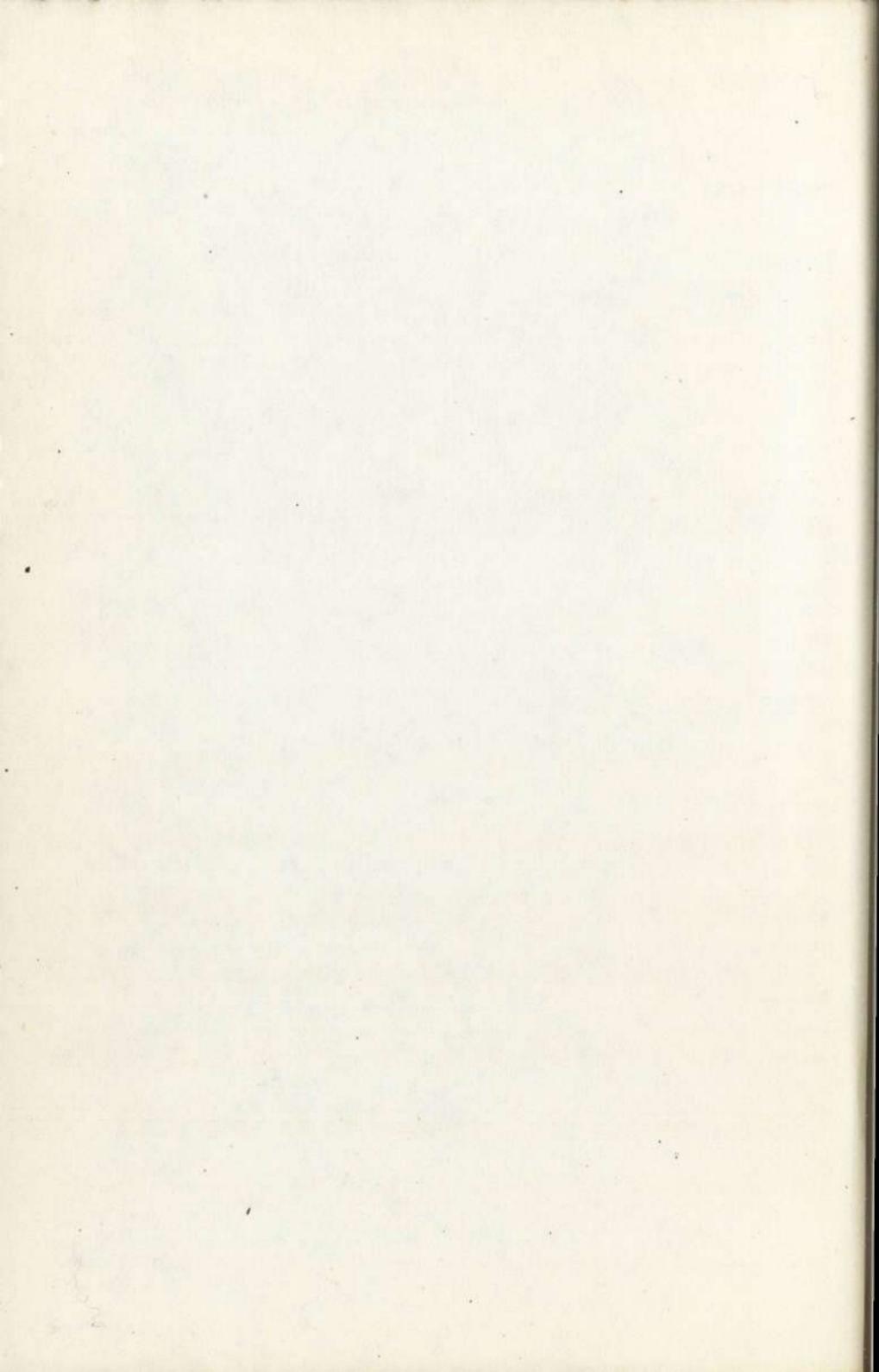
ГЕОРГИ ПЪРВЕВ, СТОЯН БОГДАНОВ

ПЪТНИТЕ БЕЛЕЖКИ НА ГИЙОМ ЛЕЖАН КАТО ИЗВОР
ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

GUEORGUI PARVEV, STOYAN BOGDANOV

LES NOTES DE VOYAGE DE GUILLAUME LEJEAN -
SOURCE POUR L'HISTOIRE BULGARE

Велико Търново, 1978

Пътеписите на чужди пътешественици, посетили България в миналото, имат важно значение за обогатяването на родната историопис. Особено ценни са предосвобожденските пътеписи, които отразяват стопанското развитие на нашия народ, облика на селищата, революционните борби на българките, зверствата на поробителите и др. Не случайно българската историография¹ им отделя напоследък значително внимание като сериозен изворов материал.

През XIX в., особено през втората му половина, постоянно се засилват икономическото проникване и политическият сюзеренитет на западноевропейските държави в Османската империя. Това обстоятелство довежда до нарастване на интереса в тези страни към Турция и най-вече към нейните балкански провинции. В края на османското владичество редица западни пътешественици – дипломати, търговски агенти, мисионери, естествоизпитатели и др., посещават българските земи и оставят обширни описание за тях.

Един от тези пътешественици е и бележитият френски географ-етнограф Гийом Лежан. Син на селянин, той е роден на 1.II.1824 г. в Плуега-Геран, община в околията Морле, Северна Франция. По всяка вероятност липсата на достатъчно средства довежда Лежан в духовния колеж Сен- Пол дьо Леон. Там той написва на 16 години един разказ за екскурзия в Броселианска гора до гробницата на Мерлен. Това съчинение предсказва твърде рано неговото бъдещо призвание.²

Когато завършва образоването си, с помощта на един покровител Лежан постъпва на работа в околийското управление на Морле. Там той събира много материали, ровейки се из градските архиви, и публикува няколко есета – т. нар.

¹ Вж. Френски пътеписи за балканските народи /XV-XVII в./, под ред. на Б. Цветкова, С., 1975. Още Доосвобожденски пътеписи, съставил Г. Клисаров, С., 1969, и др.

² G. Lejean, Voyage en Bulgarie. "Le tour du monde", N 659, p. 113, 1873.

"Бретонски биографии", и една история на Морле.³ Неговата постоянно нарастваща страст за знания го довежда през 1847 г. в Париж. Оскъдната рента от 600 франка трябвало да допълва с перото си, за да преживява.

В Париж Лежан посещава редовно лекциите в Колеж дьо Франс в Сорбоната, Медицинското училище, но най-усърден бил в Старопечатния отдел на Националната библиотека. Скоро привлича върху себе си вниманието на известен академик, който го представя в Географското дружество. Благодарение на едно свое изследване "Върху пътищата в средните векове", което било удостоено с награда, през 1857 г. Лежан получава поръчение за проучвания в Ориента. Тогава той посещава за първи път българските земи. Плод на неговата обиколка из Балканския полуостров е монографията му "Етнография на Европейска Турция", отпечатана на немски език.⁴

Намерението му да продължи изследването на Ориента остава на заден план поради една нова задача в Египет, а по-късно и в Абисиния, на която той направил много сполучлива карта. През 1867 г. Лежан отново посещава Турция, вероятно по настояване на френското правителство, а след това прави един дълъг преход из Вавилония, Пенджап, Кашмир и др.

Завърнал се във Франция, той започва да обработва своите пътеписи, да подготвя нови трудове, но изтошеният му организъм не издържа една злокачествена треска и големият природолюбител умира на 1.II.1871 г.

Под перото на Лежан излизат редица публикации с географско-етнографски характер, посветени на долината на р. Нил, Абисиния и др.⁵ По време на второто си посещение в българските земи, което, както вече посочихме, станало през 1867 г., Лежан много подробно описва местата, през които минава. Неговите пътни бележки под заглавие "Пътуване в България" са отпечатани на френски език през 1873 г. - две

³ Пак там, с. 113.

⁴ W. Lejan, Ethnographie der Europ. Türkei, Mitteilungen, , 1860. Вж. Л. Касъров, Енциклопедически речник, ч. II₁ Пловдив, 1905, с. 1062.

⁵ G. Lejean, Voyage en Abyssinie, Le tour du monde, t. IX, p.69, 1864.

години след неговата смърт.⁶ Пътеписът представлява една обобщена работа, включваща впечатленията на Лежан от двете му обиколки из страната. Оригиналният текст се предхожда от уводни бележки на редакцията, които съдържат сведения за живота и дейността на Лежан и увод на автора. Пътеписът е богато илюстриран с гравюри, изработени по фотографии на автора, които съживяват твърде много описанието.

През втората половина на XIX в. полската общественост проявява жив интерес към българските земи, който се обуславя от редица исторически причини. Израз на този интерес се явява и публикуването на пътеписа на Лежан на полски език веднага след френското му издание. Материалите са публикувани в природонаучното списание "Пътешественик"⁷, издавано във Варшава от 1862 г. Негов издател е известният полски естественик Филип Сулимерски.⁸ Полското издание на пътеписа съдържа почти изцяло оригиналния текст, като са изпуснати само някои малки пасажи без особено значение. В увода и в самия превод полският редактор прави редица добавки, географски и исторически обяснения.

Настоящото издание на пътните бележки на Гийом Лежан е направено на основата на тяхната първа публикация в сп. "Обиколка на света". Взети са под внимание добавките, които полската редакция прави към текста при полския превод. Редица пасажи, които нямат определена стойност, не са преведени.

Пътеписът на Г.Лежан съдържа много интересни сведения за българските земи в последните десетилетия преди Освобождението. Тъй като пътеписът е сборна работа, не е възможно да се проследи точно маршрутът на Лежан при втората му обиколка. Но все пак ще отбележим местата, градовете и селата, които посещава.

Лежан пристига в България с кораб по р.Дунав и спира в Русе. Човек с подчертани писателски дарования и остра наблюдателност, той много образно и точно съпоставя Русе от

⁶G. Lejean, Voyage en Bulgarie, Le tour du monde, N 659-662, 1873.

⁷"Wedrowiec", W-wa, N 241 - 251, 1874, serya 2-га, tom X.

⁸W. Giełżyński, 1661 - 1914, Prasa Warszawska, W-wa, 1962, s. 364 - 374.

времето на първото му идване в страната с резултатите от реформаторската дейност на известния турски държавник Мидхат паша - управител на Дунавския вилает /1864 - 1867 г./. Дава сведения за градския транспорт, за наличието на 15 хотела, за културния живот в града, изтъкната е ролята на чешките трупи, които свирели и пеели в заведенията на хотелите. Разглеждайки социалния състав на града, Лежан отбелязва, че в Русчук има твърде малко богати мюсюлмани, ако не се смята чиновническият апарат около Мидхат паша, доведен от него при заемането на длъжността.

Френският пътешественик посещава последователно градовете Свищов, Никопол, с. Гиген и Видин, отбелязва тогавашното им състояние и дава някои исторически бележки за тяхното минало. От Видин той отново се връща в Русе, откъдето се отправя за София през Бяла, Плевен и Орхание.

Пребиваването на Лежан в България малко след минаването на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю му дава възможност да вземе отношение към това събитие. Той окачествява акцията на двете чети като "политическо движение," отхвърляйки опитите на официалните власти и техните западни покровители да ги представят за разбойници.

Достигайки до Орхание, авторът разказва интересни подробности за черкезите в България и техните взаимоотношения с българското и турското население. Той прави много точна преценка на кавказките изселници. От Орхание Лежан заминава за София през Орханийския /Ботевградския/ проход, след това отново се връща обратно и се отправя към Враца и Берковица. Оттам отново пресича Балкана при Петроханския проход и през София продължава за Ихтиман, Татар Пазарджик и Пловдив. Връща се обратно и през Самоков и Кюстендил достига Скопие. Посещава селищата в Македония: Прилеп, Битоля, Кичево, Тетово, Каркандел, Каракаш, Призрен, Дядково, Печ, Скутари и др.

Навсякъде наблюдателният пътешественик обръща внимание на икономическия и културния живот в селищата, през които минава, прави преценки и изразява мнение по редица въпроси. Но едно от най-големите достойнства на неговите пътни бележки според нас си остава отношението му към нашия народ. Може би социалният произход е помогнал на Лежан да навлезе много бързо в бита и душевния мир на българина и да си изработи ёдна вярна представа за положителните ка-

чества на народа ни и неговата революционна борба, от която се възхищава, макар и предпазливо.

Общо взето, толерантният тон към турските власти и тяхната дейност не бива да създава впечатление, че Лежан е туркофил. Напротив - в много случаи той порицава безскрупулната политика на турските чиновници, тежката експлоатация на подвластното население, жестоките преследвания на борците за социална правда и национално освобождение. И ако на места той изказва хвалебствени слова по отношение на отделни прояви на османската власт, то ние можем с основание да се съмняваме в неговата искреност. Впрочем това е забелязано и от френската редакция, която на съответните места изказва своето становище, а полският издател правилно заключава, че със смъртта на Лежан "южното славянство загубило в негово лице един от своите застъпници".

Пътеписът има и някои слаби страни, които се отнасят главно до историческите бележки, които авторът на много места прави, и до точността в хронологията на миналите събития, но те ни най-малко не накърняват неговата стойност.

ПЪТУВАНЕ В БЪЛГАРИЯ

от Гийом Лежан

ПРЕДИСЛОВИЕ НА АВТОРА

Пътешествениците, привикнали с речното плаване и с красотата на чужди страни, твърде слабо позната днес, ще поставят между най-приятните си спомени пътуването надолу по Дунава от Виена до Галац и Черно море.

Повърхностният турист ще намери известно еднообразие в първата част на пътуването, което става през една широка равнина, голяма колкото четвърт Франция и в която на разстояние 50 - 100 левги⁹ не се появява нито един хълм. Това е

⁹ Стара келтска мярка за път с различна големина в отделните страни и провинции. Във Франция 1 унифицирана левга = 4 км.

Пустата, благородната равнина на Унгария. Стадата от едри волове с големи рога, пазени от въоръжени конници с дълги мустаци и развени от вятъра наметала, придават на пейзажа особен чар: тези пастири са именно синовете на Арпад¹⁰, по-томците на воините на Хуниади¹¹, хонведите на Клапка¹² и Морис Перцел¹³.

Преди няколко месеца, привлечен от моите изследвания в България, както и от желанието да видя отново тази страна, все още неуспокоила се от безуспешното въстание през юни 1867 г.,¹⁴ аз пресякох за четвърти път Унгарската пуста и жертвувайки това, което ми е приятно с цел да пристигна по-бързо, аз взех железницата от Виена до Базиях¹⁵ и за една нощ прекосих Долна Унгария. В 9 ч. сутринта, когато хвърлих един още сънен поглед върху равнината, пейзажът, който познах, ме разбуди веднага. Железният път свършва на брега на Дунава между две хълмчета, покрити с гора до бедното селце Базиях.

Тук трябваше да взема парахода на австро-италианската компания, за да продължа пътуването по реката. Базиях е на австро-италианска територия, но брегът отсреща принадлежи на Сърбия. Аз влязох току-що в Ориента.¹⁶

I

Неготин: един героичен спомен – Видин – Никопол: славни спомени – Русчук: един цивилизиран турски град: хотели, кафенета – Приятна среща¹⁷

Благодарение на все по-честите връзки между Запада и крайдунавските княжества пътуването по Дунава чак до гра-

¹⁰ Първият княз /889-907 г./ от династията на Арпадите.

¹¹ Ян Хуниади, унгарски военен и държавен деец, войвода на Трансилвания, борец против османската експанзия през XV в.

¹² и ¹³ Военни дейци от революцията в 1848 - 1849 г.

¹⁴ Г. Лежан има пред вид четите на П. Хитов и Ф. Тотю.

¹⁵ Селище на брега на Дунава, сега в Югославия.

¹⁶ G. Lejean, Voyage en Bulgarie, "Le tour du monde", N 659, 1873, p. 114.

¹⁷ Пак там..., с. 114 - 119.

ниците на Румъния е описано твърде често и подробно. За това не искам да отегчавам читателите с впечатления, които няма да бъдат за тях нещо ново. Ше ги освободя също така от описанието на Железните врати, красивите сенчести пла-
нини край Оршова, където се опират Австрия, Влахия и Сър-
бия и където населението се облича с такава разнообразна
носия...¹⁸

През 1811 г. по време на войната за независимост на Сърбия един от отрядите бил командуван от легендарния герой на име Велко.¹⁹ Той се затворил в Неготин с шепа свои другари срещу цялата армия на видинския паша. Тази армия, наброяваша 18 хил. души, не могла да се справи с него. Великият везир и господар на Влахия трябвало да повика нови подкрепления. Сапьорите разрушавали една след друга кули-
те - тогава Велко и неговите другари се скрили в подземията. Запасите му се свършили, нарязал на парчета кухненски-
те съдове и всички дребни монети. Те им послужили като пъл-
неж на топовете за стрелба срещу турците. Тая обсада би могла да бъде безкрайна, ако една сутрин Велко, оглеждайки своята батарея, не бил познат от турски артилерист и с точен изстрел убит на място. Падайки на земята, той извикал на своите другари: "Не се предавайте!"

Велко бил истински патриот и герой, но преди всичко той бил аматър във войната. Един ден той казал: "Не мечтая нищо повече от това - в Сърбия да съществува война до моята смърт и мирът да настъпи след нея." Такива артистични изявления са разпространени навсякъде сред славяните на Из-
ток. У нас такъв човек, който би говорил като Велко, би бил

¹⁸ Преминавайки край гр. Неготин /днес в Югославия/, авторът споменава за развалините, резултат от исторически събития в близкото минало, и във връзка с тях разказва интересна история, по всяка вероятност съобщена му от местното население.

¹⁹ Хайдут Велко, българин, участник в бунта на Осман Паз-
ванtogлу, след това преминал на страната на сърбите. Ръко-
водител на сръбското въстание в Тимошко. През 1807 г. по-
лучил разрешение от Сръбския правителствен съвет да събира доброволци между българските бежанци. Прославил се в бое-
вете с турците. Вж. Стр. Димитров и Кр. Манчев, Исто-
рия на балканските народи /XV - XIX в./, С., 1971, с. 224.

смешен. Но не съм сигурен толкова дали и у нас преди 300 години той бил смешен.

В Сърбия и в Черна гора такъв характер е напълно естествен. И думите, изречени от Велко, са типични за мнозинството. Както и да е, сега мога да направя от този факт само следния извод, че Турция не може да спи спокойно, имайки такива съседи, с право настроени срещу нея...

Не се задържах във Видин, скучен град, какъто няма вече никъде - дори и в България. Това е град със смесено население, където българите са най-много; крепост с двоен пръстен от укрепления, много сила и постоянно укрепявана. Не разбирам срещу кого, ако не против самите българи. Наистина тук е близо до Влахия, Сърбия и Австрия, но перспективите за сериозна война с тези държави са малки. Ако разгледаме всички "за" и "против", можем да направим извода, че парите, използвани за укрепяването на Видин, биха били по-резултатни някъде другаде - например в Добруджа.

Около самия Видин населението на турска територия се състои главно от румънски селяни. След Видин и най-вече след Ажер паланка /крепостта Ажер/²⁰ окото свиква с по-малко класическия тип на българите: кокалесто лице, светлоруси коси и набита фигура. Общо взето, народ твърде обикновен, но симпатичен. Преминах по време на жетва и имах добра възможност да се вглеждам в това чудно и така малко подвижно население. Сигурен съм, че тези жетвари, които срещах на всяка крачка, не са променили нито обичаите си, нито облеклото си, нито земеделските оръдия от най-старите времена на славните търновски царе. Няма нужда да добавям, че тая сигурност забележително увеличава етнографския интерес.

Задържах се известно време в Никопол. Този град, наричан от турците Небул, се намира на десния бряг на р. Дунав, на 5 км по-надолу от устието на р. Осъм. Притиснат в клисурата между две възвищения, той има твърде живописно положение. На едно от възвишенията се издигат укрепления. Над града блестят цинковите покриви на джамиите. Някои учени считали, че Никопол - това е старият Никополис ад Иструм, обаче красивите развалини на последния лежат малко по-далечно от с. Никюп²¹ на брега на р. Росица, на три часа път от

²⁰Село Арчар, Видински окръг.

²¹Село Никюп, Великотърновски окръг.

Търново. Старият Никополис е построил Траян след победата си над даките, а мястото, където се намира този град, подробно е описан през последните години немският пътешественик и археолог Каниц.²² От Никопол на Дунава направих няколко екскурзии в околностите, като напразно търсех да чуя от местното население спомени за голямата победа, която удържал тук Баязид над Зигмунд Немски²³ и над френските рицари под водачеството на Ян Бестрвоги и Филип Дартоа - 1396 г.

Възвишенията, в подножието на които лежи градът, се простират няколко мили на юг и югозапад. Благодарение именно на това положение турците чрез своята тактика, най-добра от всички други през XIV в., са триумфирали неведнъж над християните. Смелостта била на страната на кръста, сръчността и ползата от изгодното местоположение - на страната на турците.

Близо до Никопол, на 3 км на запад и недалеч от Дунава, открих в красиви развалини следите на известния в историята на Атила гр. Асемус²⁴, който вождът на хуните според Приск²⁵ напразно обсаждал, нахлувайки в Мизия през 442 г., която покрил с развалини и скелети от побелели кости. Градът, оказал съпротива на Атила, заслужава хората да знаят и помнят за него. Сега Асемус е достигнал до такава степен на забрава, че не се знае дори къде се е намирал. Споменатата развалина лежи при устието на р. Осъм в Дунав и се нарича градище или Осъм кале. Това име донякъде напомня средновековното. В същото положение се намират всички други римски руини... Ако някой посети някога немите руини на Асемус, нека удължи малко пътя си и да се изкачи чак

²² Ф. Каниц /1829 - 1904 г./ - унгарски етнограф, археолог и географ, автор на съчинението "Дунавска България".

²³ Унгарският крал Сигизмунд, водач на похода срещу турците, разбит при Никопол в 1396 г.

²⁴ Асемус се е намирал недалеч от днешния гр. Лом.

²⁵ Приск Тракиец, византийски историк от V в., написал "Византийска история" в 8 книги, запазена само в откъси. Вж. ГИБИ, т. I, с. 113 и сл.

на върха на калето. Гарантирам, че няма да съжалява за своя труд. От този връх се открива великолепна гледка. По-красива по бреговете на Дунав не видях. Възвишението е голо и стръмно се спуска към водата, а когато погледнеш наоколо, виждаш огромната Влашка низина. Тукашното крайбрежие е извънредно еднообразно и скучно, когато се гледа към него от палубата на кораба, но съвсем по друг начин изглежда от възвишенията. Това е чудесна градина, пресечена от пътища, осияна с много весели селца, бели къщи, паркове, гори и разделена на две от змиевидната широка река Алута.²⁶ Зад гората се белее красivo съвременно градче - Турну Мъгуреле, което с Дунав и по-скоро с Никопол се свързва с двуверстово шосе, много оживено през всяко време на деня и нощта. Турну Мъгуреле брои 5 хил. жители. Цялата околност на това градче отразява богатство, веселие и продуктивен живот, създавайки контраст със скучния и сив Никопол. Този контраст се повтаря на всяка крачка по протежението на Дунав. Навсякъде, където на единия бряг има някой по-голям град, на срещуположния бряг се издига също значително селище. Такива градове близнаки можем да споменем: Видин и Калафат, Свищов и Зимница, Русчук и Гюргево, Силистра и Калараш...

На два часа път от Никопол на изток, срещу влашкия град Зимница, лежи българско-турският Свищов. Зимница е пристанище на Дунава и има 4300 жители...

Свищов лежи в основите на възвищения, покрити с руини. Тук Портата и Австрия са сключили мир през 1791 г.²⁷ ...

През Свищов достигнахме до Русчук. Когато бях тук преди 10 години, ми попадна в ръцете един пътеводител на румънски език. С няколко изречения в подчертан хумористичен оттенък се характеризираше старият Русчук: "Затворени врати с решетки, тук-там греещи се на слънцето кучета, преливащи гъльб, скитник в дръпчи-ето това е обликт на града. В изнесените на пазара стоки може лесно да се открие бедност и нужда, нежели изобилие. Това са лули, тютюн, увяхнали зеленчуци, недоузрели плодове, плесенясиали подправки. Някакъв еврейин, който обикаля улиците, вика с цяло гърло, хва-

²⁶ Река Олт в Румъния.

²⁷ Свищовският мир е сключен на 4.VIII.1791 г. Според този мир Австрия излиза от войната с Турция под влияние на Англия.

лайки своите разноцветни шербети, и за 10 пари²⁸ е готов да напои всеки с разхладителната си напитка."

Изпълнен с тия спомени, слизам на пристана, но изненадите ме посрещат една след друга. Навсякъде улиците са прави и с дълги широки входове пред къщите. Много фиакри с подобри, отколкото на Запад впрягове и всеки е снабден с тарифата за заплащане на курс или на час, написана на турски и български език. По-нататък следват градският площад и неизбежният конак.²⁹ Питам къде се намира ханът на кир Ангело, единственият хан, който съществуваше в Русчук по време на първото ми пребиваване. Отговарят ми, че днес тук има около 15 хотела³¹, построени и обзаведени по европейски образец, и че моят познат грък Ангело държи хан в Константинопол. Близо до гарата има специален хотел, в който отсядат тия, които продължават своето пътуване по железопътната линия.

Влизам в кафенето и моля да ми донесат в. "Independance belge", носят ми обаче "Winer Zeiung". Струва си да се предотврати тази разширяваща се германизация на долни Дунав.

Настанах се в официалния хотел "Клахане", който е под покровителството на пашата и чиновниците. Пашата ръководил неговото строителство, а сега чиновниците са русчушката аристокрация.³² Най-важната забележителност на този хотел е голямата градина, от която се открива чудесна гледка към Дунав и към зеления остров, от който русите обстрелявали Русчук през 1854 г. Виждат се също и блестящите камбанарии на Гюргево.

Модерният свят, който твърде малко цени живописните

²⁸ Дребна турска монета. 40 пари = 1 грош /пиастьр/.

²⁹ Особена конструкция файтони, изработвани в Русе.

³⁰ С ильването си в Русчук Мидхат паша приема широка строителна дейност. Построени били нов конак, баня, 2 хотела, печатница и др.

³¹ Хотелите са само два " - "Исляххане" и "Гюлшен".

³² Мидхат паша довел със себе си необходимите за управлението чиновници, които впоследствие забогатели.

гледки, прекарва тук летните вечери и слуша музиката и пеенето на пражкото сдружение хористи – едно от четирите, които съществуват тук. Такива сдружения в България могат да се наброят около тридесет – това е една от оригиналните черти на съвременна Турция. Тези хорове от музиканти произхождат почти всички от Чехия и това съвсем не са групи от авантюристи, както би могъл някой да си помисли. Обикновено шест или осем млади момчета и момичета, ученици на някой пражки орфейон, се събират заедно и тръгват по света да си търсят хляба. Пристигат в един от крайдуналските градове, носейки само музикалните си инструменти и куп нотни тетрадки. Сключват договор с някой от собствениците на хотели, свирят в кафенето на хотела, за което им се дава безплатна храна и квартира. Свирят от 19 до 22 часа вечера, а скромната сума, която успяват да съберат от посетителите, съставлява техния бюджет.

Русе има тридесет хиляди жители и е столица на вилаета. Около града се издигат силни укрепления, обновени след Кримската война. Цитаделата се намира на хълма, а в подножието ѝ се е разпрострял градът, изграден твърде безпланово. Русчук има 15 джамии с бели минарета.

Турското население, доколкото забелязах, живее бедно. Като изключим от сметката твърде голямото число чиновници, то Русчук има много малко богати мюсюлмани. Такова беше моето впечатление. Затова пък всички дребни ръчни занаяти, в които османлиите държат първенство, като например превозачи, въглищари, носачи на вода, хамали и други, тук имат многообразни представители.

Направих няколко екскурзии в околностите на Русчук. Отидох до кервансарайя, или хана на Пантази, който е най-привлекателният обект в живописната долина на р. Лом. Всички пътници, пътуващи на юг, се спират тук за да си отдъхнат. Ханът естроен, доколкото си спомням, след моето първо идване в България, тоест след 1857 г. Неговият собственик, влахът Пантази, се е оженил тук и има добра печалба.

II

Султанът и принц Карл - Един урок по нумизматика - Преводът на една латинска епитафия - Гиген - Анекdoti и басни - Албански разбойници³³

Пребиваването в града по това време трудно се издържа. Утре в Русчук трябва да пристигне султанът, връщайки се от Парижката всемирна изложба.³⁴ Ще пристигне и княз Карол Румънски да го поздрави...

... Представиха ни и нас на султана, което малко ме засягаше, а също и на княза, от което бях далеч по-радостен. Румънският княз-господар е извънредно симпатична и естествена в обносите си личност.

... Тръгнахме на път на 9 август. Първата наша спирка беше устието на р. Янтра, която на места е много живописна и край която се издига гр. Търново.³⁵

По-нататък стигнахме до Свищов, а след това до Никопол. Тук слизаме, тъй като ни беше казано, че в едно от предградията ще намерим латински надписи. Те са били вече прочетени и преведени от Анкер в "Надписи от Дакия", но Дежарден³⁶ се уверява с радост, че посочването е било фал-

³³ G. Lejean, Voyage..., Le tour du monde, N 659, p. 119, 1873.

³⁴ Парижкото всемирно изложение от 1867 г.

³⁵ "За този град, който е бил последната столица на българските царе, Г. Лежан само споменава. Обширното българско царство е имало през X в. четири столици: Анхиало, Охрид, Търново и Преслав - със стария Марцианопол. В Търново Ян I /Калоян - б.н./, български крал, заповядал да изпълнят смъртната присъда над победения в 1206 г. Балдуин. Днес Търново има 30 хил. жители и е столица на един от седемте санджака на Босненския вилаеет. От старите постройки не е останало почти нишо. Градът е обграден с манастири, които са посещавани от тълпи поклонници. Той е резиденция и на българския патриарх." Тази добавка е вмъкната в полския текст и в нея има много неточности, които сочат нивото на историческите познания за България. Вж." Wędrowiec, № 242, 130, 1874.

³⁶ Френски археолог и историк, с когото Лежан се среща в Русе и заедно посещават Никопол и Гиген.

шиво, невярно, и преписа това съкровище. Единият надпис е изсечен в стихове на мраморна плоча, която днес е вградена във фасадата на публична чешма. Това е надгробна плоча на римски чиновник от Мизия. Надписът се отнася до неговата жена. Стиховете са слаби с изключение на един-два по-стегнати и пълни с чувство...

Оттук доплавахме до устието на р.Искър. Пропуснах да отбележа, че достигайки до устието на р.Янтра, срещнахме на крайбрежието караул от войници, принадлежащи към този турско-български корпус, който Мидхат паша създал неотдавна, за да пази левия бряг от българските отряди хайдути. Тия хайдути, които не можем да наречем разбойници,³⁷ са страшилище за турския бряг. Войникът, който ни посрещна, се съмняваше дали и ние не сме от тях, най-вече поради дръзката физиономия на моя Димитър. Той извика своя капрал /ефрейтор/ с цел да отхвърли от себе си всяка отговорност...

При реката Искър нямаше такова нещо. Плавахме нагоре по тая река и след 1 час пътуване по нейните мътни води слязохме на брега на зелена ливада, близо до четириъгълна руина, която граничи със село Гиген,³⁸ чито жители са главно румънски изселници...

Този четириъгълник е всичко, което е останало от древното римско селище Colonia Ulphia Oescus...³⁹

Пристигайки на мястото на развалините, всеки от нас се отдава на любимото си занимание: аз снемам плановете, Дежарден копира латинските надписи, нашите моряци се черпеха в кръчмата, от което кръчмарят твърде много спечели.

Говорих вече, че Гиген е румънско селце, така както по-голямата част от селата на българския бряг на Дунава от Никопол до сръбската граница. Тия румънци не са отдавани бежанци, най-доброто доказателство за това са българските имена на почти всички техни поселища, като Мечка,⁴⁰ Ост-

³⁷

Като пояснение за ролята на хайдутите полската редакция добавя: "В очите на българите хайдутинът е неотменен отмъстител за неправдите, извършени от турските чиновници."

³⁸

Село Гиген, Плевенски окръг.

³⁹

Римският град Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг.

⁴⁰

Село Мечка, окръг Плевенски.

41 Сиелановица⁴² и други. Казаха ми, че са избягали от страшния феодален гнет, който тежал над тях до 1848 г.

Нищо интересно чак до Видин, където посетихме крепостта. Видин има 20 хиляди жители, а квадратната му крепост с четири кули на ъглите трябва да стане ядро на укрепителната система, за която говорихме по-горе. За видинската крепост тук разказват твърде интересна легенда:

"Един български цар имал три дъщери, двете били порядъчни, а третата с лек характер. Всяка една си построила отделен замък за живееене. Името на най-голямата било Вида и оттам произлиза наименованието на града, за който говоря. Втората построила замък⁴³ Витбол, на три часа път от Видин на брега на една рекичка⁴⁴, която извира от планините Селаш⁴⁵.

Посетихме също така и военния музей в цитаделата.⁴⁶ Там има колекция от всякакви трофеи, завоювани в продължение на двеста години от сърбите войски в сраженията на територията на Полша, Унгария и Румъния. Най-важно значение измежду всичките тези трофеи имат многобройните и разнообразни шлемове...

Управителят на Видин, Расим паша, ни покани на чай. Говорихме по малко за всичко - дори и за политика. Расим е полугръцки турчин, което се вижда от пръв поглед както от външността, така и от приказките. Обича извънредно много анекdotите и се изразява с помощта на метафори по източен образец. Той остроумно охарактеризира протектората, който Англия разширява над Турция...⁴⁶

⁴¹ Село Остров, окръг Врачански.

⁴² Неустановено местонахождение.

⁴³ Днешната река Витбол, която се влива в река Дунав при село Дунавци, Видински окръг.

⁴⁴ Част от северните склонове на Западна Стара планина.

⁴⁵ Музеят във Видин бил създаден през 1854 г. от турските власти. Вж. Зд. Радонов, Интересът към българските страни през Възраждането и създаването на първите музейни сбирки. ИБИД, кн. XXVII, 1972, с. 189.

⁴⁶ Расим паша разказал на Лежан анекдот, чието съдържание е следното: "Един шивач от Самарканд откраднал от съ-

III

Мидхат паша, управител на България: реформите, банка за земеделски кредит и практичните лихвари – Изграждане на Султание и неговото бъдеще⁴⁷

Водите спаднаха, затова избързахме да се върнем в Русчук. Дунав, най-прекрасната река в Европа след Волга, е често пъти толкова дълбока през август, че едва леките кораби на австро-италианската мореплавателна компания могат да пътуват по нея.

... Задържайки се в Русчук, счетох за необходимо да се запозная със знаменития диктатор, за когото ми бяха говорени толкова много хубави и лоши неща едновременно. Мидхат паша е генералгубернатор на България, превърната в Дунавски вилает. По-знат в него е високо образованият човек, благовъзпитан и много интелигентен, който желает да успокои народите и религиозната враждебност и да въведе България в пътя на прогреса, най-малко в пътя на материалния прогрес. Неговото положение е извънредно трудно, макар и само от гледна точка на неизмеримата отговорност, свързана с почти абсолютната му власт. Възложено му е, шото в тихата и спокойна България за пръв път да проведе реформи, необходими в очите на тая група интелигентни турци, към която и той принадлежи. Струва ми се, че добре е разбрали своята задача и по отношение на населението, разъждано от насилия и фанатични раздори. Разговарях за него с хора, които въобще не

седа си парче сукно и бил осъден да заплати с отсичане на ръката.* В момента, когато присъдата щяла да бъде изпълнена, се явил богат благодетел, който платил стойността на сукното и ръката била спасена. След това благодетелят всеки ден минавал покрай улицата на шивача и повтарял едно и също: "Ако не бях аз, ръката ти щеше да бъде отсечена." Накрая шивачът не издържал и му казал: "Ето ти ръката ми. Отсечи я веднъж завинаги – по-добре да бъда сакат, отколкото да понасям такова мъчение всеки ден."

⁴⁷

G. Lejean, Voyage en Bulgarie, "Le tour du monde", N. 659, 1873, p.114.

го обичаха⁴⁸ и всички информации потвърдиха моето първо впечатление.

По време на юнския бунт⁴⁹ би могъл, опирајки се на стари примери, да въоръжи бashiбозуците и черкезите, да ги хвърли срещу християнските села и да си измие ръцете от всичко това. Въпреки възможността не го направил. Служел си само с редовни войски, никого не е наказал със смърт, без да е съден. Наказвал суворо спорадичните престъпления..., които преди 20 години биха останали ненаказани. Така например, когато около Търново едно заптие опозорило една българска селянка и страхувайки се от донос я убило заедно с нейния мъж, пашата, научавайки за това, организирал съд и на място заповядал да го посекат.

Не му липсвала добра воля, но в своята дейност срещал пречки, в силата на които могат да ни уверят примерите.

Виждайки, че селското население е жертва на лихварите, пашата решил да основе банка, която би давала пари в заем при добра гаранция с 9% лихва. Това би било голямо благодеяние за страната, където лихвеният процент е средно 12 до 15%...

За да може да организира такава банка рационално, пашата потърси помошта на чорбаджите, които са не само членове на общинските съвети, но и най-големите капиталисти в тях. Същевременно те правели пречки. Те биха могли да отговорят на пашата: "Ние ви имаме доверие, но не вярваме нито в порядъчността, нито във финансовата способност на правителството, от което зависим и което ще назначава твоите приемници."

Такъв отговор би бил разумен и във всеки случай достоен за хора, имащи уважението на своите съотечественици. Но те били по-откровени и просто казали: "Не се съгласяваме с

⁴⁸ Тук Лежан е твърде пресилен в своите преценки за Мидхат паша и считаме, че той не е съвсем искрен, нещо, което е отбелязано и от френския редактор: "Тази преценка за Мидхат паша носи отпечатък на много снизходжение, ако човек си спомни за насилията, които /Мидхат - б.н./ е извършил над мирното българско население." Вж. Г. Плетньов, цит. съч., с. 21.

⁴⁹ Става дума за четите на Панайот Хитов и Филип Тотьо.

вашия проект, защото живеем само от даване в заем на своя капитал. Днес 100 гроша ни носят 12 гроша доход, а ако във вашата банка дават пари назаем при 9% лихва, веднага бихме загубили една четвърт от своята рента."

Трудно е да се повярва, обаче така е било. Мидхат не загубил смелост и по прост начин основал земеделската банка. От всяка земеделска община вземал определено количество зърнени храни, продавал ги в Русчук, Свищов и Никопол и създал от получените пари ядрото на банковия капитал, от който отпускал на селяните, имащи добра ипотечна гаранция, при лихва 9%. Селяните с радост приели жертвата, което свидетелствува за тяхната интелигентност, и оттогава банката функционира вече две години. Дали щастливо? Не съвсем. В банката се трупат от града разни хора мюсюлмани: чиновници, управители на пашите, чиято страст към хазарта, изобилие на жени и т. под. ги довели до беднотия. Въпреки липсата на поръчител били им давани пари в заем и когато идвала срокът за тяхното връщане, те нямало откъде да ги вземат. Извикват дължниците в кантоната и те започват да се молят:

"Брате, нямам нито грош, но след година, ако бог ми помогне всичко ще върна."

Как да се действува при това положение? Но турците лесно се споразумяват. Дадена е отсрочка за една година. След една година същата история отново се повтаря. А когато до касата на банката застане истинският клиент, селянин, той, който е дал основния капитал на банката, и когато представи необходимите гаранции, чува лаконичното:

"Пара йок. Няма пари."

Може би ще кажеш, наивни ми читателю, че дунавската провинция има предаден с цел за опит основен закон – твърде добре подреден⁵⁰: чели сме го във всички европейски вестници, изпратен беше във всички външни министерства. Наистина

50

Закон за вилаетите, издаден през 1867 г., с който било въведено ново административно деление на Турция и нова организация на местното управление. Законопроектът бил изработен от Мидхат паша и Фуад паша. Вж. КБЕ, С., 1966, т. 3, с. 422, също Г. Плетньов, Административно-стопанска политика на турската власт в Дунавския вилает /1864 – 1868/, ръкопис.

така е, затова тъкмо и беше написан. Ax! На порядъчна Европа толкова малко ѝ трябва!

Мнимите "реформи" днес са и ще бъдат винаги само комедия главно поради две причини, които ще престанат да съществуват заедно с Турция: нечуваното подкупничество на абсолютно всички чиновници и легалното неравенство между мюсюлмани и християни. Бих могъл да посоча много тъжни примери на подкупничество, но тъй като съм в Русчук, ще спомена за неизброимите присъди с обесване, изпълнени след малкия бунт през 1867 г.

Въстаниците през юли бяха политически. Според всеобщото мнение водиха борба легално и не допуснаха нито едно насилие в районите, където в продължение на две седмици бяха господари. При това положение, след като наказали ръководителите, можеха да помилват останалите. На кого беше необходимо да се бесят шестнадесетгодишни деца? Такава сурвост възмушава, особено когато се помисли с какво пристрастие бе прилагана: когато се знае например, че вождовете на кюрдите, като Бедер хан, заповядаха да бъдат избити хиляди християни. След пленяването им от войската и тяхното разоръжаване били само интернирани на остров Кандия, където още получават немалка заплата. Във връзка с такава справедливост можем с основание да запитаме – какво би било, ако дунавските въстаници бяха мюсюлмани, а Бедер хан – християнин?⁵¹

Един от тия млади въстаници, Джони,⁵² родом от Ески Загра, ранен в една битка с турците, бил взет в плен и изправен пред пашата. Пашата го запитал, какво го е накарало да вземе оръжието.

⁵¹ Става дума за едно от многото въстания на кюрдите срещу султанското правителство, избухвали постоянно през XIX в. Авторът намеква за голямото снизходжение, проявено от турската власт към водачите на бунта, на чиято съвест тежали хиляди невинни жертви.

⁵² Цонъо Захарлията, ранен в сражението, което води четата на Филип Тотъо при с. Върбовка, Търновско, бил откаран в Търново, съден и обесен. Вж. в. "Дунав", бр. 178, 28.V. 1867 г.; също сп. "Поборник-опълченец", 1899, кн. 10, с. 5. Материалът е от Филип Симицов.

- Вие самите, отговорил пленникът, удвоихте, дори утрояхте данъците. Принуждавате ни да строим жилища за всички черкези и да разделяме реколтата си с тези хора, които не само че безделничат, но освен това скитат от едно място на друго, крадат ни и ни избиват. Не желаете да ни приемете във войската, за да се откупуваме, а този откуп трябва да се плаща дори от нашите пеленачета.

Молим ви да ни намалите данъците, а вие изпращате жандарми, които забравят своите задължения, живеят базплатно в изобилие за сметка на нашите общини. Когато дойде жътва, вие заповядвате да работим за вас без каквото и да било заплащане, не ни позволявате нито да сеем, нито да прибираме реколтата...

Всички тия обвинения за нещастие били верни - те характеризират добре турското управление. Мидхат не могъл да отстрани злото, а в името на добрите отношения не е могъл да им забрани. При това няколко метра въже за бесилка не е било най-доброто лекарство.

Счетох за свое задължение да направя визита на пашата преди моето заминаване. Заварих го много зае, обграден с планове и карти на различни проекти. Показа ми няколко мостри на релси за железопътна линия от Плевен до Дунава и външно много се зарадва на похвалите, които не жалех за неговите проекти. Между другото моите похвали бяха напълно искрени. Плевен е красива и чисто селско градче, намира се в Централна България, заобиколено с извънредно плодородни земи, чиято продукция поради липса на пътища не може да се продаде. На 1 час път на запад от него тече р. Вит, която би могла да се канализира, но това нещо не е извършено. На 36 км оттук лежи Никопол, естествено пристанище на Плевен, разположен за нещастие сред широка равнина, неподходяща за строеж на жп. линия. Проектът на Мидхат паша е изграден върху разрушаването на стария мизийски град /Никопол - б.н./, по-точно преместването му оттам, където е сега, на 1 час път на запад към устието на р. Осъм, на брега на носа, който плевенската равнина прави в северната си част. Мястото е вече избрано. Мидхат е построил там няколко чифлика като крайъгълни камъни и на бъдещото градче дал името Султание.

Този проект е може би само проект, ноако бъде изпълнен, ще измени положително земеделските икономически условия на района.

Да се създаде нов град, който ще вземе живо участие в търговията със зърнени храни, ще увеличи значението на Плевен и ще създаде от него център на търговията със зърнени храни за Ловчанска провинция.⁵³ Селянинът, сигурен, че има сметка в обработването на земята, днес хектолитър пшеница тук струва 6 франка, ще се хване за плуга и ще остави на страна унищожаването на балканските гори – едно от десетте бедствия на Европейска Турция, което може би ще спре за известно време.

Всичко това е само на хартия, както всички подобрения в Турция. Желая обаче да мисля повече за това, отколкото за обесените в Свищов и Русе.

IV

Равнинна България – реките Лом и Янтра – Безскрупулният бей – Чакълената настилка и тръните – Султанската могила – Удоволствието на биволите – Плевен⁵⁴

Време беше да напусна "цивилизованите" чудеса на Русчук и да замина в истинските български провинции. Моят гръцки драгоманин Димитър ми беше купил вече коне. Сбогувах се с малобройната група чужденци – европейци, които направиха приятен престоя ми в този град, и придружен от едно заплтие, едновременно водач и пазител, се отправих през Плевен и Орхание за София. Околностите, през които в продължение на три дни пътувах, представляваха обширни пейзажи, но за нещастие твърде еднообразни. Това е именно равнинна България...

Единствената особеност, характерна изключително за този край, са реките, които са си издълбали дълбоки и извити корита в алувиалната почва. Долините на тези реки би трябвало да изглеждат чудесно от птичи полет. Техните брегове са много красиви, тъй като дърветата, макар че на полето липсват, над водата растат разкошно. Имах твърде много време да разглеждам това. Единия ден преминах през р.Лом, а на

⁵³ Както отбелязва и фр. редактор, този проект не бил осъществен.

⁵⁴G . Lejean , Voyage..., Le tour du monde, N. 659, p. 126, 1873.

сутринта на следващия - Янтра. Третия ден достигнах до село на име Бяла. То ми напомня една подробност във връзка с престоя ми в Русчук.

Преди седмица, когато бях още в този град, срещнах се в градината на Исляххане с пруския консул Калиш. Седяхме близко един до друг. Между слушателите /в концертната градина - б.н./ се намираше някакъв турчин с извънредно мръсна външност. Преминавайки около нас, той се поклони на консула, обаче г. Калиш не отговори на поздрава му. Попитах го кой е този, "Това е, отговори Калиш, беят от село Бяла. Той има не едно убийство на съвестта си, но въпреки това нищо му няма... Неотдавна в с. Бяла живял свещеник, който считал Хатихумаюна⁵⁵ за сериозен документ и затова въз основа на него не се съгласявал с някои искания на бея. Тогава беят му отсякъл главата и по този начин го уверил, че Хатихумаюнът е мъртва буква."

По всяка вероятност беят е бил известен човек, защото другият ми съсед, когото не познавах, добави: "Когато през Бяла минавали търговци-раи с богати товари за Търново, беят им предлагал да им даде заптии, които да ги охраняват под предлог, че езерото Самоводи⁵⁶ е опасно за преминаване. Ако някой търговец приемел това предложение, след това никой не чувал нищо за него."

Пътят за Плевен е много хубав. Правен е през миналата година и току-що е завършен. На жълтия фон на степта около с. Студена⁵⁷ забелязах широка зелена лента. Какво е това? Приближавам се и се оказва, че това е именно новото трасе на пътя, покрито с шубраките на бодливите тръни, високи по един и повече метри. Никой още не е пътувал по това трасе. Пътуват встрани през ливадите, затова храстите на тръните са расли свободно..."

⁵⁵

Султански манифест, издаден на 18.II.1856 г. в навечерието на Парижкия мир. С него се потвърждавали дадените от Гюлханския хатишиериф гаранции за въвеждане на буржоазен правов ред в Османската империя. Реалните резултати за побобните народи били нищожни.

⁵⁶

Вероятно Самоводенското езеро.

⁵⁷

Село Горна Студена, Великотърновски окръг.

След това пристигнах до долината на р. Осъм, широка, пълна с гори и села, чифлици, добитък, оживена и подвижна. Самата река е мътна и плитка, губеща се между високите брегове. Край пътя, по който вървя, се простират блата, в които лежат биволи, потопени до самите шии, и използват минутите на отдих, неподвижни, се вглеждат в преминаващите. Мърсната вода ги покрива изцяло и няма по-оригинална гледка от тия неподвижни биволи с широки очи, които като че ли плуват на повърхността на водата.

...Най-после пристигнах в Плевен. Приятно, неголямо градче, което след няколко часа ми омръзна. Един от тукашните жители ми препоръча някаква забележителност на един километър от града: "Сред скалите, които ограждат малката долина Кайлька, има неголям поток, който излиза от пещерата, в която има подземно езеро, способно да издържи обикновена лодка, та дори и малък парен кораб..."

Не ми се вярва в чудеса, но взех свещи и се отправих към пещерата.

IV

Кайльшката пещера: разочарование – Замъкът на Юстиниан – Прокопий⁵⁸

Още в началото настъпи разочарование. Потокът блика от пукнатината, която лежи на 6 или 7 стъпки от земята. Трябаше да отидем до близката воденица, за да вземем стълба, по която да се качим.

Наистина, колкото се отиваше по-нататък, пещерата се разширяваше. Водата беше прозрачна и студена като лед, пъргаво течеше по мекото корито, натрупано от незапомнени времена с тор от прилепи. Моята свещ, която хвърляше слаба светлина, не плашеше тия зверчета, които висяха със стотици по стените. Вървях по-нататък във вода до колене и така ми беше студено, че не можах да издържа.

Неуспехът от пътуването до пещерата бе компенсиран със скициите, които направих на развалините на красива римска крепост, която лежи срещу пещерата в местността, наречена в пътеводителя за пътешественици Метта. Тя няма съвременно

58 G. Lejean, Voyage en Bulgarie, "Le tour du monde", N. 660, 1873, p.129.

име. Турците наричат развалините генуезки замък,⁵⁹ на турски Дженевиз кале. В техните уста всичко, което е старо, се нарича генуезко: медал значи "дженевиз" пара, римски път - "дженевиз йол" и др.

Това е осезаем пример за впечатлението, което е предизвикала силата на малкия народ, който е построил своите крепости по цялото черноморско крайбрежие и дори във вътрешността на Грузия и Армения.

... На 27 август аз напуснах Плевен и се отправих бързо на юг, като исках по-бързо да забравя уморявашото еднообразие на тези равнини. След два дни пътуване стигнах до подножието на Балкана близо до невисоки хълмове, които представляват северните му предпланини, през които протича р. Вит. Нейните води се спират тук и образуват много красив продълговат басейн.

Пътувам по-нататък. След 2 км долината се разширява в зелен кръг, дълъг 4 мили⁶⁰ и широк миля и половина, обграден от височини, покрити с гори. Върху скалистия нос на североизточната страна се издигат смело красиви развалини. Това са останките от българския манастир Садовец,⁶¹ който датира по всяка вероятност от XIII - XIV в. Руините на Садовецкия манастир са много красиви. Недалеч от тях, на срещуположния бряг на р. Вит, на извисяващата се сред околните скали стена забелязвам нещо под формата на стени. Не се лъжа - това е отново римска крепост с твърде чудновата конструкция. Нека си представим скала под формата на крайъгълен камък, която се открява на склоновете на планината и остро изскача над полето. Върху нейните склонове се издига много стар строеж. Ако формата на тая крайъгълна скала, много правилна, е естествена, то тя представлява нечувана играчка на природата. Ако обаче е изкуствена - тя предполага огромна работа, тъй като скалата е надвесена на 30 - 40 стъпки над

⁵⁹

Става дума за крепост от римския град Сторгозия, основан I в.

⁶⁰

Стара мярка за дължина, равна приблизително на 1852,2 м.

⁶¹

Намира се при с. Садовец, Плевенски окръг. Вж. Ив. Велков, Стари селища и градища по долината на р. Вит, С., 1927.

реката. Във всеки случай лесно можем да се досетим, че това е един от 400-те замъка, които Юстиниан I е построил или обновил с цел да спре варварите, които били вече господари на голямата река.

Юстиниан по всяка вероятност е бил най-забележителният инженер и строител между всички монарси. По време на неговото управление римско-византийската цивилизация е била потискана и изтласквана от младия варварски свят.

Императорът искал да ѝ даде възможност да отдъхне, като строил по границите ѝ многобройни крепости. Слабо средство! Какво биха стрували крепостите, макар и най-силните, когато душите са отслабнали. За Стилихон⁶² и за Аций⁶³ не били потребни толкова стени.

Това ни най-малко не намалява заслугите на Юстиниан и на техниците, които са осъществили неговите проекти. Няколко месеца прекарах между развалините на построените от тях крепости. Запознах се до такава степен с тяхната система на отбрана, че беше достатъчно да видя някои точки в клисурите или по скалистите носове, и веднага със сигурност можех да кажа, че римляните не са могли да ги пропуснат. Когато се доближавах до тях, виждах, че моите предположения са правилни. Не е трудно да се направи списък на всичките Юстинианови крепости, а такъв списък заедно с карта би хвърлил нова светлина върху военната архитектура на Източната Римска империя. От това, което видях, имах вече твърде обширна представа за дейността на Юстиниана. И, от друга страна, много по-добра представа за историческата стойност на Прокопий.⁶⁴ Няма съмнение, че "De Aedificiis" е произведение, в което този историк е дал пълен списък на крепостите, и има чертите на правителствен документ, копи-

⁶² Римски пълководец от V в., вандал по произход, нанесъл няколко поражения на вестготите в Илирия и Италия.

⁶³ Римски пълководец от V в. В битката при Каталунското поле в 451 г. спира нашествието на хуните.

⁶⁴ Византийски историк от VI в., автор на "За строежите" и "Тайната история". В първото произведение той възхвалява строителната дейност на Юстиниан I /527 - 565/, а във второто изтъква неговите отрицателни качества.

ран точно от държавните архиви. Не трябва при това да се произнася присъда над Прокопий само като автор на "Тайната история". В това свое произведение Прокопий се старае да докаже, че неговият господар е бил Нерон⁶⁵, което трудно може да се вярва, че в семейния си живот е бил лъган, кое то се случва и с най-великите хора, че е бил изкусен монарх, което е твърде груба шега.

Ако този отегчителен и неморален памфлет, достоен да бъде поместен наред с някои книги, продавани по железопътните гари на скромната Германия, е бил произведение на доведен до отчаяние патриот – би могло все пак да се оправдае, обаче такива хора не клеветят. Това е отмъщение на царедворец, обсипан с облаги, който въпреки това се е считал онеправдан.

V

Бреговете на Панега – Езическо жертвоприношение –
Орхание – Хайдут Илия – Черкезката емиграция⁶⁶

Не изисквай от мене, читателю, имената на всички непознати местности, в които се задържах в балканските предпланини по време на петдневното ми пътуване. Това беше непрекъснат низ от прекрасни пейзажи, чито описание биха изглеждали еднообразни...

Намирах се в самия център на планините, макар че бях най-малко на 20 км далеко от централната верига, която трябваше да премина при Орхание.⁶⁸ Цялата сутрин на 30 август вървях пеш по протежение на красивата, богата и много капризна река Панега. Често пъти тя пресъхвала и последния път, както говорят, това пресъхване траяло три дни и не на шега изплашило турците – собственици на мелници, неочаквано заседнали на плитко място. Тия съобразителни хора след дълги оплаквания и машалах се споразумели помежду си и се отправили в процесия към изворите. Там заклали няколко овена курбан в чест на духа на реката, която действително след

⁶⁵ Римски император /54 – 68/.

⁶⁶ G. Lejean, Voyage..., Le tour du monde, N. 660, 1873, p. 131.

⁶⁸ Ботевград.

няколко часа отново започнала да тече спокойно в старото си корито...⁶⁹

От върха на планината Ветрех⁷⁰, на запад от Орхание, се открива разкошна гледка към равнината. Тази равнина по всяка вероятност е била дъно на море, което е пресъхнало. В Балкана има около десетина такива басейна. Тази равнина има 4 мили дължина и 2,5 мили ширина. Тясна ивица хълмове я отделя от друга, по-малка такава равнина, но още по-живописна, по която преминах сутринта. Равнината е голя: 5 или 6 села, дървета почти никакви, почвата е добра – алувиална. Обратно обаче, планината, на която стоя, и всички други /склонове – б.н./, ограждащи планината, освен северните са покрити с гъста гора и храсти. На запад, под самите ми крака, лежи котловината Ветрех с българско село, носещо същото име. В нея се събират четири каменисти долинки, обрасли с гора. На обед забелязваам керван, идващ от София, която е отдалечена на един ден и половина път оттук.

Орхание е напълно нов град с прави улици и правоъгълни пресечки. Неговите бели и жълти сгради съставляват една сбита маса, която от това място, на което стоя, предизвиква радостни ефекти. Както самото име показва, Орхание било създадено от сегашния султан в чест на Орхан, основоположника на днешната династия. Градът е пострадал много от неотдавнашните нападения на българска въстаническа група, която арестувала мюдюрина⁷¹ и му взела 8 коня. Мюдюринът след това бил пуснат, но конете му задържани. Шом стана дума за въстаници, спомням си, че в Русчук някои европейци ми разправяха страшни истории за тях, че в околностите на Орхание и Ислади⁷² трябва да бъда много внимателен. Но аз твърде добре познавах Турция, за да се боя от избягалите в горите въстаници. Така се случи, че наистина имах право. Okaza се, че в тия околности е останала само една чета – именно четата начело с Илия, за която не се знаеше къде се

⁶⁹ По-нататък авторът надълго разсъждава за религията.

⁷⁰ Вероятно Врачешката планина на запад от Ботевград.

⁷¹ Мюдюрин, от арабски – началник, управител.

⁷² Неустановено местонахождение.

намира в този момент. Илия е класически разбойник, каквото в Турция има много. Той е български селянин, който нямал никаква склонност към живота на дивите бандити. Той имал обаче много хубава сестра, която се харесала на мюдюрина, и той решил да я отвлече. Тя не обръщала внимание на неговите ухажвания. Мюдюринът използвал отсъствието на брат ѝ от къщи, отвлякъл я и я укрил в своя хarem. Когато Илия се върнал от път, останалите членове на семейството му разказали какво се е случило. Лошото вече станало и Илия знаел, че макар все още всичко да е могло да се оправи, никой турски съд няма да застане на негова страна. Убеден в това, той отишъл при мюдюрина, хладнокръвно го убил на място и избягал в планините, където около него се събрали много "опечалени и тъжни мъже", както Светото писание говори.

Илия, както вече казах, е типичен: беси богатите турци, а бедните българи обсипва с ласки. Турската войска не обича да се среща с него. Всеки войник е готов да се закълне, че куршумите отскачат като топки от тялото на храбрия Илия. Острието и на най-добрата сабя се огъва при допир с него като масло.

Един от кварталите на Орхание е заселен изцяло с черкезки емигранти.⁷³ Това е едно от 200-та или 300 селища, които турското правителство пръснало из България, по всяка вероятност за да попълни липсата на турци в резултат на тяхното бавно измиране. Тукашното население, както турци, така и българи, е много недоволно от новите пришълци.

Черкезите не уметят и не желаят да работят. Това са непоправими мародери, често и убийци: приведени ми бяха много примери за това. Тукашното население е убедено, че

⁷³

В 1861 г. турското правителство примамва татарите от Южен Крим да се заселят в Турция. След това на няколко вълни били заселени и черкези /планинци от Кавказ/. Техният брой до 1864 г. достигнал 400 хил. души. Българите били принудени да им строят къщи и обори, да им отстъпват най-плодородните ниви. Непривикнали към уседнал живот и земеделие, черкезите постоянно ограбвали местното население. Турската власт често ги използвала като жандарм за потушаване на революционните борби на нашия народ.

дори човешкото месо е вкусно на черкезите. Разбирам тия преувеличени обвинения на селяните, които са принудени, както вече казах, да строят безплатно домове на черкезите, да им отстъпват безплатно от своята земя. Без да навлизам в тия обвинения, констатирах факт, който ме изненада, а имен-но: гордата скръб по лицето на тия емигранти, облечени винаги по "кавказки" - с високи шапки, дълги кафяви ризи и цял арсенал на гърдите. Помежду си използват черкезкия език, а към турците чувствуват вродено отвращение. Мъже-те са с висок ръст, красива фигура, мъжествени черти на ли-цето, почти всички са руси или кестеняви. Жените малко тромави и диви, децата пленителни, весели и живи, не поз-наватnostalgията на своите родители и извънредно бързо уз-рятат. Твърде много обаче се отдават на просия.

Черкезката емиграция ще остане дълго време срамно пет-но за съвременната турска администрация, много богата на такива спомени. След окончателното завладяване на Кавказ определено число войнствени родове, които са живели до този момент за сметка на своите съюзници-чергари, се намерили в твърде неизгодно положение. Руското правителст-во не можело да признае по принцип съществуването на такива лентяйствуващи аристократи, които използвали до известна степен привилегията да потискат произвеждащите класи още през времето, когато Кавказ е бил свободен. Тия племена дори и за миг не са помисляли да се трудят. В очите на тези хора, както и в очите на всички варвари, трудът е бил безчестно дело.⁷⁴

При това положение при тях се явили турски агенти и започнали да разказват, че братята-мюсюлмани зад планини и морета са готови да ги приемат с разтворени обятия. Обикновеният човек вярва в това, което за него е изгодно. Чер-кезите повярвали на агентите на турското правителство, на които се струвало, че по този начин създават неприятности на руското правителство. През същото време Русия се радва-ла, че лесно ще се отърве от новите си поданици. С удовол-ствие прочее подкрепила емиграцията, а на някои места дори принуждавала черкезите към нея.

74

Черкезите са се намирали в период на "войната де-мокрация", когато войната е била основно занятие.

Лесно можем да разберем изненадата на Турция. Тя се надявала, че ще пристигнат около 20 хил. пришълци, а междувременно за няколко месеца през границите на Турция преминали 400 хил....

Какво да прави? Трябвало по никакъв начин да ги настани на територията на цялата държава и да се удавят в 300+ милионната маса поданици на Портата. Преди всичко обаче трябвало да се бърза, а за това не било помислено. Създадени били отделни комисии, правели се различни предложения, изпращани били паши със заповеди, а емигрантите през това време, събрани на тълпи, измирали бавно по влажните поляни край градовете от беднота, глад и най-вече от тиф. Палубите на корабите били претоварени с тия нещастници. На един такъв гръцки кораб, който можел да пренася 100 души, били натоварени 400. До остров Родос били локарани само 150: останалите - болни и трупове - били изхвърлени в морето. Тази ситуация създала благоприятни условия за търговците на роби. Нищо чудно, че умиращите от глад хора не се колебаели да продават своите дъщери за 50 франка, а дори и за по-малко...

Заловен бил един египетски кораб, който возел на борда си 800 черкезки момичета, които трябвало да бъдат продадени в Александрия. Експортърът имал тескере /паспорт/, издадено от Константинополската община, и в този документ бил означен като "член на почетния еснаф на търговците на роби". Това сдружение официално съществува в Истанбул, въпреки че търговията с роби се счита за ликвидирана от 1856 г. Това е най-доброто показателство как турското правителство "провежда реформи", за които толкова много се пише.

VI

Тръгване от Орхание - ангария за строеж на пътища- Пристигане в София⁷⁵

На следващата сутрин около 6 ч. отпътувах от Орхание. По пътя за София срещнах твърде много селяни, изпълняващи ангария: разбиваха камъни за настилка на пътя. Убедих се без толјамо учудване, че между всички работници нямаше нито един мюсюлманин. Спомних си с горчивина красивите фрази

⁷⁵G · Lejean , Voyage..., Le tour du monde, N.660, p.134, 1873.

на Органичния правилник на Мидхат паша, той показен правилник, който след това трябваше да бъде въведен във всички турски вилаети и който така бомбастично хвалеха всички либерални вестници в Европа. Не по-малко съм уверен и в това, че Мидхат паша има добро желание по отношение на неговото изпълнение, но му липсва енергия за контрол върху изпълнението на наредданията. Органичният правилник, както всички правилници от този род, е бил съставен само за това – да изглежда по-добре "Червената книга", за да може турското правителство поне малко да отговори на аргументите на руската дипломация, на умерените бележки на Франция и на опасните статии на г. Сен Марк Жирардин. Ако в това направление изпълни своята задача, тя се поставя "под миндера", откъдето в случай на нужда отново я изваждат.

Правителството претоварвало българите с ангария, но поне това злоупотребление довело до построяването на много пътища. Това е несъмнена и трайна полза. В другите вилаети се действувало по друг начин. В Епир например някоя община била задължена да заплати значителна сума пари за строителството на шосета. Селяните, и без това претоварени с данъци, молели да им бъде позволено да се издължат в труд. Правителството не се съгласило и подчертало, че не труд, а пари са му потребни. Някак си е изплатен пътният данък, а пътищата съществуват само на книга. Турците се научиха от нас да заменят натуралните данъци с парични. Цивилизованите институции в ръцете на варварите или в продажни агенти са най-страшният лост за преследване и потискане.

Забравям бързо тези тъжни мисли, вървейки в планинската долина – бисер в дивата природа. Два часа след тръгването ни от Орхание пристигам в къщичката на един турски караул със заптиета. Това е един от полицейските постове, гъсто разпръснати по всички пътища на Турция. Помещенията за караулите са малки къщички ту с кръгла форма като нашите вятърни мелници, ту като планински хижички с коридор около сградата, който служи за наблюдателница. Във всяка една от тия къщички се намират по двама или четириима войници. Те се сменят постоянно – ту за ескортиране на пощата, ту за придружаване на държавни чиновници или пък пътници със сълтански фермани.

Караулите са една заемка на Турция от Византия...

Влязах в къщичката, където един билюкбашия⁷⁶ ме помоли да заема място на софрата край него и ме почерпи с кафе...

Започващ от Орхание, пътят вървеше непрекъснато нагоре, което дори не почувствувах, а когато тръгнах от поста, видях билото на планинската верига току пред себе си – най-много около 1 км. Не знам как стана това, но успях да се изкача в продължение на 45 минути. Това е определен вид заоблен хребет, гола степ, подобен на южния склон, по който трябваше да се спускам.

Планинският пейзаж е еднакъв навсякъде: от север – смекчени склонове и дълбоки гори в долини, разположени перпендикулярен на планинската верига, на юг склоновете са стръмни, без гори, с успоредни долини. Горите тук не са унищожени, но като че ли никога не ги е имало. В продължение на още⁷⁷ два часа вървях в подножието на Балкана и около Ташкесе⁷⁷ навлязох в Софийската долина, където спрях на обедна почивка. От Ташкесе по едно хубаво и право шосе като нашите френски пътища пристигнах за 6 часа до София, където австрийският вицеконсул г. Лутероти ме прие много гостоприемно и ме накара много скоро да забравя трудностите на това петнадесетдневно пътешествие.

София е един голям град с 18 хил. жители, с едно движение, което те кара да вярваш, че населението е най-малко двойно повече. Няма паметници освен една стара българска черква, която след това била превърната в джамия и при последното земетресение била разрушена. Тая базилика била построена и наречена "Св. София" по подобие на славната цариградска светиня, дала името на града, което той днес носи. София преди това се е назвала Сердика, име, в което човек лесно открива онова, което тя е носила през римската епоха – Улпия Сердика. Това е една от последователните столици на България от времето на нейните царе: Преслав и Търново са другите две. Българите се оплакват от това, че при новата организация на Дунавския вилаает турското правителство е отминало тези три исторически града, традиционно скъпи на българската нация, и отдало своите предпочитания на

⁷⁶ Билюкбашия – ротен командир.

⁷⁷ Село Саранци, Софийски окръг.

Русчук, крепост край Дунава, който няма никаква история. Те виждат в това умишлена тенденция на турците, преследващи народностните спомени, които обикновено траят лълго и лесно могат да се разбудят...

За всеки е ясно, че създаването на вилаета е една интрига на политическа война против българизма, а е представено официално като административна реформа и като такава трябва да я обсъждаме и изучаваме. Обаче от чисто административна гледна точка Русчук превъзхожда всички стари градове. От една страна, с помощта на р. Дунав лесно се свързва с Видин, Силистра, Тулча и Кюстенджа. От друга страна, с помощта на железопътната линия Русчук се намира само на няколко часа път от Шумен, Варна и Константинопол. Към това трябва да прибавим жп. линията от Букуреш до Гюргево, чрез която Русчук става ⁷⁸ достъпно пристанище на Изток за цяла Влахия и Унгария...

VII

Изкачването на Витоша: пейзажи – Българското население в София – Първенците или чорбаджите: административна корупция – Въпрос на бъдещето⁷⁹

Желаейки да получа точна представа за софийските околности и за релефа, реших да се изкача на Витоша, широка, обрасла с храсти планина, която има 7000 стъпки височина и господствува над София от юг. Склоновете на тая планина, нашърбени с дълбоки долини, обрасли с дървета, представляват чуден контраст с върха, който е гола, блестища и изцяло безплодна равнина. Части от почвата, отнесени от водата на горските потоци, са се отложили бавно в подножието на планината и там са създали каменист обръч, обрасъл на места с храсти и бурени. Най-напред се промъквам през този об-

⁷⁸ Лежан прави сравнение между София и Русе и изтъква, че София засега отстъпва твърде много в комуникационно отношение на Русе. Счита, че ако се построи железница от Никопол до Плевен и от Константинопол до Белград, ще може тази красива окрайнина да изнася своето жито и вълна извън пределите на България.

⁷⁹ G. Lejean, Voyage..., Le tour du monde, N. 660, p. 139, 1873.

ръч, след това по пътеката през гъстата гора достигам до неголям български манастир на името на Спасителя, от който се открива красив изглед върху околността.

След като се подкрепих в манастира, продължих по-нататък доста леко дотогава, докато можех да следвам сенчестия бряг на един от тия кристални потоци, които турците наричат с общото име "балканска вода". Колкото по-нагоре се изкачвах, толкова повече скалите ставаха трудни за преминаване. В продължение на половин час трябваше буквално да скачам от една скала на друга, докато се изкатерих на върха на платото изтощен до крайност. Оттук великолепно като на длан се вижда цялата равнина на София...

В далечината надясно се вижда широка бразда, която представлява коритото на р.Искър, светла, бърза, кипризна и често по време на топенето на снеговете сменя своето корито. Тази река тече на два часа път от София, а край града се намира само малък поток с драматичното име "Канълсу"⁸⁰. В околната равнина се виждат около 50 села, които добре свидетелствуват за плодородието на почвата и правят на пътника приятно впечатление на трудолюбиво и състоятелно съществуване.

Спускането от планината представляваше още по-голяма трудност... На места склоновете бяха така стръмни, че срещайки поляни, седях на земята и се пъзгах като по снега. Вечерята, която намерих в манастира, приготвена от калугерите, ме накара да забравя този тежък ден и не жалех бакшиша, който трябваше да подаря при заминаването си на игумена или на неговия заместник.

Склонният към идеализъм читател може да се възмути от факта, че гостоприемството, което ми беше засвидетелствувано, не е безплатно. Това мен ни най-малко не ме учудва. Не пристигнах до светото място да се моля и при това не пътувах сам, имах със себе си група от 6 до 8 человека и два коня - нишо чудно при това, че след като създадох на монасите грижи, им заплатих за услугата.

Впрочем от мене бяха взети пари, но не ги изискваха. Можех да замина, без да платя нишо, а още ме и благословиха...

В българските манастири, достъпни за всеки пътник, само ед-

⁸⁰ Кървава вода.

на група хора се ползват с привилегията за безплатна храна и напитки. Това са чиновниците на турското правителство и изобщо ефендитата. При тяхното приемане калугерите поднасят всичко най-хубаво, което имат, и не искат да приемат от тях нито грош. Няколко дни от моя престой посветих на кратки екскурзии в околностите. Заедно преди всичко с география, не занемарявах и обществено-политическия облик на страната. Не ми се струва, што в София да владее какъвто и да било обществен живот, а по времето, когато аз бях там, страшните мерки, предприети от правителството, увеличиха още повече обикновената апатия на хората.

Под предлог на никаква морална общност с юнските въстаници властите арестували и изпратили в Русчук определено число чорбаджии, разбира се, най-богатите. Трудно е действително да се разбере такава непохватност, когато, доколкото ми се струва, Портата не притежава по-добри поданици от тия официални водачи на християнското население. Този факт може да учуди и други, затова трябва понякога да обяснявам с думи.

Всички знаят, че Мохамед II, влизайки в Константинопол като победител,⁸¹ предложил на победените твърде умерени условия за капитулация. Населението било разделено според народността си на милемети⁸², признати официално, и всеки милемет имал официално признати граждански и религиозни водачи. Преценявало се е, че това е проява на личното величие на завоевателя, а същевременно тоя жест представлявал хитрина на съвършена политика, това било практическа сръчност, с помощта на която турците съумели да господствуват над завладените народи с десетократно по-многобройно население от тях.

Осигурила на старейшините на всеки народ облаги и изключителни привилегии, Портата си създала навсякъде група от "задоловени", които след това ставали инструмент на царската власт, още повече, че това била класа, най-много заинтересована от това, што населението да бъде в непрекъсната и тежка зависимост. Този факт съществува до последните години, собствено до ден днешен. Висшето духовен-

⁸¹ Мохамед II /1451 - 1481 г./ завладял Константинопол в 1453 г.

⁸² Милемет - народ.

ство не се ограничава само с уреждането на вътрешните административни въпроси, засягащи литургията и църковната дисциплина, а в случай на съпротива от страна на населението иска помощ от обществените сили, т.е., по-просто казано, довежда турски жандарми. Със собствените си очи видях примери, в които трудно може да се повярва, че са действителни. Ше разкажа един от тях.

През 1857 г., когато за пръв път бях в България, в Търново резидирал един митрополит, който, както всеки гръцки епископ в тия страни, изсмукал до последна капка кръв своите овчици. Няколко от най-сериионите и почтени граждани на Търново съставили петиция против недостойните постыпки на епископа и събрали подписите и на определен брой турски граждани, които също поддържали правилността на обвиненията срещу епископа. Владиката подушил през това време какво се готви, сполучил да се добере до списъка с подписите им и поискал тяхното арестуване. Съгласно закона видинският паша, от когото зависело по това време Търново, не можел да откаже на епископа. Заптиетата арестували всички смелчаци, и българи и турци, които "за неограничено време били затворени във Видинската крепост". Но ето какво става. Дошъл Великден. Според стария обичай затворниците християни, ако не са обвинени в убийство, имат право да напуснат затвора в продължение на няколко дни, докато трае празникът. Пашата отваря вратите на затвора и за търновските молители-християни. Тогава те заявяват, че не ще напуснат затвора, ако не бъдат освободени и турците. Когато властите не се съгласиха да изпълнят това искане, българите благородно се отказали да се завърнат по своите домове.

Не знам как завърши тоя случай, тъй като следствието имаше легална основа, навсякъм почти всички са били освободени, но едва тогава, когато няколкоседмичният затвор прекупи тяхната воля и вся страх у тях.

В продължение на близо 400 години вътрешните проблеми на християнските общини в Турция били разрешавани от епископите съвсем по същия начин, както във Франция преди двадесет века. За какво става дума? Може би за времето на Меровингската династия - 667 г.⁸³ В такива области, където

⁸³ Меровингска династия във франкската държава /486 - 751 г./.

христианското население е няколко пъти по-многобройно от турското, пашата притежавал неголяма власт, както моровингските графове по времето на Григорий Турски.⁸⁴ Гръцките епископи деспотично управлявали – не пряко, а с помощта на старейшините, които били така избирани, както епископите пожелаели. Кандидатите за тия съвети били хора най-податливи и най-малко упорити членове на паричната аристокрация, която единствено съществува в турските градове. Оттук епископът и неговите помощници имали голяма свобода да стрижат своите овце без всякакъв контрол. Под покровителството на това прекрасно управление във всички големи христиански градове се създала свояго рода постоянна олигархия, в която званието епископ понякога ставало наследствено.

Танзиматът⁸⁵ се разпоредил с реформа, която би могла да изчисти авгиевите обори, ако е била точно спазвана. По силата на танзимата били създадени тъй наречените меджлиси⁸⁶, или определен род муниципиални съвети и провинциални съвети, в които всички народности имат свои изборни представители. По този начин епископската власт била намалена дотолкова, доколкото се усилила централната власт, представена от пашата и каймакамина.⁸⁷ За народа това винаги водело до подобряване на ситуацията...

Ако някога България възвърне свободата си, ако в нея се възбуди политическият живот, то преди всичко страната трябва да се избави от тази геронтократия на измамници и да повери съдбата си на младото поколение, което е получило добросъвестни и много добри знания в Париж, Виена, Букуреш, Одеса и преди всичко в Чехия. Без да говорим за другите страни, само в реалното училище в Табор⁸⁸ се намират около 80 млади българи, които се възпитават в съвременни по-

⁸⁴ Григорий Турски /540 – 594 г./. Франкски историк, написал "История на франките" в десет книги. Епископ на гр. Тур.

⁸⁵ Епоха на реформите в Османската империя след 30-те г. на XIX в.

⁸⁶ Меджлис – административен съвет към административните органи в Турция, въведен със Закона за вилаетите от 1867 г.

⁸⁷ Каймакам – турски адм. управител на каза.

⁸⁸ Град в Южна Чехия.

нятия и главно в славянски дух. Образоват се за сметка на българските търговци, които са създали специални комитети за подкрепа във Виена, Одеса и в Браила. Тази младеж черпи знания само при условие, че след това ще ги сподели със сътешевениците си. Те се задължават, след като завършат училището, да се завърнат в родината и да изпълняват задълженията на учители.

Турците и техните съобщници – гръцките епископи, добре знаят това и познават настроението на тая млада генерация и затова постъпват съобразно с възгледите на тая младеж, която се е възпитавала в подозрителна за турците атмосфера на истинска цивилизация.

Техният тероризъм има понякога забавни проявления. Прели три месеца младите българи в Свищов в резултат на ежедневните си контакти с чиновниците на австрийското речно плаване решили по тяхен пример да си пуснат бради и мустаци по немски начин. Власти съзряла в обикновената мода определен знак за обединение на българите. Трябвало да се предотврати злото. Арестуван бил един учител, който носел опасни мустаци и брада. Урокът дал резултат и привържениците на Франц Йосиф изчезнали от Свищов без следа. Това е дреболия, но твърде характерна. От нея могат да се направят изводи за други, по-важни хитрини на администрацията.

Училишата също така са тероризирани до най-висша степен и се говори, че турското правителство желае да премахне всички училища в България. Обаче това последно подозрение считам за безсмислено. Турското правителство не е против обучението, а само желае учителят да е крътък..., дори в случай на нужда да стане агент на полицията. Разбира се, че младите учители, завършили в чужбина, рядко се оказват толкова послушни, в резултат на което са често преследвани, понякога дори брутално, макар в легална форма. Мога да щитирам многобройни случаи в това отношение.

VIII

Заминалане за Враца - Ребърково - Искър - Пейзаж⁸⁹

Течението на реката Искър не ми беше точно познато. За

⁸⁹G. Lejean, Voyage..., Le tour du monde, N. 660, p. 144, 1873.

да го опозная по-добре, реших да се отправя за Враца, град твърде важен, който се намира на другата страна на Балкана. След три дни отново се върнах в Орхание. На третия ден се промъкнах през многобройни възвищения около село Новачка⁹⁰ и нощувах в селцето Ребърково край Искър на три часа път от Враца...

VIII

/Продължение/

Враца - Господин Леонидис, предградието Палилула -
Згуриград - Византийската клисура - Легенда за царя от
Згуриград⁹¹

На другия ден пристигнах във Враца, която ми се видя скучен и изостанал еничарски град. Който е живял известно време в Турция, ще разбере колко назадничав фанатизъм и стари предразсъдъци са скрити в това име. Стоях на балкона, пушех наргиле и наблюдавах една комична сцена пред къщата. Няколко пияни евреи подкрепяха своя другар, пътуващ на магаре, което непрекъснато се огъваше и го хвърляше на земята. Евреинът не се напива често, но когато се напие - интересно е да се погледа. Еврейската община във Враца е твърде многобройна.

Вечерта имах щастието да срещна г. Леонидис, вечно пътуващ из България евреин-скитник, намиращ се в този момент във Враца, за да купува копринени пашкули. Господин Леонидис е по-малко познат, отколкото заслужава. Този грък, роден в Адрианопол, е пътуващ агент на някаква важна френска къща. Той познава България на пръсти, бил е във всяко село и е видял много древни паметници и забележителности на тази страна. Имах намерение да напусна вече Враца, когато ме уговори да разгледам останките на една стара крепост - тъй наречения изгорен град, на половин час път от моя хан. Сутринта тръгнахме на път, като минахме през предградието Палилула. Това живописно название носят предградията на

⁹⁰ Село Новачене, Ботевградско..

⁹¹ G. Lejean, Voyage..., Le tour du monde, N. 661, p. 146, 1873.

много български градове. Това име е свързано с факта, че селяните идват на пазар в града, спират в кръчмата на предградието и запалват своите лули.

По дължината на Палилула и през реката се простира древен римски акведукт. Стените му са изнемощели, покрити с мъх, сводовете от влагата блестят в различни цветове, а турското правителство не мисли да поправя и поддържа стенните. Това е очарователна археологическа картина, добре подготвяща пътешественика за изгледите на "изгорелия град".

Напредвайки по една пътечка успоредно на акведукта, до стигнахме до малка падина с извънредно оригинална повърхност... Цялата падина с помошта на една неголяма стена би могла да стане недостъпна крепост... В тази доста наклонена падина лесно познах руините на стар римски град, който днес българите наричат "Изгорен". Това е била наистина силна крепост, от трите си страни достъпна само за орлите. Как се е наричала точно, не се знае...

Преданието говори, че тоя град е бил дълго време обсадян от варварите и накрая изгорен. Кралят, който пребивавал тук, се изплашил и напуснал ненадейно своите поданици. Избягал в планината, където за наказание заедно със своята дъщеря и колата, с която бягали, били превърнати в камък. В подкрепа на тая историйка местното население показва недалеко от "изгорелия град" група скали - макар и безформена, тя представлява в неговите очи три фигури: мъж, жена и кола. Какво е станало с конете, легендата не посочва.

След известно време се сбогувах с г. Леонидис и тръгнах към Берковица, разположена в полите на Балкана, откъдето за един ден път трябваше да стигна до София. Най-напред пътувах през много красиви и разнообразни местности, през които тече реката Ботуня, приток на Огоста. Надвечер зърнах Берковица.

Тъй като нямах никакви интереси по отношение на този град, отминах го и ношувах в Клисура⁹², което ми икономиса половин час път за утре.

Клисура представлява твърде дълга редица сгради по дължината на пътя, повечето от които ханове. Напразно обаче чухах по много врати, никъде не ми отваряха. Ханджите се

⁹² Село Бързия, Михайловградски окръг.

скарали с хазната заради някакъв данък и затворили своите заведения. Най-после след дълго търсене намерихме помещение, в което преношувахме... Когато се съмна, продължихме по-нататък.

Задържах се в един пост. Билюкбашията ме прие любезно, настани ме на чардака и ме почерпи с кафе. По това време преминаваха двама черкеzки емигранти, които водеха след себе си една кранта...

Близо до Дорук⁹³, на върха на хълмовете, горите изчезват, но студът става по-сilen... В хана на Дорук изядох скромна закуска от няколко яйца и още по-бързо продължих нататък. Едва минах голата и живописна долинка Гиней⁹⁴, когато се срути лавина от сняг и с труд пристигнахме до хана, наречен Печен брод⁹⁵. Тоя хан има чудно положение. Малък приток на р.Искър, наречен Искрец, бърза от високите голи скали, пресича пътя и се влива в басейн, който ми напомняше Абисиния. По склоновете навсякъде имаше буйна растителност - това са пасишата за овцете и говедата...

На другия ден пристигнах в София, но стремейки се да се доближа до Тракия, не се задържах твърде дълго и потеглих. Това бе пътуване, което трая 3 - 4 дни...

Пътят се простира през хълмиста околност, която след село Ветрино преминава в равнина, пресечена от античната Хеброс, чието славянско име е Марица, а турците по варварски са сменили на Меридзесу. Излизайки от равнината, наляво остана масивната планина Рила, от която водят началото си 3 или 4 реки. Между тях са Искър и Марица. За тия две реки съществува хубава българска езическа легенда. Спомням си нещо от нея: Искър и Марица били брат и сестра. Много често се разхождали по върховете на Рила. Един ден сестрата, възхитена от красотата на равнината, която се простира в подножието на планината, казала на брат си: "Чувала съм, че морето се намира от тая страна. Ax, как бих искала да го видя! Ще се спусна надолу и ще вървя, докато то зърна." Искър, натъжен от това намерение на сестра си, искал да го избие от главата ѝ, но виждайки, че тя е

⁹³ Село в Петроханския проход.

⁹⁴ Село Гинци, Софийски окръг.

⁹⁵ Село Бучин проход, Софийски окръг.

неотстъпчива, казал с тъга: "Желаеш да ме напуснеш, за да видиш Бялото море! Шом е така, то и аз няма да остана и ще тръгна с тебе, ѳо аз първи ѹе стигна до морето - ѹе по-тека на север и ѹе догоня бързия Дунав."

Това е причината, поради която Искър и Марица текат в различни посоки... Ношувах в Татар Пазарджик, град, построен върху старо римско селище, което събужда тъжни спомени. Известно е, че чак до битката при Лепанто⁹⁶, когато Европа, раздвижена от проблясъка на здравия разум, научи варварите на ум, султаните устройвали всяка година нападения над християнското население в Западна Европа. Едно от тия нападения им дало на два пъти по 100 хил. пленници /роби/. Татар Пазарджик бил голям пазар на тая човешка стока, с която турците заливали целия Изток.

...След 6 часа път на кон през чудесна равнина пристигнахме в Пловдив. Отдалеко се вглеждах в скалистия терен на тия град, комуто той дължи античното си име Тримонциум. Днешното име на града Филиполис произхожда от името на бащата на Александър Велики, който организирал тук нещо от рода на наказателна колония и я нарекъл "Пенерополис". Нищо чудно, че селището се е стремило колкото се може по-бързо да се оттърве от това име и да задържи името Филиполис, което турците заменили с Филибе. Българите го наричат Пловдив.⁹⁷

Градът има 45 хил. жители, построен е на бреговете на р. Марица. Дели се на турска част - Хисар-Тепеси, еврейски - Маращ, а в центъра е християнската част.

Измина цяла седмица в изучаване на интересните подробности на Пловдив, след което тръгнах по пътя за София. От Ихтиман няколкочасов страничен път води до Самоков, промишлен град, който е прочут с ковачниците си, разположени на бреговете на Искър и доколкото ми е известно - най-големите в Турция. В тия град, където престоях 3 - 4 дни, ми

⁹⁶ Битката при Лепанто, 1571 г., между испано-венецианска флота и турска, в което последната била разгромена.

⁹⁷ За имената на гр. Пловдив вж. М. Апостолидис, Значението на гр. Пловдив и неговите древни имена, ГПНБ за 1926, с. 87 - 95.

се случи да бъда свидетел на факт, който ми показва в печална светлина моралността на българските граждани.

В Самоков съществувало някакво сдружение, към което принадлежели синовете на българските чорбаджии, но без каквото и да било обучение и изискани маниери. Ексцентричността на тия хлапаци доставяла постоянно материали за клюки и самите те неведнъж разтревожвали целия град... Те се разгневили на някакъв бръснар - българин... Бръснарят живял дълго в Сърбия и привикнал към сравнително по-свободен живот. Какво направили самоковските ветрогонци? Ето въвличат го в някаква обща игра, опиват го, събличат го, привързват го за едно дърво и по ужасен начин го измъчват... Бръснарят подал молба до каймакамина и едновременно с това изпратил да извикат лекаря. Този лекар, поляк по народност, живеел в близки отношения с чорбаджиите и съобщил, че нищо няма да направи на младите чорбаджии, че никой с тях не може да се оправи, че самият каймакам трепере пред тях и че тяхната сила е в парите, които притежават. Възмутен от тоя разговор, аз го прекъснах и излязох.

Ето какъв ще бъде първият резултат от еманципацията на християните в България, ако злото не се предотврати. На мястото на автокрацията /самодържавието/ на турците, които в голямата си част имаха чувство за чест, умереност и известна доза добродушност, ще се издигне деспотизъмът на българите.... За такъв ли резултат загинаха в геройни битки толкова млади патриоти край Сливен, Варбосон⁹⁸, Казанлък и т.н.?

Шо се отнася до доктора, не трябва да се учудваме на неговата интересчийска снизходителност към младите чорбаджийски синове. В Турция има много лекари, но малко са между тях почтените хора. В повечето случаи те са или глупави като магарета, които едва са си вземали изпитите в европейските факултети, или шарлатани, които са се учили на медицина, чистейки обувките на някой пътуващ лекар. Те продават специалитети: опium, средства за абортiranе и други, а същевременно са шпиони на пашите.

От Самоков се отправих към Ускуб⁹⁹ - пътя няма да опис-

⁹⁸ Село Върбовка, Търновски окръг.

⁹⁹ Скопие.

вам ¹⁰⁰тъй като не видях нищо интересно. Едва след Киустендже ¹⁰⁰ става малко горист. Пътувах известно време по долината на река Струма и я пресякох в едно много красivo място близо до турския пост. Охраната на пътя ме попита имам ли позволително за носене на оръжие....

Трябва да се знае, че последният турчин има право да носи цял арсенал и никой не го пита за разрешение....

След това се отправих за Киустендже през плодородна долина, простираща се на север чак до Саволиан, ¹⁰¹ където Струма се измъква в равнината от дълбока клисура, увенчана с антични развалини. Тук ще си позволя да направя една бележка от географски характер: гърците, които познавали Струма и при нейното устие построили Амфиполис ¹⁰², нямали сигурни сведения за горното течение на тази река или пък имали, но те били направо митични. Поддържали мнението, че в северната си част реката преминава през седем езера. Днес обаче се знае, че Струма от своите извори чак до вливането си в долината на Серес не преминава през никакво езеро, а тече през котловините, между които най-важни са Радомирската, Кюстендилската и Джумайската. Кой знае дали не би могло да се намерят седем такива котловини, и тогава бихме имали право да мислим, че това са басейни на езера, които са пресъхнали в стари исторически времена.

Спомням си, че г. Бжозовски, поляк-географ, намиращ се на турска служба, благодарение на когото научих много интересни подробности, е открил в наносите близо до Орсенов ¹⁰³/Джумайската котловина/ много стари праисторически останки, между които и една голяма кана.

Не се спирам на римските развалини в Киустендже, където снег точен план на старата Юстинианова крепост. Без каквото и да било произшествие пристигнах в Ускуб, който град преди два века е бил нападнат от австрийската армия...

След Скопие Лежан посещава Прилеп, Битоля, Манастир, Кичево, Тетово, Призрен и редица други селища в Македония.

¹⁰⁰ Гр. Кюстендил.

¹⁰¹ Село Саволяно, Кюстендилски окръг.

¹⁰² Античен град на р. Струма, основан в 424 г. пр.н.е.

¹⁰³ Село Осеново, Благоевградски окръг.

Вместо заключение бихме искали да цитираме обобщението, което прави редакцията на полското списание "Пътешественик" за живота и дейността на Гийом Лежан: "Гийом Лежан не завърши започнатото дело. Върнал се във Франция и твърде млад станал жертва на своята работа. Южното славянство загубило в негово лице един от своите застъпници. Видяхме колко убедително, макар и внимателно, ни рисуваше потисничеството и гнета, на който са подложени българите. В това отношение нищо не се е изменило и сега /1874 г./. Агонизиращият огромен турски организъм непрекъснато потиска живите и здрави организми, отмъшавайки им за това, че не може от никъде да получи резултатна помощ. Един от тия организми е и българският народ. Природата го е снабдила щедро: той има плодородна земя, има сили и способности, но всичко е опустошено и занемарено. Това, което турското правителство не му отнема, вземат го откупчите на данъци, а което все пак още е останало, черкезите го ограбват без остатък. Трябва обаче да признаем, че българите са успели по някакъв начин да се приспособят към това положение на нещата.

Неведнъж им се е удавала възможност да отговорят, но цялата маса не се е хващала за оръжието. За българина първата нужда това е мирът, без който земеделските работи не могат да се извършват. Нарушава го сам твърде често, но само да отмъсти за личните обиди...¹⁰⁴

¹⁰⁴ "Wędrowiec", N. 251, 22.X.1874, s. 322. Serya
2-ga.

ПУТЕВЫЕ ЗАПИСКИ ГИЙОМА ЛЕЖАНА КАК ИСТОЧНИК БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИИ

Георги Пырвев и Стоян Богданов

/Резюме/

Путевые записки иностранных путешественников, посетивших Болгарию в прошлом, имеют важное значение для обогащения нашей историографии.

Гийом Лежан /1824-1871 г./ - известный французский путешественник, географ и этнограф, который посетил болгарские земли в 1857 и 1867 г. Обладая писательским талантом и острой наблюдательностью, он дает ценные сведения о Болгарии до Освобождения: об измененных города Рузе, наступившие в результате реформаторской деятельности Митхата паши, о коррупции турецкой администрации, о гнете болгарского народа османскими поработителями, о революционной борьбе болгар. Кроме того, он приводит ряд ценных сведений о народностном составе тех населенных пунктов, которые от посетил, о числе их жителей, о культуре и их жизни.

Особенно важным в этих записках является то теплее чувство, с которым их автор пишет о болгарском народе, подчеркивая многие из его положительных качеств.

Мы считаем, что публикуя путевые записки Гийома Лежана "Путешествие по Болгарии", мы предоставляем историкам, археологам и этнографам и другим исследователям интересный источник истории болгарских земель последних лет турецкого ига.

LES NOTES DE VOYAGE DE GUILLAUME LEJEAN - SOURCE
POUR L'HISTOIRE BULGARE

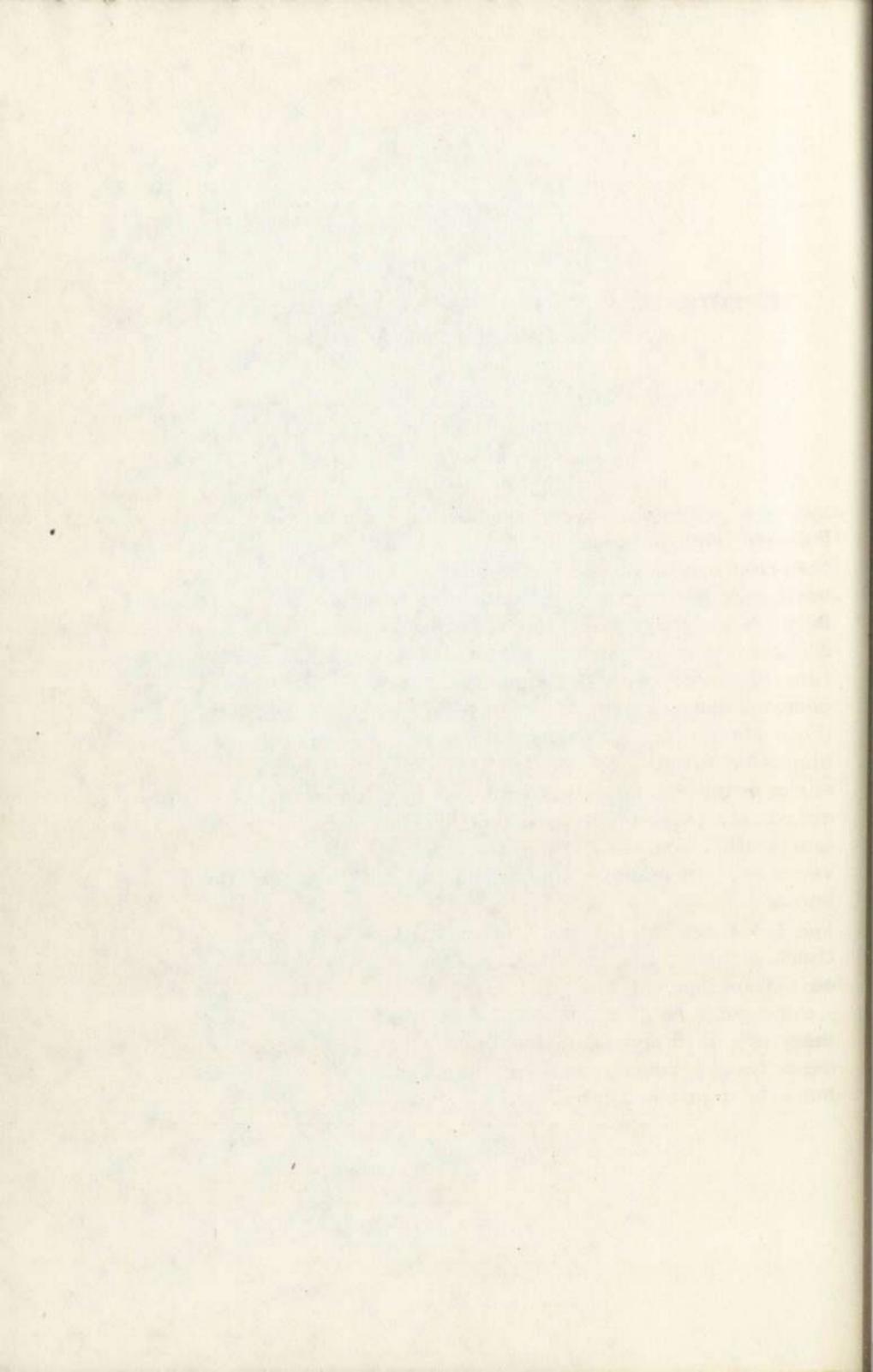
Gueorgui Parvev, Stoyan Bogdanov

/Résumé/

Les notes de voyage des étrangers qui ont visité la Bulgarie dans le passé ont une grande importance pour notre historiographe. Guillaume Lejan /1824-1871/ est un célèbre voyageur, géographe et ethnographe français qui a visité la Bulgarie en 1857 et en 1867. Se distinguant par son don d'observateur et par son talent d'écrivain il fournit des renseignements sur la Bulgarie d'avant Libération: les changements dans la ville de Roussé survenus en résultat de l'activité réformatrice de Midhat pacha, la corruption de l'administration turque, l'oppression que les Ottomans exercent sur le peuple bulgare, les luttes révolutionnaires des Bulgares, etc. En outre, on y trouve des données précieuses sur la composition sociale et ethnique des agglomérations qu'il traverse, sur le nombre des habitants, sur la vie culturelle et économique.

Les notes de voyage sont précieuses aussi par les sentiments chaleureux que l'auteur témoigne au peuple bulgare en mettant l'accent sur plusieurs de ses qualités positives.

En publiant "Voyage en Bulgarie" de G. Lejean, nous mettons à la disposition des historiens, des archéologues et des ethnographes du matériel historique très intéressant sur Bulgarie d'avant Libération.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIV, кн.3 Факултет за история 1976 - 1977

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIV, livre 3 Faculté d'histoire 1976 - 1977

КАЛЧО КАЛЧЕВ

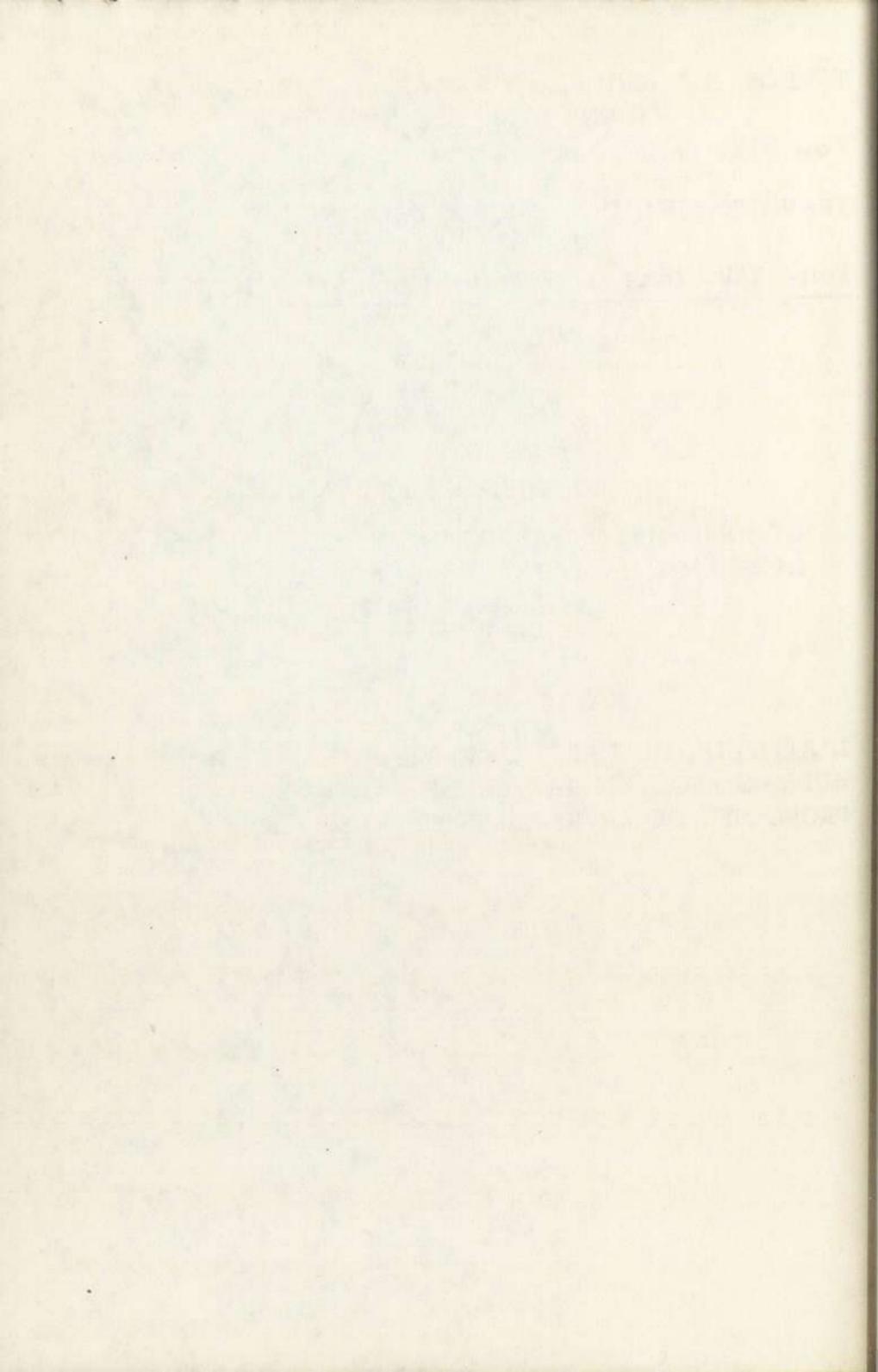
ОТНОШЕНИЕТО НА БРСДП /ш.с./ КЪМ НЯКОИ
ПРОБЛЕМИ НА ПЪРВАТА РУСКА РЕВОЛЮЦИЯ

1905 - 1907

KALTCHO KALTCHEV

L'ATTITUDE DU PARTI OUVRIER SOCIAL-DEMOCRATE
BULGARE /SOCIALISTES LARGES/ SUR CERTAINS
PROBLEMES DE LA REVOLUTION RUSSE DE 1905 - 1907

Велико Търново, 1978

Преди 70 години, в зората на новия ХХ в., светът бе разтърсен от първата руска буржоазнодемократична революция. Под нейно влияние рязко се активизира борбата на отрудените маси от целия свят. Тази първа "народна революция" в условията на империализма откри епохата на дълбоки социални сътресения и революционни бури, които подготвиха победоносния октомври на 1917-а, и постави на сериозно изпитание Втория интернационал и социалдемократическите партии, членуващи в него.

Огромното мнозинство от работническата класа у нас и тесносоциалистическата партия, верни на пролетарския интернационализъм, възторжено приветствуваха и защитиха започната руска революция, засилиха своята борба против капиталистическата експлоатация и реакционната политика на буржоазните правителства. Това отношение на българския пролетариат и неговия марксически авангард - БРСДП /т.с./, бе в рязък контраст с отношението към първите революционни събития в Русия, проявявано от управляващата и опозиционна буржоазия. И русофили, и русофоби /с изключение на някои радославистки кръгове около в. "Народни права"/ - народници, демократи, прогресивни либерали, народнолиберали и др., заеха страната на монархизма и осъдиха революционното дело.

Наред с така очертаните две диаметрално противоположни становища сред българското общество се оформи и една средна, междинна линия на отношение към първата руска революция /1905 - 1907/. Неин политически изразител бяха изграждащите се по онова време дребнобуржоазни партии - БЗНС, РДП /Радикалдемократическата партия/ и БРСДП /широки социалисти/, след които вървяха значителни маси от селяни, занаятчии и други пропадащи съсловия, а така също част от интелигенцията и наемното работничество. Най-голямо основание да изразява тежненията на работническата класа имаше общоделската партия - БРДСП /ш.с./, тъй като наред с найширокия кръг от дребнобуржоазни елементи тя обединяваше в своите редове и значителна част от т. нар. "държавен пролетариат" - работници от държавни предприятия, от железници, печатници и пр.

Нейното начало бе сложено с разцеплението на БРСДП през 1903 г. Самоопределилите се на страната на малцинството от ЦК партийни организации оформиха един нов обществен фактор на българската политическа аrena, който твърде скоро доби свой собствен облик, нареждайки се във фалангата на дребнобуржоазните политически партии.

Провелият се от 13 до 18 юли 1903 г. Десети конгрес на общоделците декларира вярност към класовата борба и към научния социализъм /без, разбира се, тези декларации да бъдат пречка за една "по-широва деятелност" в ежедневните борби!/. Наред с красивата смесица от фрази на конгреса се прояви и дребнобуржоазната същност на БРСДП /ш.с./. Бе посочено, че тя е партия на пролетариата и на... "съседните нему среди", че тя е за социализма, но чрез "постепенно" развитие. Заявлението, че "раб. соц. демокр. партия винаги си остава революционна партия", бе в сянка от следващите теоретически разсъждения за ролята и значението на борбата за реформи.¹

Доминиращата линия на широкосоциалистическата партия в практическата дейност, както бе доказано от историята, осътана не революционната борба, за която се спомена мимоходом на конгреса в 1903 г., а реформистката политика на "социален кърпеж".

Разобличавайки класовата основа на реформизма в работническото движение, Ленин писа: "Пролетариатът се бори за революционно събаряне на империалистическата буржоазия, а дребната буржоазия - за реформистко усъвършенствуване на империализма, за приспособяване на него, при подчинение на него..."² Тази характеристика на бесмъртния вожд на работническата класа особено добре приляга към общоделството и неговия политически авангард - БРСДП /ш.с./.

Наистина общоделските ръководители отчитаха увеличаване на пролетарската членска маса в последвалите Единаесети /старозагорски/ и Дванадесети /казанльшки/ конгрес, но то-ва обстоятелство не можа и не можеше да измени дребнобуржоазната същност на партията. Главният критерий, който оп-

¹ Сп. "Общо дело", 1903, кн.4, с.30 - 33.

² В. И. Ленин. Съч.. т. 28. с.287.

ределя класовата принадлежност на една политическа групировка, не е само в това, "дали тя се състои от работници, но от това, кой я ръководи и какво е съдържанието на нейните действия и нейната политическа тактика. Само това последното именно определя дали имаме пред себе си действително политическа партия на пролетариата".³

След всичко посочено може с основание да се твърди, че отношението на БРСДП /ш.с./ към революционния процес изобщо и към буржоазната по характер и пролетарска по средства революция в Русия в частност представлява особен интерес. За съжаление в нашата историческа литература на този проблем не е отделено необходимото внимание. Единствен В.Хаджиников засяга някои негови страни, като разкрива предимно конюнктурното приспособяване на БРСДП /ш.с./ към идеите на първата руска революция.⁴ В изследванията на някои други наши и съветски историци се съобщават само отделни факти, свързани с проблема.⁵ При това техният анализ, доколкото те са подложени на такъв, е подчертано едностранчив - акцентъва се изключително върху негативния момент, без да се посочва цялата сложност и противоречивост на явленията. В този смисъл напълно обосновано звучи изводът на проф.Хаджиников, че "никой автор... не подхвана тази интересна тема, която обхваща редица важни проблеми".⁶

Едно по-обхватно, по-детайлино проучване от класово-пар-

³ Пак там, т.31, с.253.

⁴ В.Хаджиников, Отражението на първата руска революция в България, С., 1956, с.128 - 136.

⁵ Г.Атанасов, Към въпроса за влиянието на първата руска революция върху развитието на работническото движение у нас /1905 - 1907 г./, С., 1959; О.В.Панцутилова, Рабочее движение в Болгарии 1905 - 1907 г., М., 1956; Г.Н.Попов, Влияние Первой русской революции на подъем революционного движения в Болгарии в 1905 - 1907 г." - Ученые записки /Харьковский гос.университет/, кафедры марксизма-ленинизма, 1956, т.66.

⁶ В.Хаджиников, Проблеми относно влиянието на първата руска революция в България", сп."Исторически преглед", 1975, кн.4, с.25.

тийни позиции би позволило да се разкрие същността на дребнобуржоазната колебливост и непоследователност при отнашението на българския социалреформизъм към това крупно революционно събитие и би дало основание за една по-аргументирана оценка за историческото място на БРСДП /ш.с./ в обществено-политическия живот на България и в международната социалдемокрация в началото на ХХ в. Едновременно с това по-обстойното изясняване на този проблем би имало и известна практическа насоченост – то би спомогнало за правилното обяснение на поведението на съвременната социалдемокрация към някои страни на сложния революционен процес в света.

x x x

Развитието на руското революционно движение бе обект на внимание от страна на широкосоциалистическата партия дълго преди 9 януари 1905 г. Нейното ръководство и партийната членска маса следяха непрекъснато борбите на работническата класа и разногласията в редовете на социалдемокрацията. По страниците на партийните издания се появяваха постоянно материали за положението в Русия след започналата Руско-японска война през 1904 г., сочеще се изострянето на социалнокласовите противоречия в страната. В отделни информации се правеше дори опит да се предскаже избухването на революцията. В просветните събрания, сказките и въчерниките, организирани от широкосоциалистическата партия, темата "Русия" бе една от най-често разглежданите.⁷

Ето защо вестта за началото на първата руска революция предизвика оживен интерес както сред редовия състав на БРСДП /ш.с./, така и сред ръководните й среди. Той бе определен от обстоятелството, че започналият революционен подем заплашваше съществуването на руския царизъм – "гръбнака на европейската реакция", на който те бяха принципиални противници.

В бр. 41 на централния печатен орган на партията – в. "Работническа борба", бе поместен редакционен коментар на започналата революция под наслов "В Русия". В него се правеше обзор на икономическото и военното положение на импе-

⁷ ЦПА /Централен партиен архив/, ф.267, оп.1, а.е.39, л.478, 484,485,544 и др.

рията в навечерието на "кървавата неделя", разкриваше се реакционната същност на зубатовските организации, даваха се сведения за стачката на пutilовските работници, описваха се събитията от 9 януари. Същевременно редакцията не се ангажираше с една цялостна обобщаваща оценка за причините и характера на започналата революция.⁸

Заемайки определено положително отношение към революционното движение в Русия, широките социалисти изтъкваха на преден план в информациите в печата героизма на пролетариата в Петербург, Иваново-Вознесенск, Лодз, Варшава и др., жестокостта на руското самодържавие и неговите маневри, засилилoto се национално раздвижване в империята и т.н. Едновременно с това те се обявяваха енергично срещу реакционната поддръжка, оказвана на руския царизъм от опозиционните и особено от управляващите кръгове на нашата буржоазия.⁹ В лицето на последните БРСДП /ш.с./ виждаше олицетворение на вътрешната реакция, начело на която стоеше всевластният монархизъм - главният враг на "общодемократическия прогрес"... Ето защо по страниците на общоделския печат се появиха редица статии, които критикуваха позицията, заета от редакциите на вестниците "Нов век", "Мир", "България" и др., насочена към обработване на общественото мнение в полза на царизма.

Макар че в общоделските материали твърде често отсъствуваше страстният, полемичен тон, така характерен за защитата на руската революция, направена от БРСДП /т.с./, то в крайна сметка никаква съществена разлика в разобличаване на промонархизма и реакционността на буржоазията у нас между двете партии няма.

Още в самото начало на руската революция сред международното социалистическо движение получи разпространение обръщението на ЦК на РСДРП "Към цивилизования свят", подписано от П.Б.Акселрод, Л.Дейч, В.Засулич и др., а също така и писмото на Г.В.Плеханов до Е.Вандервeld, в което видният вожд на руската социалдемокрация призоваваше за

⁸ В. "Работническа борба", бр. 41 от 13.I.1905 г.

⁹ Пак там, бр. 43 от 19.I.1905 г. и бр. 53 от 1.III. 1905 г.

оказване финансова помощ в полза на революционното дело. Тези два документа бяха публикувани в "Работническа борба" и по такъв начин бяха доведени до знанието на членската ма-са на БРСДП /ш.с./,¹⁰ но централните ръководни органи не се решиха да апелират към интернационалното чувство на следващите ги работнически маси. Наистина за разгръщането на една помощна акция в подкрепа на руския пролетариат не бе достатъчно да се съобщи, че "при първия позив на брантска-та руска партия, ц.к. на нашата партия изпрати 25 лв. по-мощ"!..¹¹ Докато тесните социалисти освен агитационната ра-бота разгърнаха широка акция за оказване на финансова по-мощ на руската революция /още на 15 януари 1905 г. "Работ-нически вестник" се обърна със специален апел към работничес-ката класа!¹²/ и периодически отчитаха пред цялата партия паричните постъпления, то широканските лидери, които подпла-гаха на убийствен словесен огън по събрания и в печата рус-кия царизъм, не съумяха да организират една масова кампа-ния за оказване материална подкрепа на делото на руската ре-волюция. Каква е финансовата помощ, предадена на МСБ /Меж-дународното социалистическо бюро/, партийните членове не мо-жаха да научат нито от годишните финансови отчети на пар-тийните конгреси, нито от окръжните на ЦК до местните ръ-ководства, нито от партийния печат.

Тази относително пасивна позиция на общоделското ръко-водство се компенсираше до известна степен от проявената солидарност на масите, намиращи се под влияние на БРСДП /ш.с./. Така например софийското работничество, ръководено от широките социалисти, на свое събрание в театър "Борба" прие резолюция, в която енергично "протестира против руското самодържавие и насилиствата, с които то се крепи" и "из-каза своите искрени симпатии към борещия се руски пролета-рият."¹³ От подобен род бе и студентското протестно събра-ние на 25 февруари 1905 г. Лозунги в защита на руската ре-

¹⁰ Притурка към в. "Работническа борба", бр. 42 от 17.I. 1905 г.

¹¹ Пак там.

¹² В. "Работнически вестник", бр. 36 от 15.I.1905 г.

¹³ В. "Работническа борба", бр. 46 от 4.II.1905 г.

воляция се издигаха и на първомайските манифестации, на годишните събрания на местните партийни организации, на проведените партийни и синдикални конгреси, но, общо взето, през цялата 1905 г. общоделската партия не съумя да разгърне една по-организирана кампания в защита на делото на руския пролетариат.¹⁴

Главна причина за това бе слабата агитационно-прогагандна лейност на дребнобуржоазното ръководство, което предпочитаše не да работи за класовото организиране и интернационално възпитание на работниците, не да дава марксическа теоретизация на проблемите на руската революция, а да прави политически изводи, оправдаващи тактиката на "общо дело" с опозиционните буржоазни партии. Напълно справедлива е оценката на "Работнически вестник"; че "за общоделските водители всяко събитие в международната социалдемокрация има значение само дотолкова, доколкото те могат да го използват за своята партийка"¹⁵.

Идейното кредо на общоделската партия бе изразено още в годините на оживена идеино-теоретическа борба преди разцеплението. Нова редакция то получи в статиите на Янко Сакъзов "Двете тактики", "Социалисти-демократи и социалисти доктринери" и "Пролетарска класова борба", поместени в "Работническа борба", както и в обобщаващия му труд "Цезаризъм или демокрация", издаден в разгара на руската революция. Този труд бе подложен на унищожителна критика от Д. Благоев в статията "Историческият материализъм в едно общоделско произведение" /Съч., т. 12/. Известни слабости, като "опасно стремление у автора да сведе политическото развитие ... до един малко или много приет шаблон", бяха посочени и от общоделеца /по-късно виден сговорист/ Григор Вasilев.¹⁶

В произведенията на Сакъзов, за да се оправдае съглашателството на БРСДП /ш.с./ с буржоазията, за да се аргументира практиката ѝ да води борба не за социализъм, а за буржоазна демокрация; за да се извинят нейните политически

¹⁴ В. "Работнически вестник", бр. 45 от 17.II.1905 г.

¹⁵ Пак там, бр. 69 от 11.V.1905 г.

¹⁶ Сп. "Ново общество", 1906, кн. 3, с. 267.

комбинации с различните буржоазни партии, се лансираше открито идеята, че политическите режими през всички епохи били два – военномонархически /цезаризъм/ и народно управление /демократизъм/.¹⁷

На теоретическата платформа на общоделския лидер бяха подчинени повечето материали в широкосоциалистическия печат, отнасящи се за революционното движение в Русия. Поради това добър прием в "Работническа борба", сп. "Общо дело", а впоследствие и в сп. "Ново общество" намираха статиите на Е.Бернщайн, Е.Фери, Е.Давид и най-вече на Г.Плевханов, в които се обосноваваше тактическата линия на меншевишкото ръководство – съюз с либералната буржоазия при изолация на селяните. На широканските водачи импонираше постановката "врозъ идти, вместе бить" и "заедно с всички демократични и либерални течения – против реакцията".¹⁸

Фактът, че в общоделския печат /сп."Общо дело"/, 1904 – 1905 г., кн.IX – X/ намери прием и статията на В.И.Ленин "Дребнобуржоазен и пролетарски социализъм" – една от поредицата статии, в които се обосноваваха някои положения от борщевишкия стратегически план за прерастване на буржоазно-демократичната революция в социалистическа, че се търси и издател на брошурана "Към селската беднота", не дава основания да се приеме, че в общоделското ръководство се е заръждала тенденция да се възприема ленинизъмът. Истина-та е по-друга – чрез Лениновите произведения българското общоделство целеше да обоснове своята линия на съюз с дребнобуржоазните маси в името на "общодемократическата борба" против монархизма и да обори политическите си противници в лицето на тесните социалисти, които в тогавашния момент проявяваха догматизъм, "не разбирали роли на селяните като съюзник на работническата класа в борбата против капитализма".¹⁹

Важна особеност, характерна за отношението на БРСДП /ш.c./ към първата руска революция, е обстоятелството, че

¹⁷ В.Хаджиниколов, Отражението на първата руска революция..., с.138.

¹⁸ В. "Работническа борба", бр.40 от 4.1.1906 г.

¹⁹ Г.Димитров, Съч., т.14, с.230.

една голяма част от поместените в печата материали на тема "Русия" имаха подчертано информативен характер. В тях бе слабо застъпен моментът на политическа ангажираност. Авторите отбягваха теоретичния анализ на проблемите и политическите съпоставки и сравнения на руската и българската действителност, като предоставяха на читателя сам да върши това. Тази слабост обаче в статиите от по-общ характер - предимно такива, в които се обосноваваше тактиката на класово сътрудничество - беше белег на политически реализъм: на читателя открито не се натрапваше никаква аналогия между борбата за демократизация в България и борбата за демократизация при коренно различните руски условия.

Първия по-задълбочен опит за анализ на започналата руска революция направи Кр. Пастухов чрез централния орган на партията в. "Работническа борба". Авторът правилно се насочи да търси причините за революцията "както в свръзка със столпанско и политическо устройство на страната, тъй и с нейното духовно минало". След един обширен преглед на руското революционно движение в по-нататъшните разсъждения бе подчертана предимно реакционната роля на руския монархизъм и бе изтъкнато изострянето на противоречията от Руско-японската война.²⁰ Самите противоречия обаче не се разглеждаха като резултат от преплитането на феодалната, капиталистическата и националната експлоатация в условията на загниващия капитализъм, както не се посочваше и икономическата изостаналост и проникването на чужд капитал като важни обективни условия за назряване на революцията.

Разглеждайки движещите сили на руската революция, общинският лидер съумя правилно да определи, че "днес пролетариатът е, който стои начело на движението, който увелича със себе си другите обществени слоеве, който ги боядисва със своята революционна и демократическа физиономия"²¹, Руският либерализъм според Пастухов не се бил развил още като значим обществен фактор, а руската интелигенция представлявала "известна сила". Шо се отнася до селячеството, то неговата проявяваща се вече революционност не бе оценена поради то-

²⁰ В. "Работническа борба", бр. 50 от 18.II. 1905 г.

²¹ Пак там.

ва, че не бе оценена и ролята на нерешения аграрен въпрос. Между прочем заслужава да се отбележи, че в някои от последвалите материали в общоделския печат се посочваше участието на селяните в революционното движение, но никъде не бе изтъкнато, че една от най-главните задачи на революцията бе ликвидирането на помешническото земевладение и че селячество е оня съюзник на пролетариата, без който той не би могъл да бъде "последователен борец за демократизъм"²². В руската революция, която бе определена от Пастухов като буржоазна, пролетариатът не се стремял да извърши социалистически преврат, а си поставял за цел "политически задачи" – смъкване на царизма и извоюване на политически парламент.

В теоретическите разсъждения на видния общоделец в ранния етап на революцията има редица правилни моменти и твърде много допирни точки с тесносоциалистическите разбирания.* Това едва ли следва да се тълкува като своеобразно гравитиране към теснячеството, а още по-малко като тъждество с тесняшките възгледи по въпросите на руската революция!... Зад отделните правилни постановки на Пастухов произира по-скоро стремежът към кокетиране с революционизиращо-то си настроение на работническите маси и желанието да им се внуши реформистката тактика на социално преобразуване... И сякаш за да се подчертаят дребнобуржоазната колебливост и разногласията сред широканските ръководни кръгове, в редакционна бележка към статията се отхвърля всеки опит да се критикува руската либерална буржоазия, която вършила много съзнателно своята роля. "И дума прочее не може да става за поемане ролята на либералната буржоазия в Русия от страна на пролетариата"²³ – се заключава в редакционния коментар.

Автор на "километричната" редакционна бележка бе тогавашният редактор на централния партиен орган Кр. Станчев,

²² В. И. Ленин, Съч., т. 9, с. 50.

* По въпроса за отношението на БРСДП/ш.с./ към проблемите на първата руска революция вж. В. Хаджиников, Отражението на първата руска революция..., с. 76 – 115, и Г. Атанасов, пос. съч., с. 117.

²³ В. "Работническа борба", бр. 50 от 18.II.1905 г.

който не одобряваше проповядваната от Сакъзов тактика и бе влязъл в открит конфликт с него. На заседание на ЦК от 13 декември 1904 г. Сакъзов бе подал оставката си от ЦК²⁴ и с това бе сложено началото на първата най-сериозна криза в партийното ръководство от обособяването на партията в 1903 г.

В статията на Пастухов, макар че се разглеждаха събития в Русия, завоалирано се търсеха аргументи за обосноваване на Сакъзовата тактика за "поемане задачите на неспособната буржоазна опозиция". Тъй като главният редактор бе противник на едно такова разбиране на тактиката на БРСДП /ш.с./, статията не бе поместена цели две седмици, а при публикуването в бр.50 бе придружена с гореспоменатата редакционна бележка. С това кризата в ЦК още повече се за-дълбочи, за да се прояви открыто на XII партиен конгрес /1905 г., Казанък/.²⁵

Заключенията на Кр.Станчев почти напълно се покриваха с меньшевишките разбирания и с разбиранията на голяма част от западната социалдемокрация, която подкрепяше концепции-те на Плеханов.²⁶

Ако във формата на теоретическите разсъждения за характера, движещите сили и задачите на революцията има известно основание да се търсят общи моменти между общоделци и марксисти, то по отношение на изводите, които се правеха за практическата лейност на двете партии, това не може да се твърди.

Българските революционни марксисти, "макар да не по-посрещнаха примера на руския пролетариат като зов за теоретическо и практическо превъоръжаване с идеите на ленинизма, а също и за практическа подготовка за революционни действия, ~~ж~~... използваха този пример, за да засилят пропаганд-

²⁴ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.39, л.537.

²⁵ ЦПА, Спомени на К.Бозвелиев, л.730 - 731.

²⁶ Материалы по истории на международного рабочего и коммунистического движения, С., 1959, с.226.

~~ж~~ В този пункт критиката на проф.Хаджиниколов към БРСДП /т.с./ е явно пресилена и неоправдана, тъй като обективните условия в страната съвсем не позволяваха да се пос-

но-организационната си лейност, да подобрят класовото възпитание и организиране на българските работници, да внедрят сред тях по-широко идеите на марксизма"²⁷.

Широките социалисти пренебрегваха класовото възпитание и идейно-организационното укрепване на българското работничество. За тях поуките от руската революция бяха неизменно едни и същи през целия тригодишен период - 1905 - 1907 г. В най-общ вид те се свеждаха до засилване борбата за демокрация, съюз с "прогресивната" буржоазна опозиция // "общо дело" в действие! / срещу "монархическата сила" ²⁸ и дори до поемане задачите на "неспособната и некадърна буржоазия"...

Тези обобщения, зад които прозира идеалът на реформиста, минават като червена нишка както в речите и изказванията на общоделските водачи, така и в повечето материали в техния печат за руската революция.

Чрез революционните идеи общоделците се стремяха да формират сред българския пролетариат реформистки идеали. В осъществяването на тази цел обаче между ръководните кръгове на БРСДП /ш.с./ не съществуваше пълно единомислие. Ако един Н. Габровски на момента бе склонен да се работи за класово-революционно възпитание на пролетариата и развиващо оживена лейност за обединение с тесните социалисти, но едновременно с това явно не дооценяваше опасността от "широка реформена лейност"; ако един Кръстьо Станчев виждаше центъра на тежестта на партийната работа сред пролетарските маси и се обявяваше против "поемане задачите на неспособната буржоазна опозиция" ²⁹, то "старите партийни асове", като Я. Сакъзов, Кр. Пастухов и д-р П. Джилров, тълкувайки по общоделски идеите на руската революция, след бойкотирането на предлаганото от тях "поемане" задачите на опозиционната буржоазия засилиха своя натиск за включване на партията в една широка буржоазна коалиция, в която на БРСДП/ш.с./ спо-

ставя въпросът за практическа подготовка за рев.действия /вж. бел.27 и 28 на с.14/.

²⁷ В. Хаджиниколов, Отражението..., с.128.

²⁸ Притурка към в. "Работническа борба", бр.43 от 19.I.1905 г.

²⁹ В. "Работническа борба", бр.46 от 4.II.1905 г.

ред тях се отреждаше авангардна роля.

Поуките от руската революция, пречупени през призмата на далеч не хомогенното общоделство, изиграха ролята на активен катализатор за задълбочаване разногласията в широкосоциалистическата партия. Така ярко проявилата се диференциация в ръководството на БРСДП/ш.с./ на Дванадесетия партиен конгрес, на който се очертаха силно обединителните тенденции, се задълбочи още повече, за да се изяви наново при обсъждането на "блоковата тактика" на Четиринацетия партиен конгрес, провел се в София през 1907 г.³⁰

Макар уроците от първата руска революция да се разбираха така, че широкосоциалистическият печат отделяше на отношенията към руските събития значително място. Нашироко се осветляваха и изолирани случаи на солидарност, проявени от общоделските привърженици в столицата и в провинцията, като понякога истината явно се разкрасяваше, както при описание на общоделското протестационно събрание в Хасково.³¹ По-значителни случаи на демонстрирано единство с борбата на руските работници и селяни общоделската партия показва по време на акцията от 12 декември 1905 г., при чествуването на годишнината от 9 януари, когато в "крепостите" на БРСДП /ш.с./ - Казанълък, София, Враца, Хасково, Търново и др., се проведоха многолюдни работнически събрания, на които говориха най-изтъкнатите партийни водачи - К.Бозвелиев, Я.Сакъзов и Кр.Станчев, Кр.Пастухов, Н.Габровски и др.,³² при провеждането на Тринадесетия партиен конгрес във Варна и пр.

Прави впечатление, че в предпървомайските статии "Работническа борба" и в трите години на революцията не отбелзваше почти нищо за руската революция, а в поздравителните телеграми от партийните организации по случай празника на труда и международната пролетарска солидарност не се издигаха никакви лозунги в защита на делото на руския пролетариат. В това отношение поведението на БРСДП/ш.с./ бе коренно противоположно на позицията на тесните социалисти,

³⁰ ЦПА, ф.267, оп. I, а.е.45, л.130 - 139.

³¹ В. "Работнически вестник", бр.45 от 17.II.1906 г.

³² ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.44, л.210.

които в своята пропагандно-агитационна дейност умело обвързаха идеите на международния пролетарски боен празник с идеите на руската революция.

Реформистката същност на общоделската партия се илюстрира особено силно обаче в случаите, когато под натиска на революционните събития царизмът биваше принуждаван да прави отстъпки с цел да демобилизира борбата, *** а така също и в отношението към всеобщата масова политическа стачка и въоръженото въстание.

През лятото на 1905 г., след въстанието на броненосца "Потъмкин", на царизма стана ясно, че армията започва да се изпълзва вече от ръцете му. Отслабването на революционните сили можеше да се осъществи, като най-напред от тях се откъсне страховитата руска либерална буржоазия. Затова на 6 август 1905 г. бе издаден закон за свикване на Булигинската дума. Този важен реформен акт, съчетан със склучването на Портсмутския мир между Русия и Япония, трябваше да парализира революцията.

У нас тесните социалисти посрещнаха вестта за Булигинската дума с резерв и недоверие. Гаврил Георгиев я характеризира като "концесия между царя и народа", като "пародия на конституция".³³ Макар че и в отношението на тесните социалисти имаше моменти на известно надценяване ролята на този съвещателен орган, то като цяло БРСДП/т.с./ видя опасността да се отклони революционното движение по един конституционалистки път.

Точно противоположна бе оценката на общоделците. Техният орган "Работническа борба" твърде словоохотливо се зае да характеризира думата като "истински парламентарен режим, когато управлението на страната се вдъхновява от един парламент, състоящ се от непосредствени народни избраници".³⁴

*** Още в началото на революцията "Раб.борба" побърза да "коментира": "Царете се вразумяват и почват и с работниците да преговарят, и обещания да им дават, но само след като над тях почне да витае призракът на народното отмъщение" /притурка към бр. 44/.

³³ В. "Работнически вестник", бр.2 от 5.IX.1905 г.

³⁴ В. "Работническа борба", бр.92 от 17.VIII.1905 г.

Позицията на широките социалисти бе сходна с тая на руските меншевики, които виждаха в Булигинската дума "повратна точка в освободителното движение" и се изказваха за сътрудничество с либералите в изборите.

Известно различие с така посочената характеристика на Булигинската дума се среща при Никола Габровски, според когото тя /Думата/ трябвало "да отклони народа от борбата" и да "задоволи най-умерените елементи"³⁵. В своята обзорна статия "Руската революция", писана в края на 1905 г., той прави един задълбочен анализ на руските събития, който в много моменти контрастира със схващанията на официалните общоделски лидери.³⁶ Констатациите на Н.Габровски, че "руската либерална буржоазия не е тъй революционна", че "тя сега се страхува от революционната сила на пролетариата, който и след падането на царизма ще продължава борбата срещу капитализма", са в основата си дълбоко верни, но за съжаление неговият цялостно марксически анализ не е в състояние да разсее сивия фон на теоретическата мъгла в общоделската партия.

Със същия тържествуваш тон "Работническа борба" посрещна и Октомврийския манифест на Николай II. Докато тесните социалисти виждаха в манифesta не само отстъпление от страна на царизма, а и опит да се задържи по-нататъшният ход на революцията, то широканският рупор тръбеше, че с това "се открива нова политическа ера за руския народ", че се "премахва една спънка за прогреса на демокрацията" в целия свят³⁶ че "царизмът залязва" и пр.

Курсът на подкрепа и адмирация на реформените актове "отгоре" бе следван от общоделската партия през цялото времетраене на руската революция. Във всяка отстъпка на "ненавистния монархизъм" БРСДП/ш.с./ виждаше крупна победа на революционните сили, встъпване на Русия в "лоното на свободния конституционализъм" и пр. Така например общоделското списание "Ново общество" пишеше за Първата /Витевска/ държавна дума, че тя тъкала "облеклото на правовата

³⁵ Сп. "Ново общество", 1906, кн.1, с.54.

³⁶ В това време Н.Габровски не е вече член на ЦК.

³⁶ В: "Работническа борба", бр.18 от 22.XI.1905 г.

демократична държава", че тръгнала "по пътя на решителна борба за демократически свободи и парламентарни реформи" и т.н. Това становище се подкрепише и от най-изтъкнатите ръководители на общоделците. Константин Бозвелиев в своите спомени отбелязва, че е бил постигнат "един значителен успех на пролетарската борба..., където царската тирания бе принудена да направи отстъпки пред напора на руската революция"³⁷. На 8 август 1906 г. Думата бе разгонена. Толкова по-голяма бе изненадата на редакцията на "Ново общество", когато това стана известно, толкова силни бяха очакванията за нейната конституционна дейност, че по страниците на списанието бе провъзгласено: "Думата ще живее преродена в революцията."³⁸

Подобно бе отношението и към Втората държавна дума, свикана на 20 февруари 1907 г., когато интересът на общоделската партия към Русия бе видимо отслабнал. Тогава широките социалисти дадоха място в своя печат на съчиненията на някои меншевишки теоретици /Р. Стрелцов/, в които остро и необосновано се критикуваше борщевишката тактика и се изказваше мисълта, че "колкото по-дълго съществува Думата, толкова по-добре ще изпълни тая задача"³⁹ /задачата да вдигне падналия дух, да изпълни народа с революционна енергия - бел. авт./... А централният орган на общоделската партия публикува изцяло писмото на Плеханов до руските работници, с което той призоваваше техните ръководители да влизат в съглашение с буржоазните и дребнобуржоазните партии при изборите за Втора държавна дума.⁴⁰

За широките социалисти главната цел на революцията бе смъркането на монархизма и установяването на парламентарен режим. Затова вниманието им беше насочено предимно върху този аспект на борбата. Всичко друго, включително и борбите между различните течения в руската социалдемокрация, минаваше в по-заден план.

В общоделския печат, чрез който се формираше мнението

³⁷ ЦПА, Спомени на К. Бозвелиев, л. 780.

³⁸ Сп. "Ново общество", 1906, кн. 8, с. 754.

³⁹ Пак там, 1907, кн. 4 - 5, с. 307.

⁴⁰ В. "Работническа борба", бр. 25 от 15.XI.1905 г.

на партийната членска маса, разногласията в руското революционно и социалдемократическо движение не получиха такова пространно изявяване, както в тесносоциалистическата партия.⁴¹ Наистина централният орган на БРСДП /ш.с./ поместваше понякога сведения за състоянието на руската социалдемокрация /"Работническа борба", бр.54 от 4.III.1905 г./, за разногласията по тактика /бр. 25 и 26 от 15 и 18. XI.1906 г./, но тези сведения бяха твърде ограничени или оставаха в сянка от останалия информативен материал.

Към борбата между большевики и меншевики оформящите се две крила в общоделската партия⁴² нямаха принципно определено отношение. Отделни дейци на БРСДП /ш.с./, като Стоян Ноков, Йордан Рашенов, Павел Нончев и др., бидейки свързани с руските емигрантски среди в Женева, Цюрих и Берлин по време на следването си, заемаха определено положителна позиция към меншевиките, на които оказваха всякааква поддръжка, но като цяло тези студентски среди не можеха да повлияят за оформяне на едно единно, принципно становище всред общоделските ръководни кръгове и партийната членска маса. От запазената кореспонденция на Павел Нончев, по онова време студент в Женева и същевременно член на БРСДП /ш.с./, личи, че той е вземал дейно участие в живота на руското социалдемократическо движение като съкетар на меншевишката група на РСДРП в Цюрих и касиер на руската емигрантска каса.⁴¹ В качеството на активен меншевик той е имал възможност да среща и опознава и някои видни большевишви функционери, в т.ч. и Ленин. За него Нончев запазва най-добри чувства.⁴²

Макар че за цялата общоделска партия Плеханов бе всеизпризнат авторитет и че в определени моменти неговите въз-

⁴¹ Вж. напр. статиите на Кемпфер /Р. Аврамов/ и Нимбус /д-р Д. Тодоров/ в сп. "Ново време", 1905, кн.2, кн.4 и 5.

⁴² Още преди многополярността в БРСДП /об./ около Кр. Станчев и в. "Камбана" /бр.1 излиза на 15.X.1905 г./ се оформи "левица".

⁴¹ ЦПА, ф.157, оп.1, а.е.29, 34, 40.

⁴² В. "Народна младеж", бр.160 от 21.I.1949 г.

гледи се изтъкваха с особено задоволство /"Г. В. Плеханов счита, че там, къде руските социалдемократи не са сигурни в победата при изборите, трябва да влязат в споразумение с други партии"⁴³/, то това не е достатъчно, за да се приеме, че общоделската партия като цяло е стояла на последователни меньшевишви позиции в отношението си към революцията.

Шо се касае до отношението към масовата политическа стачка и въоръженото въстание, то следва дебело да се подчертава, че широките социалисти разглеждаха масовата политическа стачка като най-висше средство на революционна борба. Ето защо те посредниха положително новината за Октомврийската стачка /1905 г./ и нашироко отразяваха нейното развитие. За тях "мирното изнасяне на справедливите искания, подчертаването им с едно енергично прокарано спиране на работата и налагането им чрез един морален натиск върху съвестта на културните властници" бе главното средство за победа над царизма.⁴⁴

В отношението на общоделци и революционни марксисти към масовата политическа стачка има нещо общо - и едните, и другите се отнасят към нея положително, като към средство за пролетарска класова борба. Подобно сходство се наблюдава и в други крила на международната социалдемокрация, като например при италианските реформисти и синдикалисти.⁴⁵ Но наред с това заслужава отбележване и фактът, че по този въпрос между марксисти и общоделци бяха налице и някои съществени различия. Така например тесните социалисти разглеждаха масовата политическа стачка като едно от средства за завладяване на политическата власт, което би могло да се окаже недостатъчно за успеха на революционната борба.⁴⁶ До едно такова разбиране българските общоделци не можаха да се издигнат, макар че стояха "по-наляво" от някои свои идейни събрата от западноевропейското социалдемократическо

⁴³ В. "Работническа борба", бр. 26 от 18.XI.1906 г.

⁴⁴ В. "Работническа борба", бр. 40 от 4.I.1906 г.

⁴⁵ Первая русская революция и международное революционное движение, ч. II, М., 1956, с. 12.

⁴⁶ Г. Атанасов, пос. съч., с. 120

движение - В.Хайне, К.Легин и др.⁴⁷

А когато след масовата Октомврийска стачка се надигна вълната на въоръженото въстание, то широките социалисти, без да заемат подчертано враждебно отношение към героите от московските барикади, представяха развой на събитията като един стихиен процес, породен от действията на реакционния царизъм и изостаналостта на страната. Въоръженото въстание като средство на борба не импонираше на реформистката природа на социалистуващия дребен буржоа и затова след потушаването му "Работническа борба" "авторитетно" отсъди: "Докато има войска, въоръженото въстание е повече буржоазно оръжие."⁴⁸

Макар че и БРСДП /т.с./ не се издигна до висотата на большевишките разбириания по въпроса за въоръженото въстание като най-важно средство на революционна борба най-вече поради силното влияние на Г.В.Плеханов /"не трябваше да се прибягва към оръжие"/, то тя не стигна до осъждане, каквото направиха общоделците. Г.Георгиев и Хр.Кабакчиев се изказаха открито в защита на въстанието и дори посочиха органическата връзка между него и масовата политическа стачка.

По този въпрос между меншевиките, преобладаващото мнозинство на западната социалдемокрация и нашите общоделци имаше удивително единомислие. В случая БРСДП/ш.с./ се разграничи сериозно от Кауки, когото величаеше като най-изтъкнат теоретик на Втория интернационал, и застана на една лъска с най-десните елементи в международното социалистическо движение - Г.Фолмар, Легин, Бернщайн. В една такава светлина следва да се разглежда заявлението на Ас.Цанков, че "не е руският път към един социален напредък един път за одобрение и най-малко демокрацията може да го желае"⁴⁹. Още по-показателни са възгледите на другия брат Цанков, на когото историята ще даде прозвището "палач на българския народ". В една своя статия, писана в края на руската революция, Ал.Цанков заклеймява публично всичко "ре-

⁴⁷ Первая русская революция и международное ..., ч. II, с.33.

⁴⁸ В. "Работническа борба", бр.38 от 24.XII.1905 г.

⁴⁹ Сп. "Ново общество", 1906, кн.12, с.1070.

"революционно" и със самочувствието на всепризнат теоретик заявява, че социалдемокрацията е "партия на законността и законното реформиране на обществото, а не на терора и бруталността" и че само реформите трябва "да бъдат тактика на социалдемокрацията."⁵⁰

Какво беше отношението на широките социалисти към въпроса за участието на социалдемокрацията във Временното революционно правителство?

Макар че в 1905 г. в теоретичния орган сп. "Общо дело" бе дадено място на разсъжденията на Плеханов чрез статията му "Революционните перспективи", в която се застъпваше мисълта за неучастие на партията в едно временно правителство,⁵¹ то впоследствие широкосоциалистическият пропаганден апарат или отминаваше тихомълком този "болен въпрос", или прокарваше мисълта за участие.

Ленин и большевиките също защищаваха идеята за участие на социалдемокрацията в състава на едно временно правителство, защото смятаха, че комбинирано с натиска на масите отдолу, такова едно участие би задълбочило завоеванията на революцията, би позволило да се реализира програмата-минимум и да се подгответ условията за преход от буржоазнодемократическата към социалистическата революция.

За разлика от большевиките българските общоделци подкрепяха тази идея, защото смятаха, че чрез нея би могло да се обоснове по-добре общоделската тактика. Осветляването на въпроса от позициите на Плеханов и Кауцки би означавало удар за "широката" дейност на партията и осуетяване на участието ѝ в изграждащия се от края на 1906 г. "патриотичен блок" на буржоазните опозиционни политически партии. Ето защо сакъзовци не се заемаха обикновено с теоретизиране на този въпрос.

Шо се отнася до останалите парливи проблеми на революцията, които бяха обект на оживени разисквания между меншевики и большевики, като идеята за перманентната революция, идеята за работническо-селския съюз, за съветите като органи на властта и др. под., то те не бяха теоретически освет-

⁵⁰ Пак там, 1907, кн. 4 - 5, с.261.

⁵¹ Сп. "Общо дело", 1905, кн.7 - 8, с.530 - 549.

лени от българското общоделство. И най-изтъкнатите теоретици на БРСДП /ш.с./, които виждаха ръководната роля на работническата класа и социалдемокрацията, не можаха да възприемат ленинското положение, че победоносната буржоазно-демократическа революция, в която хегемон е пролетариатът, трябва да доведе до завземане на властта не от буржоазията а до революционнодемократична диктатура на пролетариата и селяните.

Макар че бе идеен родственик на западноевропейския ревизионизъм, българското общоделство се разграничаваше от него в оценката си за значението на руската революция. Докато корифеите на международния опортюнизъм отричаха значението ѝ за световното социалистическо и работническо движение и виждаха в нея копиране на буржоазните революции от Западна Европа,⁵² то широките социалисти у нас изтъкваха значимостта на руската революция от гледна точка на "пouxките", които дава тя в борбата за "демокрация", без обаче да синтезират специфичното, своеобразното в тази първа "народна революция" в условията на имперализма.

Влиянието на идеите на това грандиозно събитие в световната история твърде скоро се почувствува и от самата широкосоциалистическа партия. Ако в периода на нейното обособяване до първата руска революция най-често прилаганите форми на политическа дейност бяха събранията, митингите, демонстрациите, а стачната дейност оставаше в сянка и не можеше да придае колорит на борбите на общоделското работничество, то през 1905 - 1907 г. на преден план в цялостно активизираната се работа на БРСДП /ш.с./ излезе стачната борба.

Размахът на стачното движение у нас бе прёдизвикан от промените, които претърпя работническата класа, когато в страната започнаха да се формират някои от основните черти на имперализма, и от влиянието, което упражни руската революция върху пролетарското съзнание.

Това влияние проникваше благодарение на широката агитационна и пропагандистка дейност на революционните марксисти, обединени в БРСДП /т.с./, и на ръководените от тях синдикални организации. На тази агитационна и пропагандна

52

История Второго интернационала, М., 1965, т. II, с. 162.

дейност не можаха да останат чужди и работническите маси, вървящи след общоделската партия. Двете партии взаимно следяха своята дейност, на синдикалните организации, на печата. При тези условия не бяха изключение случаите на преминаване на отделни общоделци към тесните социалисти или дори на присъединяване на цели организации към тесняшките мероприятия. Такива случаи имаше при чествуването на 1 май 1905 г. в Габрово, Сливен, София, с. Енина, Казанльшко, и др.⁵³

Ето защо има основание да се твърди, че тесняшките възгледи проникваха в общоделската маса, а заедно с тях и революционните идеи на руския пролетариат.

Признаването на решаващата роля на теснячеството за разпространение влиянието на първата руска революция не бива обаче да води до игнориране на другия политически фактор, имаш социална база сред българския пролетариат. Би било твърде неправилно да се отрече ролята на общоделството изобщо и на общоделския печат в частност за разпространение влиянието на първата руска революция.

Наистина по страниците на широкосоциалистическите партийни издания всички вести от Русия и за Русия бяха пречупвани през призмата на общоделската идеология. Но дори субективната трактовка на руските събития не можеше да скрие величието на революционните идеи. В този смисъл трябва да се отчете, че известен принос за активизиране на стачните борби има в широкосоциалистическата партия.

Според съветската историчка О. В. Панцуктилова ръстът на стачното движение, ръководено от общоделците, в годините на първата руска революция /по отчети на БРСДП-ш.с./ е следният ⁵⁴ /вж. стр. 291/.

Относителното нарастване броя на настъпителните стачки в периода 1905 – 1906 г. дава основание да се смята, че то-ва не е случайно. Този ръст на стачните борби се дължи до голяма степен на проникването на идеите на руската революция. За същия период е най-голям и процентът на завършилите с успех стачки.

⁵³ В "Работнически вестник", бр. 63 и 64 от 25 и 27.IV. 1905 г.

⁵⁴ О. В. Панцуктилова, пос. съч., с. 45.

Години	Брой на стач- ките ни	Нас- тъ- па- тел- ни	От- бра- ни- тел- ни	Брой на стач- ки те	Разходи по стач- ки	Резултат		
						с успех	с не- успех	с час- тичен успех
1904/1905	19	13	6	676	12718	11	3	5
1905/1906	27	15	12	1230	5744	12	6	9
1906								
/II полов./	32	12	20	1398	7135	19	9	4
1907								
цялата	21	8	13	3915	12945	9	7	5

За съжаление отчетите са съставени не по календарни, а по партийни години и не позволяват да се правят по-обобщаващи изводи. Същевременно част от данните /например за естеството на стачките – отбранителни или настъпителни, за резултатите от тях – успешни или не/ са твърде субективни и зависят от класовия критерий на оценявания.

Какво е характерно за стачното движение, оглавявано от общоделците, в годините на първата руска революция?

Най-напред следва да се посочи наличието на голям брой настъпителни стачки, които се отличаваха със своята продължителност. Както ръководените от тесните социалисти стачки, така и тези, които се оглавяваха от БРСДП /ш.с./ траеха понякога цели месеци. Така например Печатарската тарифна стачка за колективен трудов договор продължи от 17 януари чак до 10 март 1905 г., стачката на обущарските работници през 1906 г. продължи 45 дни, а Железничарската стачка от края на 1906 г. завърши на 31 януари 1907 г., т.е. трая 42 ленонощия.⁵⁵

Да се докаже на документална основа връзката между руската революция и продължителността на стачките е много трудно поради липса на конкретни данни, но все пак може с основание да се предположи, че за порасналото упорство на

⁵⁵ В. Хаджиниколов, М. Исусов и др., Стачните борби на работническата класа в България, С., 1960, с.84-87.

работническата класа определен дял има и разпространението на новините за руските събития.

Друга характерна за ръководеното от общоделците стачно движение особеност е, че стачките започваха като инициатива на работническите маси и възникваха стихийно. Намесата на широките социалисти чрез стачните комисии се явяваше като един допълнителен, организиращ момент в тяхното провеждане. Стихийното начало на стачките откриваше широки възможности за проникване влиянието и на тесните социалисти и затова БРСДП /ш.с./ бързаше да поема ръковолните функции. "Чуем ли някъде... да се обявява стихийна стачка - това е несъмнен признак, че и там семето на недоволството е посято. А това е много ценно за нас и ние сме длъжни такива случаи умело да използваме"⁵⁶ - бе заявил Ас. Цанков на Втория конгрес на Свободния синдикален съюз.

Верни на своята дребнобуржоазна природа, общоделските лидери се стремяха да ограничат стачното движение в руслото на посредствените икономически искания. Поради това те провеждаха такава тактика, която понякога водеше до спиране на стачките. Така например "Работническа борба" съветваше още в началото на Печатарската стачка: "Няма във всички печатници наведнъж да се прекъсне работата, а група го група ще обявяват стачки, додето тарифната борба се увенчае с успех."⁵⁷ Естествено този начин на водене на борбата позволяваше печатарските поръчки да се прехвърлят от една печатница в друга, а това обезсилваше стачката. Повече от скромните резултати се възхваляваха от общоделците като "велика победа", "блъскав резултат", а всичко това допринисяше за разочарованието на следващите БРСДП /ш.с./ работници. Подобно бе отношението на общоделците и по време на борбата срещу Еснафския закон, и по време на голямата Железничарска стачка /1906 - 1907/. В своята стачна тактика широките социалисти следваха примера на "социално кърпене", даван им от руската либерална буржоазия. Това понякога ги довеждаше до открыто предателство спрямо работническите интереси.

⁵⁶ В. "Работническа борба", бр.2 от 3.IX.1905 г.

⁵⁷ Пак там, притурка към бр. 42 от 17.I.1905 г.

Друга типична за стачното движение на общоделското работничество черта е, че стачките бяха използвани за котешките интереси на БРСДП/ш.с./ в борбата срещу тесните социалисти или за "докопване" на властта. Така например в края на 1906 г., когато започна да се изгражда политическа коалиция на "патриотичния блок", общоделците се обявиха за "генерална протестна стачка", чрез която щяло да бъде събрано стамболовисткото правителство. "Генералната протестна стачка" не бе проведена, но затова пък бе дадена идеята за обща железничарска стачка при не твърде подходящи условия. Поради това общата стачка на железничарите завърши с незначителен успех.

По време на първата руска революция целият пропагандно-агитационен апарат на БРСДП/ш.с./, в това число и печатните органи, не правеха нищо за активизиране на стачната борба чрез позоваване на руския опит, чрез "обвързването" идеите на руската революция с интересите на българското работничество. Но... това не влизаше в сметките на широките социалисти. Те бяха борци само за един възможен и "сносен" конституционен парламентарен режим!

х х х

След всичко посочено изводите биха могли да се сведат до следното:

БРСДП /ш.с./ оцени първата руска революция от позиции на социалреформизма, на дребната буржоазия. Нейното отношение към проблемите на революционните събития от 1905 - 1907 г. е най-близко по позицията на меншевизма, без да се отъждествява с нея. Общоделците бяха ЗА революцията до толкова, доколкото тя водеше към демократизация на руското общество, към ограничаване на самодържавието. В това според тях се криеше и най-ценното в международното значение на революцията, от това се извличаха и "поуки" за следващата ги част от българската работническа класа.

Възприемайки по общоделски уроците от руската революция, БРСДП /ш.с./ се стремеше да вмъкне следващото - работничество в борбите на буржоазната опозиция /вместо класова борба - класово сътрудничество!/. По такъв начин те пренебрегаха борбата за класовото възпитание на пролетариата, което превръщаха в резерв на буржоазните политически партии,

откриваха възможност за проникване на буржоазни идеи сред работниците.

Въпреки стремежа на общоделското ръководство да ограничи влиянието на руската революция в една чисто буржоазнодемократическа насока, то на практика борбите на следващите ги работнически маси понякога излизаха извън рамките на определяните задачи, поради което се налагаше общоделска "интервенция" /акто при демонстрацията на 12 декември 1905 г. срещу Еснафския закон, когато Кр. Станчев трябваше да декларира, че работниците били "само против задължителното им участие в еснафските сдружения"/. Главна заслуга за това относително епизодично олевяване има тесносоциалистическа пропагандно-агитационна дейност.

Руската революция и разгърналото се стачно и демонстрационно движение през 1905 - 1907 г. допринесоха за класово-осъзнаване на някои работнически елементи от свободните синдикати и работническата социалдемократическа партия /широки социалисти/, но проявяваният догматичен подход от БРСДП /т.с./ не спомагаше за задълбочаването на този процес.

В крайна сметка общоделската партия не можа да се възползува от първата руска революция за утвърждаването си като авангард на българската работническа класа, за каквъто тя се считаше. БРСДП /ш.с./ утвърди своя авторитет само пред опозиционната буржоазия като борец срещу реакцията и "личния режим". Истинският представител, "член, организиран и съзнателен" отряд на пролетариата у нас остана партията на тесните социалисти, ръководена от Д. Благоев и неговите съратници.

ОТНОШЕНИЕ БРСДП /ш.с./ К НЕКОТОРЫМ ПРОБЛЕМАМ
ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1905 – 1907

Калчо Калчев

/Резюме/

В статье рассматривается вопрос об отношении БРСДП /ш.с./ к некоторым проблемам Первой русской революции 1905 – 1907 г.

На основе документального материала автор раскрывает мелкобуржуазную непоследовательность и противоречивость в оценке БРСДП /ш.с./ некоторых более важных моментов революции.

В статье говорится о различных течениях в общеделской партии, указываются особенности их отношения к революционным событиям в России. Особенно важными являются выводы о близости позиций БРСДП /ш.с./ с меньшевиками о реформистских выводах, полностью воспринятых общеделской партией, как и о месте широких социалистов в системе зарождающегося во Втором Интернационале оппортунизма по вопросам революции.

SUR CERTAINS PROBLEMES DE L'ATTITUDE DU PARTI OUVRIER
SOCIAL-DEMOCRATE BULGARE /socialistes larges/ /POSDB
(s.l.)/ A L'EGARD DE LA REVOLUTION RUSSE DE 1905 - 1907

Kaltcho Kaltchev

/Résumé/

L'article traite du problème de l'attitude du POSDB(s.l.) à l'égard de la Première révolution russe de 1905 - 1907. L'auteur puise des données dans des documents historiques pour découvrir la caractère inconséquent et contradictoire des jugements que le POSDB(s.l.) porte sur les moments importants de la révolution. Dans l'article sont différenciés les courants dans le parti dit "de l'œuvre commune" (obchtodelska partia) et sont montrées les nuances dans leur attitude à l'égard des événements révolutionnaires en Russie. L'auteur arrive à des conclusions très importantes sur la parenté des positions du POSDB (s.l.) avec celles des menchéviks, sur la position que prend "le parti de l'œuvre commune" ainsi que sur la place des socialistes larges dans le système de l'opportunisme naissant de la Deuxième Internationale sur les problèmes de la révolution.

